

POTAINCILI

KLIPOTIS

ANT'MELIK:

ZGODOVINA SRBOV.
HRVATOV SLOVENCEV

POTA IN CILJI

- ZBIRKA POLJUDNO -
ZNANSTVENIH SPISOV
2. ZV.

ANTON MELIK:
ZGODOVINA SRBOV
HRVATOV IN
SLOVENCEV

TISKOVNA ZADRUGA
LJUBLJANA

ZGODOVINA SRBOV
HRVATOV IN
SLOVENCEV

II. DEL

NAPISAL
ANTON MELIK

TISKOVNA ZADRUGA
LJUBLJANA 1920

VSE PRAVICE PRIDRŽANE.

D 2754

6. Junij 1949

1158

TISKARNA MAKSO HROVATIN, LJUBLJANA.

1. Borba s Turki koncem XV. in tekom XVI. stoletja.

Pregled borbe s Turki. Glavni sunek turške invazije je zadel Srbe ravno ob času notranje krize starosrbske države. Z bitkama ob Marici in na Kosovem je bila samostojnost srbske države izpodkopana in začela se je turška nadoblast nad Srbi. Toda predno se je turška sila v srbskih zemljah popolnoma utrdila, predno je v podrobnem zagospodovala, pa je preteklo še dokaj časa. Kljub začetnima velikima porazoma so se Srbi turškemu prodiranju še vedno upirali, ustavljali se turškemu gospodstvu od stopnje do stopnje, od pokrajine do pokrajine. Ta borba v malem, v kateri so Turki polagoma napredovali, nam kaže mestoma zelo različno lice; značilno pa je, da je od leta 1371 do leta 1499, ko je bila z Zeto poslednja srbska državnica spremenjena v turško provinco, preteklo nad sto let. Boj srbstva s Turki pa se je nadaljeval tudi še potem, ko so Turki že neomejeno in neposredno gospodovali na vsem polotoku do Donave in Save, do Črnega, Egejskega in Jadranskega morja.

Ko je s porazom na Kosovem Srbija nehala biti glavna protiturška sila na Balkanskem polotoku,

je prešla ta vloga na Ogrsko, ki je Turkom po svoji legi zapirala nadaljno pot. Ogrska jo je prevzela že koncem XIV. stoletja z nikopoljsko bitko; nadaljevala jo je v XV. stoletju, ko je Turčija po srečno prestani notranji krizi znova začela s krepko osvajalno politiko na severozapadnem robu polotoka. Po padcu despotovine in Bosne se je turška sila pomaknila tik pod ogrsko mejo. K sreči je Ogrska ravno takrat dobila v kralju Matiji Korvinu energičnega moža, ki je takorekoč celo drugo polovico XV. stoletja uspešno čuval mejo, — da, mogel misliti celo na ofenzivna podjetja.

V tej drugi dobi so Srbi radi prihajali na ogrsko stran v borbo zoper Turke. Mnogoštevilni srbski izseljenci so v ogrski službi nadaljevali boj s Turki, udeležujoč se vojn v drugi polovici XV. in začetkom XVI. stoletja. S katastrofo pri Mohaču leta 1526 je Ogrska prenehala biti središče protiturškega odpora; ta uloga je prešla sedaj na habsburško Avstrijo. Poleg srbskih je prešel tudi večji del hrvatskih zemelj v turško oblast, dočim so postale ostale hrvatske in slovenske pokrajine obmejno ozemlje, izpostavljeno neprestanim turškim napadom. Toda turške vojne so dobile odslej drug značaj. S tem, da so se Turki utrdili v južni in osrednji Ogrski, so srbske pokrajine prenehale biti obmejno ozemlje. Pač se je istočasno poživilo bojevanje ob turško-habsburški meji; izhodišče turških napadov pa je postala naša Bosna, katere pomuslimanjeno plemstvo je pošiljalo v hrvatsko in slovensko ozemlje neskončne tolpe na četovanje. In to četovanje Bosancev, ki ga je ločiti od rednih turških vojsk, je prizadelo našim krajem največ zla; proti njemu je nastal cel obrambni sistem, takoimenovana Vojna Krajina.

Ko pa je napor turške ekspanzije prekoračil svoj zenit, se je po drugem obleganju Dunaja l. 1683 začela reakcija, to je avstrijska protiofenziva, ki je imela naposled za posledico premaknitev meje nazaj na Savo in Donavo v XVIII. stoletju. Bodisi v malih, a neštevilnih obmejnih borbah kakor v teh velikih vojnah so sodelovali Hrvatje, Slovenci ter Srbi-izseljenci v največjem številu, saj so na pr. graničarji tvorili vedno jedro habsburških čet. Kolikor bolj pa so se avstrijske vojske približevale jedru Srbije, toliko bolj intenzivno so sodelovali Srbi v borbi zoper Turke. Takrat so Srbi upali, da si s pomočjo avstrijske vojske pribore staro svobodo, si obnove staro srbsko državo.

Med tem pa je v XVIII. stoletju, zlasti v drugi polovici, prevzela Rusija vodstvo protiturške politike ter potegnila pri tem tudi simpatije krščanskega prebivalstva na polotoku za seboj. Med srbskim prebivalstvom je nastalo dvoje središč samostojnega odpora proti Turkom, v Črni gori in v severni Srbiji. Devetnajsto stoletje je prineslo osvoboditev večini Balkanskega polotoka, zmagovita vojna l. 1912 pa je prinesla naposled narodno svobodo vsem južnim delom nekdanje srbske države, tudi onim, ki so jo izgubili s porazom na Marici leta 1371.

Turki v srbskih pokrajinah. Kakor v Mali Aziji proti Bizantincem, tako so nastopali Turki spočetka tudi proti srbskim knezom in sploh velikašem s tem, da so skušali naščuvati kmete zoper plemstvo, obetajoč jim socialno svobodo. Sicer pa so v južni Srbiji srbski knezi vladali tudi še po porazu ob Marici v svojih pokrajinah, priznavajoč turško nadoblast; Turki so imeli taktiko,

da so šele po njihovi smrti kratkomalo namestili svoje upravitelje ter srbske kneževine na ta način mirnim potom spremenili v turške province. Dalje pa se opazuje pozneje pri Turkih težnja, posebno ob padcu despotovine, pobiti kolikor mogoče velik del srbskega plemstva. Turška oblast je stremela za tem, iztrebiti uglednejše kristjane v deželah, ki so si jih podvrgli. Vsled tega opazujemo n. pr. v despotovini zanimivo dejstvo, da so se izseljevali na Ogrsko ravno uglednejši, bogatejši Srbi, kajti ti so največ trpeli vsled propada srbske države. Kar jih je ostalo po turški osvojitvi, so porabili prvo priliko, da so se izselili na Ogrsko, hoteč se s tem izogniti gotovi pogubi. In ti srbski velikaši so radi jemali s seboj družine svojih kmetskih podložnikov ter jih naseljevali na posestvih na Ogrskem, ki so jih dobili v dar od ogrskih kraljev.

Nižje socijalne plasti, kmetsko prebivalstvo, potemtakem izgube lastne državnosti ni občutilo tako težko, kakor gospodujoči sloji. Spremenilo je takorekoč samo gospodarje, dasiravno seveda o obetani socijalni svobodi ni moglo biti govora, kajti turški velikaši-spahije so kmalu stopili na mesto domačih plemičev.

Glavna opora turški oblasti v balkanskih deželah pa je bila kolonizacija. V osrednji Mali Aziji se je bilo število turškega prebivalstva tako pomnožilo, da je bilo na razpolago mnogo življa za izseljevanje. Tako so se koj koncem XIV. in tekom XV. stoletja naselile na polotoku velike množice Turkov. Najpreje in najmočneje so Turki poselili Tracijo, pozneje pa tudi vzhodni pas Bolgarije, zlasti med Donavo in Črnim morjem, kjer se je bilo prebivalstvo vsled tatarskih napadov XIII. do

XIV. stoletja močno razredčilo. Pas turških naselbin je segal ob morju od Tracije proti Solunu in pozneje tudi dalje proti Tesaliji ter proti Skoplju. Pri teh spremembah je od balkanskih narodov največ ozemlja izgubilo grško prebivalstvo, dočim so se Slovani, zlasti Srbi, boljše držali, za kar pa je iskati razlago tudi v okolnosti, da se Turki v goratem ozemlju niso naseljevali. V vsej notranjosti polotoka, torej tudi na srbskem ozemlju, so se Turki naseljevali le po mestih in gradovih, kjer so se najpreje ustanovili kot vojaške posadke, posebno ob cestah proti Belgradu in proti Bosni. Kjerkoli leži med Slovani ali Albanci kaka izolirana turška naselbina, se nahajajo v bližini brez dvoma razvaline kake utrdbe, ki je imela v dobi osvojitve vojaški pomen. Turško prebivalstvo v Evropi je v kratkem tako naraslo, da so po l. 1402 sestojale močne vojske že iz samih evropskih Turkov. S Turki vred pa so prišli v južnoslovanske dežele tudi cigani, ali kakor so jih tudi imenovali „Egipčani“, ki dotlej na polotoku niso bili znani.

Treba je poudariti, da Turkov iz dobe osvojitve Balkanskega polotoka nikakor ni primerjati s Turki, kakor se nam kažejo v moderni dobi. Bili so marveč mlado, sveže ljudstvo, ki je imelo dobro državno organizacijo in prvovrstno vojsko; zlasti je bila njih lahka konjenica vedno kos manj okretnim srbskim jezdecem. Kljub temu, da so bili še napol nomadi, so se bili vendarle navzeli že marsikaterih kulturnih vplivov islamskega kroga. Zapadnoevropski potniki, ki so v XV. stoletju imeli opraviti na Balkanu, hvalijo strog red in disciplino turške vojske, zmerno življenje Turkov, zlasti pa občno varnost, urejenost in pravičnost, ki so vladale v njihovi državi.

Dasiravno je vladalo v srbskih deželah tudi za časa turškega osvajanja še vedno razmeroma precejšno blagostanje in je bila gostota prebivalstva prejkoslej velika, se je vendar položaj kmetškega prebivalstva v tej dobi slabšal. V pokrajinah, ki so se nahajale v boju s Turki, ob meji, so povzročali veliko škodo turški napadi, ki so povzročali pustošenje, pljenje in odvajanje ljudi v sužnost. Po drugi strani pa so postajala davčna bremena vedno težja, zakaj v obrambo dežele so zahtevali srbski velikaši vedno večjih žrtev od prebivalstva. Ko pa so se Turki polastili dežele, so v glavnem pustili stare uredbe nespremenjene, zamenili so takorekoč le gospodarje. Vrh tega se je turško gospodstvo ustalilo šele polagoma, stopnjo za stopnjo.

Položaj srbskega prebivalstva pa se je kmalu poslabšal. Davki so postajali večji, krivično postopanje pogostejše in krščanska raja ni več našla pri turških oblastnikih tiste pravične zaščite, kakor v prvi dobi. Zato se je jela večati odpornost srbstva napram Turkom; kazala se je v bojih in zlasti v neprestanem izseljevanju iz turškega ozemlja. Kakor pa se Turki niso polastili dežele povsod na enak način, tako se tudi razmerje srbskega življa do Turkov ni razvijalo povsod enako; medsebojna mržnja je bila v nekaterih pokrajinah večja in vsled tega tudi izseljevanje občutnejše.

Izseljevanje srbskega prebivalstva iz starih pokrajin proti severu in zapadu se je začelo istočasno, kakor se je težišče srbske države pred Turki umikalo z juga na Moravo in k Donavi. Pred vsem so pred turškim gospodstvom bežale plemiške rodbine in sicer že v dobi kosovske bitke.

Selile so se najprej iz južnih pokrajin v severne dele, nato pa so se zatekale najbolj na Ogrsko. Tako sta stopila v ogrsko kraljevsko službo Andrej in Dmitrij, sina kralja Vukašina, torej brata „kraljeviča Marka“; Dmitrij je bil okrog leta 1407 veliki župan aradske županije. Mnogi velikaši in pokrajinski vladarji so se napotili tudi po zapadno-evropskih državah, pričakujoč odtod pomoči zoper Turke in upajoč, da dobe s pomočjo zapada zopet svoja posestva, svoje državice. Bilo pa je tudi takih, ki so sprejeli islam ter se popolnoma sprijaznili z osvojitelji; tako so storili na primer člani hercegovske in zetske dinastije. O islamiziranju bosanskega plemstva bo pozneje natančneje govor.

Preseljevanje na Ogrsko se je vršilo v vedno večjem obsegu, odkar so dobili despoti, zlasti Štefan Lazarević in Jurij Branković, na južnem Ogrskem velika posestva, ki so jim jih podarili ogrski kralji. Na teh posestvih so despoti naseljevali srbske begunce, po večini kmetske družine. Srbski izseljenci so se tekom prve polovice XV. stoletja naseljevali v vedno večjem številu onstran srbskih meja, ob Donavi, Tisi in Morišu, po Sremu, Slavoniji in Hrvatski. Izseljevanje so močno pospeševale tudi kužne bolezni, slabe letine in lakota, pod katerimi je trpel polotok. Begunci so iskali zavetja tudi v dalmatinskih mestih in sploh na benečanskem ozemlju. Mnogo Srbo-Hrvatov ter Albancev se je umaknilo celo čez morje ter se naselilo v južni Italiji, o čemer pričajo še danes tamkajšnje albanske in slovanske kolonije. Izseljevanje je naraščalo po padcu Smedereva; Srbi so vstopali v ogrsko vojsko ter tvorili v nji velike

oddelke kot pešci, konjiki in celo kot posadke na bojnih ladjah na Donavi.

Obnovitev despotovine na Ogrskem. (1471—1537.) Po padcu despotovine in Bosne je postajala turška nevarnost za Ogrsko vedno očitnejša. Kralj Matija Korvin je vsled tega v pravilnem razumevanju položaja skrbel, da obdrži južno obrežje Donave in Save, zato je ustanovil v severni Bosni banata Jajce in Srebrnik. Odslej so se Srbi do katastrofe pri Mohaču borili na strani Ogrov zoper Turke. Kako si je Matija skušal dobiti trdnih tal v Bosni s tem, da je Nikolo Iločkega oklical za bosanskega kralja, o tem je bil govor v prvem delu (str. 206). Srbe iz despotovine je pridobil zase, ker je podaril mnogim srbskim velikašem velika posestva na ogrskih tleh. Hoteč si pridobiti v srbskih beguncih mejne obrambe proti neprestanim turškim napadom na južno Ogrsko, je oklical vnuka Jurija Brankovića, Vuka Brankovića Grgurovića, sina oslepljenega Grgurja, za srbskega despota, mu podaril Slankamen in Berkasovo ter mnoga druga posestva (1471) in mu izročil poveljstvo nad vsemi Srbi v ogrski službi.

Tako je bila obnovljena despotovina na ogrskih tleh. Vuk Branković (1471—1485) se je bil odlikoval po svojem junaštvu, zato ga je narod imenoval „Zmaja“ ali „zmaj-despota“. V vedno večjih trumah so se zbirali Srbi okrog njega, zapujoč nanj kot na potomca starih svojih vladarjev. Odslej boji v obmejnem ozemlju niso nikdar prenehali. Turki so pohajali na roparske pohode čez Savo in Donavo globoko v ogrsko nižino; madžarsko prebivalstvo je bežalo pred njimi, izseljujoč se od Dolenje Tise in Donave na sever.

Mnogi kraji so vsled tega ostali napol prazni in pusti; vanje so se doseljevali Srbi z juga. Da bi lažje prehajali čez Savo, so si Turki ustanovili trdnjavo Zaslon (danes Šabac); leta 1476 pa sta kralj Matija in despot Vuk mesto zavzela. Odslej je Vuk s svojimi bojevitimi četami udarjal daleč proti jugu v zaslužnjene pokrajine, l. 1479 zavzel, opleni in požgal Sarajevo, l. 1481 pa storil enako s Kruševcem. V teh in mnogih manjših pohodih so Vukove čete na vso moč pustošile in plenile po turški deželi; vsakokrat pa so pripeljale s seboj neštete tisoče srbskega prebivalstva z orodjem, vozovi in družinami ter jih naselile po novi despotovini južne Ogrske. Samo v letih 1479—1483 se je preselilo iz Bosne in Srbije do 200.000 ljudi v južno Ogrsko. Kralj Matija je zelo rad naseljeval Srbe ob južni meji, ker so mu bili gotovo najboljša obramba dežele proti Turkom. Zato pa jim je dajal vsakovrstne gospodarske in verske privilegije, tako da so uživali večje svoboščine kakor madžarsko prebivalstvo. Despot in ostali srbski velikaši pa so mu s svojimi boja vajenimi četami pomagali tudi v bojih na Češkem, kakor tudi v vojski zoper Friderika Habsburškega. Vseh teh bojev so se Srbi udeleževali s posebno vnemo, ker so še vedno upali, da bo mogoče z ogrsko pomočjo osvoboditi Srbijo ter obnoviti despotovino v vsem nekdanjem obsegu.

Po Vukovi smrti je Matija despotsko čast podelil drugemu Brankoviću in sicer Juriju, sinu oslepljenega Stefana Brankovića. Despot Jurij (1486—1496) je enako kakor prednik dobil mnoga posestva na ogrski in hrvatski zemlji; ko pa je vstopil v samostan, mu je sledil kot despot brat

Jovan (1496—1502), zadnji moški iz rodu Brankovičev. Kakor doslej, je trajala tudi za njega neprestana srdita borba ob meji; njegov cilj pa je bil pred vsem, obnoviti zopet Srbijo v starem obsegu. Toda po zmagovitih drznih napadih v turško srbsko ozemlje je vsled prenaporov že v kratkem umrl brez moških potomcev. Kralj Vladislav mu je imenoval za naslednika mogočnega hrvatskega velikaša Ivana ali Ivaniša Berislav(ić)a (1504—1514), ki je stoloval, kakor njegovi predniki, v Kupiniku v Sremu. Pozneje je bil imenovan tudi za bana v Jajcu.* Za njim je postal srbski despot njegov sin Stefan Berislav(ić) (1515—1535).

Turško napredovanje za sultana Sulejmana (1520—1566) v zvezi z notranjimi zmedami na Ogrskem in Hrvatskem. Kakor je Ogrska za naslednikov kralja Matije, Vladislava II. in Ludovika II. hitro propadala, tako je dosegla istočasno Turčija višek svoje moči, ko ji je zavladal eden najslavnejših vladarjev, sultan Sulejman (1520—1566). Ta energični vladar je koj začel odločilno ofenzivo proti Ogrski, zavzel leta 1521 Šabac in Belgrad ter udaril čez Savo. L. 1526 je sledila katastrofa pri Mohaču, pri kateri je sultan zavzel, dasi topot le začasno, Budim in velik del Ogrske, ki je ostala brez kralja.

Bitka pri Mohaču ni važna le zaradi poraza samega, temveč zlasti zaradi okolnosti, da se je po smrti kralja Ludovika II., ki je poginil na

* Nezgodovinska osebnost je glasom Jirečka in Ivića despot Stefan Štiljanović († 1516), ki ga navajajo nekatere knjige.

begu, vnela dolgotrajna borba za ogrski prestol med dvema strankama. Ko so Turki odšli iz Ogrske, je ena stranka v Stolnem Belemgradu izvolila in okronala za kralja najmogočnejšega domačega velikaša Ivana Zapoljskega (1526—1540), dočim je druga manjša stranka malo nato izvolila v Požunu Ferdinanda Avstrijskega (1526—1564) za vladarja; slednjega so si tudi Čehi izbrali za kralja. Ker nobena od nasprotujočih si strank ni hotela odjenjati, je ta srdita in trdovratna borba popolnoma upropastila državo. Katastrofa pri Mohaču pomeni neposredno udarec tudi srbstvu, kajti z njo je bila takorekoč uničena nada pri Srbih, posebno pri ogrskih izseljencih, da bo mogoče s pomočjo Ogrske osvoboditi Srbijo.

Tudi Srbi in Hrvati so se razcepili na pristase Ferdinandove in Zapoljeve. Na Hrvatskem se je v Cetinu sestal poseben sabor, ki je l. 1527 Ferdinanda izvolil za kralja. Slavonski velikaši pa so se postavili na stran Zapoljskega, izvolivši ga na posebnem saboru za kralja. V bojih, ki so se začeli, so sodelovali tudi Srbi, katerih en del je potegnil s Ferdinandom, drugi z Ivanom.

Takrat se je pojavil med južnoogrskimi Srbi nenavaden mož, Jovan, ki so ga Srbi imenovali carja; bila je vera, da je potomec grških cesarjev, dočim je drug glas trdil, da je iz rodovine starih srbskih despotov. Madžari so ga nazivali „Crni mož“. Ta drzni vojskovodja je smatral za svoje poslanstvo, da osvobodi ne le Bačko in Banat turških posadk, marveč da sploh prežene Turke iz Evrope. Zbral je v okt. l. 1526 okrog sebe velike množice srbskih čet in ustanovil svojo oblast najpreje v severnem delu Bačke in Banata,

stolujoč spočetka v Subotici, nato v Segedinu. S svojo izredno veliko vojsko je car Jovan pregnal Turke iz imenovanih pokrajin, nastopal pa je tudi zoper madžarske velikaše, katerih zemljo je razdeljeval med Srbe. Tega moža je pridobil Ferdinand zase; toda v bojih, ki so se nato razvili med njim in pristašem Zapoljskega, je po srditi borbi „car Jovan“ v juliju 1527 padel. Njegove čete so se razkropile; mnogo jih je prestopilo v Ferdinandovo vojsko.

Ferdinand je pridobil zase tudi despota Štefana Berislavića, ki je v Slavoniji Turke potiskal nazaj. Tedaj je Ivan Zapoljski imenoval znamenitega srbskega vojskovodjo Radića Božića (1527 do 1528) za despota. Ta stari junak pa je umrl že v kratkem. V tem je Ferdinand z močnimi silami udaril na Ogrsko in premagal Zapoljo, ki je moral slednjič zbežati na Poljsko. Toda istočasno so na jugu Turki dosegli nove važne uspehe; zavzeli so Jajce in Banjaluko v Bosni ter Liko in Krbavo v Hrvatski (1528). Tedaj je premagani Ivan Zapoljski sklenil zvezo s sultanom. Turki so vnovič prišli na Ogrsko, postavili Zapoljskega za kralja in l. 1529 celo oblegali Dunaj, dasi zaman. L. 1532 se je sultan z novo vojsko napolil proti Dunaju, toda hrabri hrvatski vojskovodja Nikola Jurišić (tedaj kranjski deželni glavar) ga je z maloštevilnimi četami zadržal v zapadnoogrski trdnjavi Kiseg, odkoder so se Turki naposled vrnili v Turčijo, oplenivši spotoma dodobra severovzhodne slovenske in hrvatske pokrajine. V neprestanih obmejnih bojih pa so Turki v malem stalno napredovali; l. 1537 so zavzeli važno Požego v Slavoniji in Klis v Dalmaciji. S tem je ostala vsa

južna Hrvatska (danes severna Dalmacija) v turških rokah.

Despot Štefan Berislavić se je med temi boji zameril Ferdinandu, ki ga je dal ujeti. Despotu pa se je posrečilo uiti. Podal se je k sultanu Sulajmanu, ki ga je radostno sprejel ter mu prepustil vsa njegova posestva v Slavoniji (1529). Štefan je l. 1535 padel v nekem boju z bosanskim begom. Ko je Ferdinand po padcu Požege in Klisa sklenil Slavonijo zopet iztrgati Turkom, je imenoval za srbskega despota Pavla Bakića, izkušenega poveljnika srbskih čet v Ferdinandovi vojski (1537), z željo, da bi se vsi Srbi zbrali pod njegovo zastavo. V Koprivnici na Hrvatskem se je zbrala številna vojska, sestojeca iz čet iz avstrijskih, zlasti slovenskih dežel, pa tudi iz Češke, in Hrvatske. Za poveljnika je Ferdinand imenoval generala Ivana Kacijanarja, kranjskega velikaša, ki se je bil odlikoval že v neštevilnih bojih s Turki. Cilj temu vojnemu podjetju je bila osvojitve Oseka in vzhodne Slavonije. Toda pohod, ki je bil slabo pripravljen, se je pričel jesenski čas l. 1527; deževno vreme, pomanjkanje hrane in kužne bolezni so kmalu oslabile sicer številno Kacijanarjevo vojsko. Napad na dobro zavarovani Osek se je izjalovil in vojska se je začela pomikati nazaj. Umikanje pa se kmalu spremenilo v obupen beg, v katerem so poveljniki s Kacijanarjem vred izgubili glave ter kratkomalo sramotno pobegnili, prepustivši čete nesrečni usodi. Pavel Bakić, ki ni hotel bežati, je padel v boju srbskih konjikov z janičarji. Ostanek Kacijanarjevih čet so Turki pri Gorjanu (v bližini Djakova) popolnoma uničili.

Kacijanarjevo podjetje se je tedaj končalo s popolnim porazom. Ferdinand ga je postavil pred sodišče, posrečilo pa se mu je uiti na Hrvatsko, kjer si je pridobil med plemstvom mnogo pristašev. Ferdinand je razpisal nagrado za onega, ki bi mu ga privedel živega ali mrtvega. Kacijanar je bil začel že pogajanje s Turki; Nikolaj Zrinjski pa ga je dal v Kostanjici usmrčiti (1539).

Pod vtisom slavonskega poraza se je slednjič Ferdinand vendarle poravnal z Zapoljo ter sklenil z njim mir v Velikem Varadinu l. 1538, po katerem je Zapolja obdržal vzhodni del Ogrske, ki ga je imel v oblasti, proti obljubi, da po njegovi smrti pripade Ferdinandu. Toda ko je dve leti nato res umrl, so njegovi pristaši kljub temu oklicali njegovega nedoletnega sina Ivana Sigmunda za ogrskega kralja. Zopet se je Ferdinand s silo poskusil polastiti Ogrske, njegov napad pa je imel za posledico nov sultanov pohod. Sulejman je l. 1541 v Budimu proglasil osrednjo Ogrsko med Tiso in Blatnim jezerom, Budimom in Šavo, za turški pašaluk. Zatisje in Erdeljsko je izročil Ivanu Sigmundu v upravo, lasteč si protektorat nad tem odslej posebnim političnim teritorijem. Ostanek Ogrske in Hrvatske na severozapadu je ostal Ferdinandu. Turki pa so mu v naslednjih letih vzeli še znatne obmejne predele, tako na Hrvatskem Pakrac, Virovitico, Čazmo in Kostanjico. Na podlagi priznanja tega stanja je prišlo med Ferdinandom in Turki do premirja.

Vsled navedenih turških uspehov je Srbija nehala biti obmejna pokrajina, ležeč odslej v osrednjem delu turške oblasti. S tem je bilo uničeno upanje Srbov, z ogrsko pomočjo obnoviti Srbijo.

Pavel Bakić je bil poslednji srbski vojskovodja, ki je imel naslov despota. Ko je l. 1562 tudi Banat ostal v turških rokah, se je ves srbski svet nahajal v turški oblasti, od hrvatske zemlje pa se je le ozek pas na severozapadu nahajal v habsburški posesti, dočim so ob morskem pasu hrvatske in srbske zemlje gospodovali Benečani.

L. 1566 je sultan Sulejman začel novo vojsko zoper Habsburžane. Dvignil se je z velikansko vojsko ter prekoračil Dravo pri Oseku, hoteč udariti na Dunaj. Takrat je zapovedoval mestu in trdnjavi Sigetu na levem bregu Drave hrvatski velikaš Nikola Zrinjski, ki je bil vsled svojih pogostnih napadov na turško ozemlje Ogrske pri Osmanih v slabem spominu. Sulejman krene z večino vojske pod Siget, hoteč Zrinjskega kaznovati. Zrinjski je imel le majhno posadko, sestojeko po večini iz Hrvatov, vendar je z njo razmeroma dolgo odbijal napade sovražnikov, ki so imeli izvrstno artiljerijo in obilne priprave za izpodkopavanje obzidja. Po junaški obrambi, ki je razširila njegovo slavo po celi Evropi, pa je slednjič uvidel, da se ne more več ustavljati premoči. Ker se pa ni hotel udati, je napravil slednjič z ostankom junaških branilcev izpad iz trdnjave ter v srditi borbi junaško padel s svojimi tovariši. Toda tri dni pred padcem Sigeta je v taboru pred trdnjavo umrl petinsedemdesetletni sultan Sulejman; vendar je veliki vezir Mehmed-paša Sokolović, znameniti pomuslimanjeni Srb, vojski zamolčal njegovo smrt do osvojitve Sigeta. Nato se je turška vojska vrnila v Turčijo.

V tej dobi se je v zapadni Evropi večkrat pojavilo stremljenje, dvigniti se na odločilni boj

zoper Turke ter jih pognati iz Evrope. Poleg Španije so se zlasti papeži trudili, da bi pridobili vladarje za boj zoper Osmane, pri čemer so računali tudi s splošnim uporom krščanskega prebivalstva na Balkanu. Toda prišlo ni do nikakršnega podjetja, edinole ob priliki turškega napada na benečanski Ciper je prišlo do zveze med papežem, španskim kraljem Filipom II., Benetkami in Genovo proti Turčiji. Oborožili so močno brodovje, s katerim je znameniti don Juan J' Austria l. 1571 pri Lepantu premagal in uničil turško ladjevje. Turška moč na morju je bila s tem sicer uničena, drugega pomena pa ta krščanska zmaga ni imela, za osvoboditev Balkancev pa celo nikakršnega. Balkanska raja je bila navezana edinole nase.

Razmere v Bosni. Med evropskimi turškimi provincami je igrala Bosna skoro najvažnejšo vlogo. Tu se je mogla turška oblast natrdnejše ukoreniniti.

Prej je bil govor o tem, da so se po vseh srbskih zemljah dogajali slučajji, da so člani najvišjega plemstva prestopili k islamu. Ta korak jim je odprl dostop do vseh odličnejših mest v državi, do mest, ki so bila privilegij gospodujočega naroda. Ravno v tem je bila največja asimilativna sila osmanske države: v tej veliki državi, ki se je nahajala neprestano v akciji, se je mogel vsakdo, ki je upotrebil potrebno zmožnost, povzpeti do najvišjih mest, ki so mu nudila čast in vsakovrstnega bogastva. Ni čuda, da je bilo povsod nešteto takih, ki jih je zmikalo v Carigrad in ki so zapustili vero svojih prednikov ter napravili v državni službi sijajni napredek. Bodisi Albanci, Grki ali Slovani, vsi so dajali turški državi celo najimunitnejše dr-

žavne dostojanstvenike; vzpričo razsežnosti srb-skega ter hrvatskega ozemlja jih je bilo zlasti iz teh pokrajin na stotine. Gotovo je značilno, da je bilo v dobi od 15. do 18. stoletja samo iz Bosne in sosednih hrvatskih krajev nič manj ko 18 velikih vezirjev! Pri tem pa so se nahajali ti dostojanstveniki mnogokrat s člani svoje rodovine, ki so ostali zvesti krščanstvu, v stalni zvezi ter so jim z mnogočim pomagali ali jih celo poklicali k sebi. Vzpričo tega nam je razumljivo, da je igral slovanski ali boljše srbsko-hrvatski jezik v prvi dobi veliko vlogo v Carigradu. Znano je, da se je moglo odposlanstvo Ferdinanda I. leta 1530 v Carigradu sporazumeti le v tem jeziku. Prav tako je tudi v janičarski vojski slovanski jezik bil najpogostneje občevalni jezik vojaštva. Poroča se, da je govoril Sulejman s častniki svoje vojske, ki so bili pretežno iz Bosne, Srbije in Bolgarske, v slovanskem jeziku.

Prav posebne razmere pa so bile v Bosni. Tu je v predturški dobi plemstvo dobilo tako izredno moč, kakor nikjer drugod v jugoslovanskih deželah. Bilo pa je, kakor povsod, samopašno, upirajoč se vsakršni močnejši centralni oblasti, povrh pa še razprto v hudih verskih bojih. Poroča se, kako so Turki, pridobivajoč si v deželi vedno večji vpliv, velikaše radi ščuvali drugega proti drugemu, da so jih na ta način lažje drugega za drugim uničili; poroča se tudi, kako so ščuvali podložne kmete zoper plemstvo. Dasi Turki niso nikjer kristjanov silili sprejeti islam, vendar se je ravno v Bosni plemstvo v zelo velikem obsegu islamiziralo. Bosanski velikaši so prestopali v islam, da si zasigurajo ne le dostop do višjih mest v

Carigradu, temveč predvsem tudi, da si omogočijo trajno ohranitev dotedanje oblasti doma, bodisi v političnem ali upravnem, kakor v gospodarsko-socijalnem oziru. In ker je bila večina bosanskega plemstva bogomilska, je z islamiziranjem gospode bogomilstvo kmalu popolnoma izginilo. Na ta način je bosansko plemstvo, kar se ga ni izselilo ali poginilo v bojih, ostalo na svojih posestvih; namesto naslova knez ali vlastelin je zagospodovalo ime beg.

Poleg tega pa je v Bosni, kakor seveda tudi po ostalih srbskih zemljah ter v Turčiji sploh, sultan podeljeval posestva v nekaj fevd. Toda dočim je po Evropi fevd mogel dobiti samo človek plemenitega stanu, se je v Turčiji podeljeval vsakomur, ki je izkazal v vojski primerno vojaško usposobljenost in hrabrost, brez ozira na pokolenje. Ker kristjani niso mogli biti turški vojaki, je razvidno, da je bila možnost, dobiti po tej poti posestvo in bogastvo tudi za kristjane priprostega rodu velika vaba, premeniti vero.

Tako je prav v kratki dobi v Bosni domači pomuslimanjeni živelj postal v polnem obsegu gospodar vseh državnih upravnih, vojaških in sodnih kakor tudi svečeniških mest. Radi svojih vojnih vrlin je bil v državi na izredno dobrem glasu. Bosanci so vneto stali na bosanskih mejah, še več — napadali so neprestano sosedne krščanske dežele, Dalmacijo, hrvatske, slovenske in ogrske pokrajine v svrhu plenjenja in nabiranja sužnikov. Seveda pa so zato pogosto tudi na svojem ozemlju čutili osvetne vpade uskokov ter čet iz hrvatskega, slovenskega in ostalega habsburškega ozemlja. Ob bosanski meji borba ni nikdar ponehala. Privile-

girano, partikularistično stališče pa so si znali Bosanci ohraniti tudi napram Carigradu do konca turškega gospodstva, prav tako, kakor nekdanj napram domačim bosanskim kraljem.

Uskoki. Dočim se je v Bosni velik del našega prebivalstva udal islamu, pa je istočasno drug del prebivalstva kazal tem večjo odpornost nasproti Turkom. Bilo jih je premnogo, ki se nikakor niso hoteli sprijazniti s turškim gospodstvom; raje so zapustili svojo domačijo in se umaknili izpod turške oblasti čez mejo na Hrvaško, Ogrsko, pa tudi dalje v slovenske pokrajine, Istro, Kranjsko in Štajersko. Število teh beguncev, ki so začeli prihajati že v XV. stoletju, je posebno narastlo tekom XVI. stoletja. Ker so bili izredno dobri vojaki, drzni, hrabri in junaški brez primere, so jih habsburški generali radi sprejemali v vojaško službo, podeljujoč njihovim družinam nova domovališča. To pa je privabljal vedno nove trume iz Bosne in Hercegovine ter sosednih delov Srbije preko meje. Prihajalo jih je na tisoče, z družinami, čredami ter premakljivim imetjem. Imenovali so jih uskoke (od uskočiti) pa tudi Vlahe, Morlake (t. j. Mavrovlahi); po Slavoniji je bil za nje običajnejši naziv prebegi ali pribegi. Naseljevali so jih povsod od bosanski meji, zlasti važno njihovo središče je postal utrjeni Klis. Ko pa je ta trdnjava l. 1537 padla v turške roke, se je glavna četa uskokov umaknila v Senj ob morju. Ko so tekom XVI. stoletja Turki vedno bolj napredovali, so se uskoki umikali vedno bolj proti severozapadu, hkrati pa so še vedno prihajale nove trume iz turškega ozemlja. Vse hrvaško-slavonsko obmejno ozemlje je imelo v svojih posadkah pretežno us-

koke, ki so bili radi zakletega sovraštva do Turkov kot obmejni stražarji posebno porabni. Naseljevali pa so se tudi dalje proti severozapadu, po Gorjancih na kranjsko-hrvatski meji (Žumberk, Marindol), po Istri, na Štajerskem v okolici Ptuja in Maribora, pa tudi med ogrskimi Slovenci in dalje proti severu med Rabo in Donavo. Bosanski in hercegovski uskoki so bili deloma pravoslavni, deloma katoličani.

Vsled izseljevanja se je prebivalstvo na mnogih krajih Bosne zelo zredčilo. Ravno tako je tudi mnogo hrvatskega prebivalstva bežalo iz onih delov Hrvatske in Slavonije, ki so si jih osvojili Turki. V take zapuščene pokrajine so Turki radi naseljevali srbsko prebivalstvo iz južnejših in vzhodnejših predelov. To so delali po eni strani radi tega, da so si v zapuščenih krajih pridobili zopet poljedelcev na spahijskih posestvih, po drugi strani da so imeli v Srbih tudi obmejne stražarje, znane pod imenov martolozii.

Začetek Vojne krajine in obmejni boji z Bošanci. V XVI. stoletje spada tudi začetek Vojne krajine, to je posebne vojaške obrambne organizacije v obmejnem habsburškem ozemlju vzdolž turške meje. Vojna krajina je v svojem postanku in ves čas svojega dolgotrajnega obstoja najožje zvezana z uskoki, tako da si je brez teh srbsko-bosanskih beguncev sploh niti predstavljati ne moremo.

Potreba za ojačitev posadk ob meji se je pokazala zlasti v prvi polovici XVI. stoletja, ko je turška napadalna sila silno oživela. Najhujša pa niso bila velika vojna podjetja glavne turške armade, marveč neprestani mali turški na-

vali, pohodi, izvršeni po večini le s par tisoč mož broječimi četami. Izhodišče teh neprestanih napadov je bila Bosna; usipali so se v hrvatsko in slavonsko ozemlje in preko njega dalje v Istro, Kranjsko, Goriško, Koroško in Štajersko. Prirejali pa so jih bosanski oblastniki z bojevitim pomusli-manjenim plemstvom.

Obrambi meje so morali posvečati hrvatski velikaši vedno več pozornosti, pri čemer so našli večjo oporo s strani avstrijskih dežel. Nadvojvoda Ferdinand se je brigal še za življenje Ludovika II. za ojačenje posadk v hrvatskih obmejnih mestih; ko pa so ga hrvatski velikaši izvolili tudi za hrvatsko-ogrskega kralja, je postala obramba južne meje vedno večja potreba. Njegovi poveljniki so začeli najemati uskoke v vojaško službo ter jih nameščati na ogroženih utrjenih obmejnih točkah. Uskoški vojaki, ki so jih kmalu splošno imenovali graničarje, so dobili v posest zemljišča, na katerih so se naselile njihove družine: zagotovili so jim kot pravoslavnim versko svobodo in gospodarsko prostost, to je oproščenje od tlake in desetine, zato pa so se obvezali v trajno vojaško službo. Na mnogih krajih, kakor na primer v Senju, kjer nerodovitni kraški svet ali druge okolnosti niso dovoljevale, da bi se uskoki preživljali na lastnem zemljišču, so dobivali od habsburškega vladarja stalno mesečno plačo. Ker pa je ta obljubljena plača vzpričo slabega finančnega stanja Habsburžanov navadno izostajala, so bili uskoki le prepogosto prisiljeni, pomagati si na lastno pest. Tako so se začeli tudi z uskoške strani napadi na turško ozemlje, v turško Hrvatsko, Bosno in turško Dalmacijo; na teh napadih

se je ropalo, plenilo živino in imetje, požigalo in ubijalo. Ker so postali uskoki kmalu tudi izredno spretni mornarji, so hodili po plen tudi po morski poti; pozneje, ko se je začelo veliko nasprotje med njimi in Benečani, so začeli napadati tudi trgovske ladje Benečanom.

Poleg uskokov, ki so se nahajali pod vodstvom lastnih vojvod, so bili razmeščeni po Vojni krajini tudi oddelki domačih hrvatskih velikašev, dalje habsburški nemški najemniki ter čete iz slovenskih pokrajin. Za vzdrževanje so prispevali glavna sredstva stanovi notranjeavstrijskih dežel. Velikaši iz slovenskih dežel so povečini opravljali tudi najvišja poveljniška in sploh častniška mesta v graničarski vojski. Dalje pa opazujemo tudi pojav, da so se mnogi hrvatski velikaši pred vedno bolj napredujočim turškim osvajanjem umikali proti severozapadu. Stopajoč v službo avstrijskih nadvojvod so si pridobivali posestva po slovenskih pokrajinah in opravljali so pogostem tudi visoka mesta v teh deželah. Tako je enak položaj v mnogoterem oziru družil in enačil slovenske in hrvatske dežele.

Vojna krajina, ki spočetka ni tvorila posebnega teritorija, se je vedno bolj oddaljevala od ostale Hrvatske. Notranjeavstrijski general, ki ji je zapovedoval, je dobil v drugi polovici XVI. stoletja v vojaškem oziru nadoblast celo nad banom in hrvatskim saborom. Okrog polovice XVI. stoletja sta se že razlikovali dve krajini: slavonska med Dravo in Kolpo ter hrvatska med Kolpo in morjem.

Med poveljniki Vojne krajine je bil za Ivanom Ungnadom znamenit zlasti Ivan Lenković (1547 do

1569), ki je imel za nje enotno organizacijo velike zasluge. Sledil mu je kot poveljnik njegov učenec Herbart Turjaški, ki je bil obenem kranjski deželni glavar. Ko pa je bosanski Ferhad-paša udaril na Bihać na Uni, ki je kljuboval turškim napadom, dasi popolnoma ločen od ostale Hrvatske, mu je šel Herbart Turjaški z majhnimi silami na pomoč, Ferhad pa ga je v bitki pri Budačkem premagal (1575); Herbart sam je v boju padel.

Istega leta je po Maksimiljanovi smrti, kakor v Avstriji nad in pod Anizo ter na Češkem, tudi na Ogrskem in Hrvatskem zavladal njegov sin Rudolf (1576—1608). Bil je duševno nenormalen in se za vladarske posle skoro da ni brigal, živeč zaprt v svojih Hradčanih. Vojaške posle v Ogrski in Hrvatski je prepustil nadvojvodi Karlu, gospodarju Notranje Avstrije (1578).

Hrvatska meja je bila v tej dobi tako slabo oskrbovana s potrebnim vojaštvom, da so Turki še vedno napredovali in da je dobila Hrvatska za Rudolfa sploh najmanjši obseg. Obsegala je le majhen kos zemlje med morjem, kranjsko-štajersko mejo, Dravo, Djurdjevceem ter Čazmo in Savo malo pod Siskom in pa Kolpo in Kapelo planino. Da bi se turško napredovanje ustavilo, je nadvojvoda Karl obrnil največjo pozornost Vojni krajini, kjer se je začelo živahno gibanje.

Ker pa nadvojvoda v vojski, ki jo je začel koj spočetka zoper bosanske Turke, ni imel sreče, se je obrambna črta pomaknila od Une na Kolpo, le Bihać je osamljen še kljuboval Turkom. V svrhu lažje obrambe je kazalo postaviti novo trdnjavo, ki se je res l. 1579 začela graditi ob stočju Ko-

rane in Kolpe. Nadvojvodi Karlu na čast so jo imenovali Karlovec. Nova trdnjava je postala sedež krajiškega generala, kakor je bil Varaždin sedež poveljnika slavonske Krajine.

Razmere v vojaški Krajini pa se nikakor niso hotele urediti. Boji s Turki so se seveda nadaljevali neprestano, v večjih in manjših bojnih pohodih in bitkah so se nasprotniki nadlegovali drug drugega, ne glede na to, da je oficijalno vladal mir med Habsburžani in Turčijo. Toda med karlovškim generalom in hrvatskim saborom ter plemstvom je vladal skoro trajno razpor, ker se general ni hotel pokoravati ne banu, ne saboru in si je lastil tudi sodno oblast nad hrvatskimi plemiči. Vojaške posadke, obstoječe poleg uskokov pretežno iz nemških oddelkov, pa so povzročale s svojim nebrzdanim, nasilnim postopanjem velike nadloge domačemu prebivalstvu samemu; kajti vojaška plača je prihajala redno prepozno, za kar so se vojaki oškodovali kratkomalo — pri prebivalstvu. Zaradi vsega tega so se čule neprestano pritožbe iz Hrvatske.

Ko je stopil na čelo bosanskemu pašaluku bojeviti Hasan-paša Pridojević, so boji ob meji zelo oživeli. Hasan je začel silovite ofenzivne sunke, hoteč si osvojiti še zadnje ostanke Hrvatske in Slavonije. Tako se mu je leta 1592 posrečilo, osvojiti važni Bihać. Nasproti Sisku je ustanovil trdnjavo Petrinjo, nato pa je skušal dobiti na vsak način tudi strateško važni Sisek, čigar zavzetje bi mu omogočilo napredovati dalje proti Zagrebu ter proti Štajerski in Kranjski. Na nasprotni strani so se zavedali resnosti položaja, zato so prišle Sisku, ko ga je Hasan paša že tretjič obsedel, močne čete na pomoč pod vodstvom karlovškega generala

Andreja Turjaškega in bana Tomo Erdödija. Pod obzidjem trdnjave se je vnela l. 1593 huda bitka, v kateri pa so bili Turki popolnoma potolčeni, sam Hasan je našel smrt v Kolpi. Ta zmaga je povzročila veliko veselje po hrvatskih in slovenskih zemljah, pa tudi po ostali Evropi in pomeni zares nekak mejnik v turških bojih. Z njo je dosegla turška ekspanzivnost na Hrvatskem svoj višek; odslej so Turki polagoma zopet nazadovali. Vendar pa je ta bitka neposredno pomenila nesrečo v zunanji politiki, zakaj vest o Hasanovem porazu je vzbudila v Carigradu tako ogorčenje, da je Turčija, ki ji je bil takrat veliki vezir znameniti Sinan-paša, Arnavt po rodu, osebni Hasanov prijatelj, napovedala Rudolfu vojno. Začela se je dolgotrajna vojna s Turki (1493—1606), v kateri je bila severna Ogrska glavno bojišče. Izmed bojev na hrvatskih tleh je omeniti poskus, z osvojitvijo Klisa dobiti izhodišče za večjo ofenzivo v Bosno. Toda napad na Klis, izvršen s pomočjo številnih pokoških čet, se je Juriju Lenkoviču, karlovškemu generalu, ponesrečil (1596). Turki so na zapadnem Ogrskem zavzeli Kanižo ter silno napadali vzhodno štajersko mejo. Sicer pa se je vojna vršila brez večjih, odločilnih dogodkov, ne da bi kazala na katerikoli strani podjetnejšega duha. Mir, sklenjen l. 1606 ob ustju reke Žitve (Žitvatorok), ni prinesel večjih teritorijalnih sprememb, vsaka stranka je obdržala, kar si je osvojila tekom vojne. Turki so tedaj obdržali Kanižo. Dočim je moral cesar od l. 1547 dalje sultanu plačevati letni davek v znamenje tributarne podložnosti, pa je bilo sedaj določeno, da plača le enkratni znesek 200.000 dukatov. Sultan je tedaj prvikrat priznal svojega cesarskega

nasprotnika za enakopravnega, kar se kaže tudi v drugih določbah in formalnostih mirovnega sklepa. Vidimo tedaj tudi v tem, da je bil višek turške moči že prekoračen. Nadalje sta se obe stranki zavezali, da bosta vsaka s svoje strani preprečili roparske napade v obmejno ozemlje.

Uredba turške oblasti na srbskem ter hrvatskem ozemlju. V dobi, ko je zavzemala turška država najširši obseg, ji je pripadal v Evropi poleg Krima ter severnega obrežja Črnega morja, Moldavije, Vlaške in Erdeljske ves Balkanski polotok, zgoraj navedeni deli Hrvatske in Slavonije ter vsa osrednja Ogrska čez Kanižo, Budim in Jäger. Turčija se je delila na beglerbegluke, ki so jim načelovali beglerbegi, imenovani tudi paše; ljudstvo jih je nazivalo tudi vezire. Srbske pokrajine so pripadale po večini rumelijskemu beglerbegluku s središčem v Sofiji; poleg njega se je l. 1589 osnoval bosanski beglerbegluk. Dalje sta obstojala še temišvarski in in budimski beglerbegluk; slednji trije so imeli kot obmejne pokrajine v mnogem oziru izjemni položaj v državi. Pozneje so se v Turčiji največje upravne enote imenovala vilajeti z valiji (pašami) na čelu.

Beglerbegluki (kakor tudi vilajeti) so se delili na sandžake, ki jim je stal na čelu sandžak ali običajno istotako paša imenovan. Večji sandžak ali več manjših sandžakov pod enotno upravo so imenovali pašaluk; tako je na pr. obstojal belgrajski pašaluk. Sandžak oziroma pašaluk se je delil dalje na nahije, nahije na knežine, a te na sela. Drugod so sandžaki razpadali na kaze, ki so jim načelovali kajmakami.

Uprava v turških pokrajinah je bila urejena popolnoma vojaško. Najvišje upravnike, tudi sandžake, je imenoval sultan sam; vsak je tvoril v vojski poseben oddelek ali zastavo (bajrak). Za svojo službo niso prejeli plače, marveč le dohodke svojih posestev, ki so nepremenljivo prehajali na službene naslednike. Sandžak je imel svojega namestnika (čehaja, čiaja) in svoj svet.

Sodna oblast je bila v rokah kadij. Vsak kadija je bil najvišja sodna instanca, ker je sodil na podlagi korana. Plače ni imel nikake, marveč je živel od tega, kar so mu podarili, odtod velika podkupljivost kadij. Policijsko službo so vršili po mestih musalimi, po vaseh subaše, ki so istotako živeli od darov. Kot srbske oblasti so bili knezi, in sicer nahijski (ali obrknezi), knežinski ter selski knezi, ki so sodili kmetom ter jih zastopali pred turškimi oblastmi.

Po muslimanskem pravu se je smatralo vse zemljišče osvojene dežele za sultanovo, državno last. Sultan ga je tedaj ali prepuščal starim posestnikom v nadaljno uporabo, ali pa ga je podeljeval novim v dosmrtni užitek. Ti turški veleposestniki ali spahije so uživali dohodke svojih posestev, to je prejeli so davščine podložnih kmetov, zato pa so morali dajati sultanu gotovo število konjenikov v vojaško službo v razmerju z višino dohodkov. Take spahiluke je podeljeval sultan hrabrim vojakom v nagrado in odlikovanje; po njih smrti so prišli v roke drugim zaslužnim — spahijam. Šele pozneje, v drugi polovici XVIII. stoletja so postali spahiluki dedna posest. Vidimo tedaj, da se je tudi v Turčiji, kakor drugod, razvil fevdalni sistem, ki se je od zapadnoevropskega

razlikoval predvsem po tem, da je mogel na vzhodu fevd dobiti vsak musliman brez ozira na pokolenje, dočim je bilo na zapadu podeljevanje fevda omejeno le na plemenitnike.

Kmetско prebivalstvo, ki je domala edino ostalo krščansko, je imelo nositi le bremena, le dolžnosti in ni imelo zato pravzaprav nikakih pravic. Turki so ga imenovali rajo (to je čreda); sicer so se imenovali kmetovi, kmeti (v Bosni) ali čivčije. Morali so stanovati na čitlukih, spalukih in obdelovati zemljo svojih gospodarjev, z obrtjo in trgovino so se smeli pečati le oni, ki so stanovali po mestih. Kmetje so plačevali davek sultanu, to je državi, in spahiji; sultanu so dajali povečini desetino, spahiji pa tretjino pridelka. Kot djaure, t. j. krivoverce kristjanov niso smatrali vrednih, da bi z orožjem branili državo, kakor je bila dolžnost muslimanov, zato so morali vsi nemuslimani plačevati vojaški davek, harač, v gotovem denarju. Harač je bil sila krut davek, ne radi višine vsote, temveč radi načina, kako se je pobiral; haračlije so ga namreč pobirali po vaseh z neverjetno oskrutnostjo, odvezemajoč tolike vsote, da so si še sami zraven zaslužili veliko bogastvo. Najhujši davek pa je bil davek v krvi; v gotovih rokih, običajno vsako peto leto, so hodili haračlije od vasi do vasi po celi državi in pobirali telesno in duševno najbolj zdrave in razvite dečke, ki so jih odvedli v Carigrad, jih pomuslimanili in odgojili za janičarje ali druge sultanove služabnike. Enako so nabirali mlade deklice ter jih odvajali v hareme sultanove ali ostale najvišje turške gospode. Ta davek je bil okrog l. 1638 ukipjen.

Težki položaj srbsko-hrvatskega kmeta pod turškim gospodstvom se je še poslabšal, ko so se spahije ter age, ki so se spočetka nahajali trajno v vojski, brigajoč se le malo za gospodarstvo, začeli otresati vojaške dolžnosti ter se nastanili na svojih posestvih. Tedaj se niso več držali zakonito določenega razmerja, marveč je ostal kmet prepuščen brez zakonitosti in nasilju.

Glede verskih razmer je naglasiti, da je pod turško vlado ostala skoro le redovniška duhovščina, pri pravoslavni menihi (kaludjeri), pri katoličanih v Bosni in Slavoniji frančiškani (franjevci). Posvetne duhovščine, zlasti pri katoličanih, takorekoč ni bilo. Samostanov in cerkva je bilo brez števila porušenih; ker Turki niso radi videli, da se grade ali popravljajo cerkve, so bili preostali hrami na pol podrti, le za silo obiti z deskami. Za poslednjih despotov je bilo zgrajenih na severu mnogo novih samostanov, zlasti v Sremu po znameniti Fruški gori.

Obnovitev srbske patrijarhije v Peći l. 1557. Pravoslavna cerkvena organizacija je bila za turške vlade v zelo slabem stanju. Koj po padcu despotovine so Turki ukinili peško patrijarhijo ter Srbijo podredili ohridski nadškofiji. Ta je stala popolnoma pod vplivom grškega Fanarja, zato so na vodilna cerkvena mesta prihajali Grki. Vzpričo takih razmer je postajala srbska nižja duhovščina vedno bolj prepuščena sama sebi; ostala je brez potrebnih šol, brez potrebne izobrazbe. Tako je tudi srbska duhovščina, enako kakor vsa narodna prosveta, silno nazadovala.

Vzpričo takih razmer se je začelo med pravoslavno duhovščino stremenje po obnovitvi sa-

mostojne srbske patrijarhije, kateremu je pripomogel do uspeha veliki vezir Mehmed Sokolović, iz znamenite hercegovske srbske rodbine Sokolovičev, ki je vzprejel islam in se v turški službi povzpел do najvišjega dostojanstva. Po njegovem prizadevanju je sultan l. 1557 s posebnim odlokom obnovil srbsko patrijarhijo v Peći, za prvega patrijarha pa je bil postavljen brat velikega vezirja, menih Makarij.

Makarij, rojen v Hercegovini, vzgojen v Mileševi in v Hilandaru, je s pomočjo svojega brata Mehmeda izvedel temeljito preuredbo cerkve v srbskih pokrajinah. Obnovljena peška patriarhija je obsegala domala vse srbske zemlje; na jugu sicer ni segala tako daleč, kakor v Dušanovi dobi, temveč le do Velesa in Radovišta, zato pa je na severu obsegala tudi Bosno s Hercegovino, Liko, Srem, Banat, Bačko in sploh vse srbske naselbine. Na vzhodni strani je segala skoro do Timoka, v južnem delu pa celo preko Strumine doline. Novoimenovani patrijarh je obnovil stare srbske škofije in ustanavljal nove; skrbel je, da so se znova pozidale porušene cerkve in samostani, ki so zopet postajali središče srbske prosvete, kjer so pisali knjige za cerkvene potrebe v domačem jeziku. Prva srbska tiskarna, ki jo je bil ustanovil Jurij Crnojević koncem XV. stoletja na Cetinju, je bila seveda že davno propadla; sedaj so ustanovili več novih tiskarn, v katerih so se tiskale srbske cerkvene knjige. Take srbske tiskarne, ki so obstojale nekatere dalj, druge manj časa, so bile v Skadru, Mileševi, Mrkšini Crkvi, Goraždu, Gračanic i. t. d. Patrijarhi so iz Peći zelo pogostem potovali po podrejenem ozemlju, nadzirajoč škofije

in samostane, kar je med srbskim prebivalstvom pomagalo vzdrževati zavest skupne pripadnosti.

Hajduki; prvi večji srbski upori zoper Turke. Ves sistem turške notranje uredbe je ustvaril naposled med prebivalstvom dve veliki skupini: privilegirani državni narod muslimanski — kajti vera je pomenila takorekoč narodnost — in vedno bolj zaničevano rajo, djaure. Opisane razmere so prepad med obema skupinama vedno bolj večale. Kristjani so imeli le dolžnosti, nič pravic. Od gospodarjev muslimanov so se morali v vsem razlikovati; niso smeli nositi obleke niti po vrednosti, niti po barvi enake muslimanski, niso smeli jahati konje, marveč le mule in osle, dalje niso smeli nositi orožja. Položaj krščanskega srbsko-hrvatskega prebivalstva pa se je slabšal, kolikor bolj so se kazali znaki notranjega propadanja ter razkranjanja Turčije, ki je začelo, kakor že omejneno, v drugi polovici XVI. stoletja, ko se je sicer država na zunaj nahajala še na vrhuncu. Kakor se je trudila državna oblast, da vzdržuje pravičnost in red tudi napram nemuslimanom, vendar so postajala v provincah nasilja oholih velikašev in vojaških mogočnejšev vedno pogostnejša; saj so čutili, da jim daje njih privilegirano stališče dejansko, če ne pravno, upravičenost samovoljnosti in nasilnosti napram raji. Zato je v narodu splošno naraščala nezadovoljnost in ogorčenost na Turke. Nebroj primerov osebne krivice in nasilnosti je množilo število tistih, ki bi svojo prehitro vzkipelo jezo morali plačati s smrtjo; odtegnili so se kazni ali z begom preko meje, ali pa v druge Turkom težko pristopne kraje, gozde, gore in planine. O uskokih je bil že govor; njihove kosti so trohnele po

neštevilnih bojiščih in srbsko ter hrvatsko ljudstvo je mnogim izmed njih v narodnih pesmih ohranilo drag spomin. Hajduki, kakor so se imenovali begunci, ki so zbežali v gore, se leta in leta skrivali po njih, boreč se neprestano s Turki, so tvorili drugo vrsto borbe zoper sovražnika. Hajduki so se zbirali navadno v manjše čete do 50 mož; vsaka četa je imela svojega poveljnika, harambašo, ki ga je bilo treba poslušati brez ugovora. Bili so zakleti sovražniki Turkov, katere so napadali ob pripravnih prilikah iz zasede. Jeseni so se razhajali na prezimovanje ter se zopet zbirali o sv. Juriju („o Djurdjev danak“). Tudi o njih pojo neštevilne narodne pesmi. — Hajduštvo je bilo najbolj razvito v XVI. in XVII. stoletju.

Prvi večji srbski upori zoper Turke. Ko je Turčija zaradi poraza pri Sisku leta 1593 napovedala vojno Avstriji, so Avstrijci, išoč zaveznikov zoper Turke, pošiljali zaupnike med Srbe, pozivajoč jih, naj se upro in si s pomočjo pričakovanih avstrijskih zmag pribore svobodo. Opazovati je, da so se Srbi nahajali v tej dobi že v takem razpoloženju, da je vsaka taka agitacija imela dokaj velik uspeh. Na jugu, v severni Albaniji in sosednih srbskih pokrajinah pa so se zaupniki papeževi in španski — papež in Španija sta se nahajala tedaj na čelu protiturške akcije — že vse zadnje četrletje XVI. stoletja trudili, da pridobe krščansko prebivalstvo za upor zoper Turke. To delo je bilo po večini v zvezi s ponovnim prizadevanjem rimske kurije, pridobiti evropske države za veliko zvezo proti Turkom, Toda vzpričo verskih bojov in raznih interesnih nasprotij so bila vsa taka prizadevanja brezuspešna; le Avstrija se je naposled vojskovala s Turki.

Po začetnih uspehih na severnem Ogrskem se je turška vojska l. 1493 pomaknila na prezimovanje nazaj na Belgrad, pri čemer so turške čete neusmiljeno oplenile kraje, skozi katere so se pomikale. Istočasno so Avstrijci dosegli nekaj uspehov in vse to je v Srbih v Banatu vzbudilo veliko gibanje. Spomladi l. 1594 se je začel upor zoper Turke v zaupanju na avstrijsko pomoč. Uporniki so dosegli spočetka dokaj uspehov, toda gibanja turške vojske proti Avstrijcem niso mogli ovirati. Ker pa niso bili primerno urejeni in jim je primanjkovalo tudi municije, avstrijske pomoči pa od nikoder ni bilo, so jih Turki naposled v dveh bitkah premagali in razpršili. Upor je bil torej udušen, ljudstvo pa je v teh bojih veliko trpelo pred nasilnimi turškimi četami.

Istočasno kakor v Banatu, je nastal upor tudi na jugu v okolici Peći. Ta upor pa je bil še slabše organiziran in je bil v kratkem udušen. Dalje je v isti dobi opazovati veliko vrenje med krščanstvom v sosednih pokrajinah, v Hercegovini, Črni gori ter zlasti v Albaniji; na več krajih je prišlo do vstankov. Plemenski poglavarji in duhovščina, ta dva činitelja sta bila pred vsem pridobljena za oborožen upor, zanašajoč se na obljube zunanje pomoči. Toda pomoči ni bilo in vse gibanje je bilo popolnoma brezuspešno. Iz jeze nad sodelovanjem duhovščine so Turki celo telesne ostanke sv. Save odpeljali iz Mileševe ter jih v Vračaru pri Belgradu sežgali (1595). Hkrati so Turki v bojih požgali mnogo srbskih krajev in mnogo ljudi odpeljali v sužnost v razne dele Turčije. Kljub temu pa so se upori ponavljali; avstrijski uspehi v Vlaški in osvojitve Klisa so dajali novo upanje.

L. 1597 se je dvignil vojvoda Grdan v Hercegovini in istočasno so se uprli tudi poglavarji katoliških plemen severne Albanije, dočim so se malo nato hajduki zbrali v tako številne čete, da so udarili z uspehom proti vzhodu in zavzeli celo Sofijo. V sledečih letih se je začela nova uporniška akcija v okolici Klisa; l. 1604 so Črnogorci potolkli Turke na Lješkem polju. Ko so l. 1606 Španci s svojim brodom udarili na Drač, se je znova povzdignilo upanje pri Albancih in Srbih; v Hercegovini se je vojvoda Grdan znova dvignil, v Srbiji pa je patrijarh Jovan II. zopet energično podprl uporniško gibanje. Španija, ki je imela v Neaplju trdno oporišče, je pripravljala večjo akcijo na Balkanskem polotoku, pa Benečani nikakor niso gledali prijazno; toda španski dvor ni bil posebno odločen in tudi ni razpolagal s potrebnimi močmi, zlasti ko so se istodobno v zapadni Evropi sami radi verskih razprtij pripravljali veliki dogodki. Srbi pa so še vedno pričakovali pomoči in uspeha od zunanje akcije in v decembru 1608 so se zbrali njihovi vodje na zborovanje, katerega so se udeležili patrijarh iz Peći, glavari iz južne Hercegovine, Črne gore in severne Albanije. Izvolili so savojskega vojvodo za svojega kralja in ga pozvali, naj pride na Balkan. Toda od zunaj ni bilo odziva na to gibanje, krajevni ustanki, ki so se pojavili na spomlad na nekaterih krajih, so bili udušeni. Polagoma je postajalo jasno, da od Španije nikakor ni pričakovati pomoči, Avstrija pa je že leta 1606 s Turki sklenila mir na ustju Žitve. Naslednik patrijarha Jovana, Pajsij, se je zopet vrnil k Makarijevi politiki, želeč živeti s Turki v dobrem razmerju ter na ta način poma-

gati narodu, ki je v gibanju zadnjih let dovolj
trpel. Toda v prvi polovici XVII. stoletja je opa-
zovati splošno nazadovanje; prosvetno življenje
je hiralo, srbske tiskarne so izginile. Novo gibanje
se je začelo v zadnjem četrletju XVII. stoletja
pod vplivom zunanjih dogodkov, to je avstrijske
ofenzive v Srbijo.

2. Kmetški upori in reformacija na Slovenskem in Hrvaškem.

Edini stan, ki je bil na Slovenskem ob koncu srednjega veka zares slovenski, je bil kmetški stan. Ta pa je preživel ravnó v tej dobi svojo gospodarsko krizo, ki je privedla do silovitih izbruhov v kmetških uporih, med katerimi sta največja ona iz l. 1515 in 1573.

Naši kmečki upori so imeli svoje splošnoevropske vzroke in posebej krajevno slovenske ter hrvaške. Prehod iz naturalnega gospodarstva v denarno in uvajanje rimskega prava sta bistveno poslabšala gospodarski položaj kmeta, ki ga je vsled spremenjenih razmer graščak-fevdalec vedno bolj izžemal. Tako vidimo, da je šel val kmetških uporov od zapada proti vzhodu; pri njih pa so deloma igrali vlogo tudi socijalno-politično razlagani nauki verske opozicije. L. 1514 je Ogrska zagorela v veliki kmetški buni pod vodstvom Jurija Dóze, ki pa jo je gospoda krvavo in krvočno udušila; l. 1525 pa je nastal velik kmetški upor na Nemškem.

Kmetške upore na Slovenskem je povzročil v prvi vrsti in posredno prehod iz naturalnega gospodarstva v denarno. Kmetški pridelki ter sploh

najrazličnejši rastlinski in živalski produkti zemlje niso imeli posebne vrednosti, dokler so imeli svoj pomen le v tem, da jih je graščak povžil. Ko pa se je z uvedbo denarnega gospodarstva koncem srednjega veka odprla možnost, vsakovrstne produkte prodajati, za izkupljeni denar pa kupiti najrazličnejše druge predmete, se je njih vrednost neprimerno zvišala. Dočim so graščaki preje zahtevali le toliko od podložnih kmetov, kolikor so rabili za svoj užitek, so sedaj gledali, da so iztisnili kolikor mogoče koristi iz njihove zemlje. Zato so zahtevali od podložnikov vedno več blagovnih dajatev. Dalje so začeli graščaki zahtevati od podložnikov denarno odškodnino pri mnogoterih prilikah, za lov, bodisi na suhem, bodisi v vodi, za pašo, za sekanje v gozdih, za pravico stavbe novih poslopij, davek ob smrtnih slučajih, pri kupni pogodbi i. t. d. V mnogih slučajih graščaki dotlej niso pobirali zadevnih davkov, ali pa v veliko manjši izmeri. Ko pa so vsled vpeljave rabe smodnika plemenitaši imeli vedno manjši vojaški pomen, je s tem odpadel tudi važen vir njihovih dohodkov; zato so jih skušali zvišati s pritiskom na kmeta. Pri tem zvišanju pa so se opirali na rimsko pravo, ki se je ravno takrat upeljevalo, in ki je dovoljevalo, vladajočemu poljubno zviševati bremena podložnih. Iz istih vzrokov so zvišali tudi tlako, kar je posebno togotilo kmete. Zviševanje raznovrstnih davščin pa je imelo na razdobju med XV. in XVI. stoletjem še druge vzroke. Pred vsem jih je iskati v vedno večjih davkih, ki jih je zahteval nezmožni in skopi cesar Friderik III. od svojih fevdalcev. Graščaki pa zvišanih davkov nikakor niso sami plačevali, marveč

so jih prenesli na kmetske podložnike. Prav isto velja seveda o cerkvenih velikaših in samostanih, ki so se nahajali napram podložnim kmetom v enako napetem razmerju.

Prav posebno pa so vojni dogodki v drugi polovici XV. in začetkom XVI. stoletja poslabšali gospodarski položaj slovenskega kmeta. Boji upornih velikašev, zlasti Baumkirchnerja zoper Friderika III. in boji za celjsko dedščino so povzročali težko škodo kmetu, pred vsem zaradi takrat običajne metode, pokončevati vasi nasprotniku, namesto udariti se v odprtem polju. Najhujše pa so boleli našega in enako hrvatskega kmeta neprestani turški napadi, pri čemer je kmeta še posebno togotilo, da je gospoda pobirala od kmetov na novo vpejljani, visoki turški davek za vzdrževanje vojske zoper Turke, da se pa kljub temu davku za deželno varnost ni storilo skoro prav nič. Pač pa se je skrbelo za čim večjo varnost gradov in utrjenih trgov in mest, kar pa je bilo v korist le gospodi sami ter meščanstvu. Toda ravno kmet je moral pri tem največ sodelovati, kajti poleg že pomnožene tlake je moral sedaj graditi gospodi in mestu obzidje. Naši kmetje so morali tedaj nositi vsa bremena obrambe zoper Turke, sami pa od nje niso imeli nikake koristi, ker je ščitila le nekmetске stanove. Bili so ob turškem napadu prepuščeni popolnoma samim sebi, kajti za silo utrjeni „tabori“ po gričih, okrog cerkva jim pač niso mogli nuditi dovolj zavetja. In koliko so trpeli pri tem, bodisi gospodarsko, bodisi v krvi: „Uničena polja, požgani domovi in gospodarska poslopja, v potokih prelita kri, oskrunjevanje in suženjstvo so bile posledice te najžalostnejše

dobe v žalostni zgodovini slovenskega ljudstva“.
(dr. Lončar).

Navesti bi bilo še mnogo okolnosti, ki so vse sopovzročile veliko kmetsko gibanje, ki si je naposled iskalo zadoščenja v oboroženih uporih. Mnogo so pripomogli k izbruhu splošnega upora težki gospodarski udarci, ki jih je imela prestatati naša domovina vsled nesrečne, dolgotrajne vojske cesarja Maksimilijana z Benečani. Ta čas je morala počivati vsa trgovina proti Italiji, ki je bila takrat zelo živahna.

Prvi večji kmetški upor na Slovenskem se je sprožil l. 1478 na Koroškem s središčem v Žiljski dolini. Tu so nastale prve slovenske zveze ali „punti“, v katerih so se kmetje pripravljali na diplomatski in oborožen boj z gospodo. Ko pa so ravno pridrli Turki čez Predel na Koroško, so se jim neurejene in neizvežbane kmetške trume postavile v bran, bile pa so popolnoma pobite. Ostanek puntarjev je gospoda polovila in kaznovala. — Malo pozneje se poroča zlasti o uporih zoper cerkveno gospodo, l. 1490 zoper oblastnike brizinskih škofov na škofjeloškem posestvu, l. 1495 zoper ljubljanskega škofa na gornjegrajski graščini.

Veliki kmetški upor pa je nastal leta 1515 in se razširil po glavnih slovenskih deželah, po Kranjskem, Štajerskem in Koroškem. Povsod so se ustanovljale „kmetske zveze“, geslo gibanja pa je bil boj „za staro pravdo“, to je za stare pravice, kakor so napisane v starih urbarijih. Kakor po navadi, so tudi to pot kmetje hoteli svoje zahteve uveljaviti najpreje mirnim potom, s pritožbami na višjo gospodo, pred vsem na cesarja Maksimilijana. Ker pa to, kakor je samo ob sebi umljivo,

ni nič zaleгло, so ogorčeni kmetje uporabili silo. Na mnogih krajih, zlasti na Dolenjskem, so naskočili gradove, pobili mnogo plemenitašev, graščine pa požgali. Kmetje so se zbrali v večje trume in zavzeli tudi mnoge utrjene kraje, med njimi Brežice. Vsa Kranjska, slovenska Štajerska in velik del slovenske Koroške je bil pokoncu; trume upornikov so tvorile cele vojske. Toda kmetje so bili nezadostno oboroženi, po večini le z ostrim kmetskim orodjem in imeli so vojaško neizvežbano vodstvo. Zato ni čuda, da so jih lahko ugnale razmeroma maloštevilne čete, ki jih je urno zbralo plemstvo; še predno se je mogla vsa kmetska vojska združiti, je gospoda po vrsti zmagala posamezne čete, Korošce pri Starem dvoru, Štajerce pri Vuzenici ter pri Celju, glavno silo upornikov pa je štajerski glavar Ditrihštajn pogazil v boju pri Brežicah, dočim na Kranjskem vsled omahovanja gospode ni prišlo do večjih bojev. V treh mesecih je slovenski kmetski upor žalostno končal. —

Sledila mu je kazen; na tisoče kmetov je obležalo na bojiščih, na stotine so jih pobesili in pobili po končanih bojih, nekaj se jih je rešilo čez mejo na Benečansko. Ostali so morali odslej za kazen plačevati poseben nov davek gospodi. O kaki reformi v smislu kmetskih zahtev ni bilo niti govora.

Razumljivo je, da je med kmeti ostala velika nezadovoljnost. Položaj pa se jim je še nadalje slabšal; turški napadi so se nadaljevali, davki, bodisi v denarnih in blagovnih dajatvah, kakor v tlaki, so se samolastno zviševali, dočim razširjajoča se reformacija tega položaja ni prav nič spremenila ali zboljšala. Kljub porazu leta 1515 so se upori

ponavljali v manjšem obsegu, tako zlasti l. 1525, l. 1557, ko je bilo Ptujsko polje središče upora; do največjega izbruha pa je prišlo l. 1573. Dočim se je kmetijski upor l. 1515 razširil po večini po slovenskih pokrajinah, je leta 1573 obsegal tudi Hrvaško, je bil slovensko-hrvatski.

Kar je zgoraj navedeno o vzrokih slovenskih kmetijskih uporov, velja tudi za hrvatske razmere, saj so onstran Sotle in Kolpe vladale iste fevdalne razmere z enako samopašno gospodo. Le da je bil položaj, čim bližje turški meji in vojaški krajini, toliko slabejši; zakaj tu prebivalstvo ni trpelo le pod turškim četovanjem, temveč tudi pod prepogostimi nasilstvi domače, to se pravi cesarske vojske, posebno nemških najemnikov in Uskokov, ki so v neprestanih borbah zelo posuroveli. Cete, ki se jim ni pravočasno izplačala najemnina, kar se je zgodilo zelo pogostem, so začele kratkomalo pleniti in ropati pri nezaščitenih kmetih, pri čemer so bile na dnevnem redu vsakovrstne nasilnosti. Posebej pa je sprožilo splošno kmetijsko nezadovoljstvo obnašanje graščaka Franca Tahija, ki je imel v oblasti večje posestvo v hrvatskem Zagorju z manjšo graščino pri Slovenski Bistrici na Štajerskem. Kar so pozneje uradno dognale sodne obravnave proti upornim kmetom o postopanju tega magnata, Madžara po rodu, kaže res neprimerno samogoltnost, neusmiljenost in brezmejno izsesavanje. Skrajno ogorčenje, ki je vladalo zoper njega med kmeti, je privedlo l. 1572 najprej do upora Tahijevih podložnikov v Stubici in Susedgradu pri Zagrebu. Odtod se je še istega leta razširil na sosedno ozemlje in se obrnil splošno zoper gospodo.

Uporni hrvatski kmetje so si koj v začetku izvolili vodstvo, in sicer tri najenergičnejše može: Matijo Gubca, ki je stal na čelu, Ivana Pasanca in Ivana Mogaića iz Stubice; za vrhovnega poveljnika kmetski vojski so postavili Ilijo Gregorića. Ta mož je bil doma iz Ribnika pri Metliki; Turki so ga bili dvakrat zajeli ter odvedli s seboj v sužnost, a on jim je obakrat ušel, nakar se je naselil v hrvatskem Brdovcu na Tahijevelem posestvu. Bil je izurjen v vojaških zadevah, ker je služil mnogo let v vojaški krajini. Izvoljeni voditelji so dokaj spretno organizirali agitacijo za pristop k uporni kmetski zvezi, ki so jo imenovali „moško puntarijo“ ali „punto“. Kot zunanje znamenje upornikov je bil zimzelen ali bršljan, zataknen za klobukom; občinam, ki so jih pozvali k pristopu, so poslali petelinovo pero, znamenje bojevitosti. Ilija Gregorič pa je organiziral vojsko in napravil koj spočetka natančen bojni načrt, pri čemer je posebno želel pridobiti zase Uskoke, kar se mu pa ni posrečilo. Uporniki so si koj spočetka postavili cilj, ustanoviti v Zagrebu samostojno kmetsko vlado za hrvatske in slovenske pokrajine ter prevzeti vso vlado v roke, skrbeti za upravo, pobiranje davkov in brambo dežele pred Turki.

V januarju 1573 je bila že zbrana hrvatska kmetska vojska. Po Gregoričevem načrtu je glavni del vojske ostal v Stubici za brambo pred Turki, z drugimi deli pa je Gregorič prodiral ob Savi nazgor proti Krškemu, odkoder je poslal večji del proti Kostanjevici in Novemu mestu, da bi si pridružil uporne Dolenjske kmete in Uskoke, sam pa je prodiral ob Savi proti Radečam ter Celju, da bi

si priključil Štajerce. Toda že 5. februarja je četa Uskokov pod Thurnovim poveljstvom premagala kmetsko vojsko pri Krškem in jo pobila ter razpršila, nato pa si podvrgla ves desni breg Save na Dolenjskem in Hrvatskem. Gregorič je prikrival svojim četam vest o prvem kmetskem porazu; prodiral je iz Sevnice čez Planino, Pilštajn, Kozje in Podsredo, kjer so se mu povsod pridruževali štajerski kmetje. Pri Sv. Petru pod Svetimi gorami pa je zadel 9. februarja na vojsko štajerske gospode; po kratkem boju je bila kmetska vojska premagana in razpršena. Ilija Gregorič se je sicer rešil, pozneje pa so ga vjeli. Naslednji dan, 9. februarja, je pri Stubici banska vojska začela bitko z glavno kmetsko silo, ki se je držala izredno dobro, bila pa je naposled vendarle premagana po silno krvavem boju. Hrvatsko-slovenskega upora je bilo konec.

Tudi to pot je bilo maščevanje izredno krvavo; nešteto je bilo obešenih, umorjenih ali drugače kaznovanih. Na nečloveški način sta bila kaznovana voditelja Pasanec in Gubec. Kakor leta 1514 ogrskega kmetskega voditelja Dožo, so Matijo Gubca 15. februarja 1573 v Zagrebu na Markovem trgu na razbeljenem železnem prestolu kronali z razbeljeno železno krono, mu z žarečimi kleščami trgali meso s telesa ter ga naposled razčtetvorili. Tudi Ilija Gregorič je bil usmrčen.

Tudi po tem ponesrečenem kmetskem uporu je ostala velika nezadovoljnost med kmeti, ki si je poiskala izbruha v neprestano se ponavljajočih krajevnih uporih, o katerih se poroča iz XVI., XVII. in XVIII. stoletja. Položaj kmeta pa se ni izboljšal, dokler ni prinesla rešitve najnovejša doba,

ko so mase mestnega prebivalstva sprejele vodstvo revolucionarnega gibanja.

Kmetski upori na Slovenskem in Hrvaškem se niso posrečili in se niso mogli posrečiti, kakor tudi drugod niso uspeli. Ves način organizacije, družabne uredbe v vojaškem in političnem oziru, skratka ves družabni ustroj, je predstavljal takšno silo, da je bilo treba vse drugačnega gibanja, da jo je razrušilo.

L. 1573 se je hrvatsko-slovenska vzajemnost udejevala praktično. Slične razmere, slična stiska je silila, postaviti nasproti skupnemu sovražniku čim večjo, čim obširnejšo enoto. Da se je obnesla možnost skupnega dejstevanja hrvatskega in slovenskega ljudstva, nam priča, da je ljudstvo čutilo in vedelo, da je napram zunanjemu svetu enota. Ne le zavest skupnosti, temveč še več —: dejstvo skupnosti se je manifestiralo v hrvatsko-slovenski kmetski akciji leta 1573.

Reformacija na Slovenskem in Hrvaškem. Slovenci in Hrvatje, po veri katoličani, so preživljali z ostalimi evropskimi katoliškimi narodi vred takoimenovano reformacijo.

Vzroki reformacije so bili pri nas v bistvu isti kakor drugod. Cerkevne razmere so bile slabe, med duhovščino, višjo kakor nižjo, je vladalo tako stanje, da je moralo prej ali slej priti do ozdravljenja, do reforme na kakršenkoli način. Stremljenje po verski reformi, ki se je pojavilo to pot prvič med nami, se je nahajalo pod vplivom v Nemčiji zmagujoče Lutrove reformacije.

Pred vsem je treba opozoriti, da so bili višji duhovniki pri nas z redkimi izjemami tujci, po

večini člani plemiških rodbin, ki so se pečali skoro bolj s političnimi, diplomatskimi ter vojaškimi posli kakor z verskimi. Tako na primer je bil zagrebški škof Jurij Drašković ob času hrvatsko-slovenskega upora obenem hrvatski ban; on je bil tisti, ki je predlagal neusmiljeno kazen za Gubca vladarju v potrdilo. Ti gospodje pa so večkrat imeli hkrati po več cerkvenih služb, da so si na ta način zviševali dohodke. Seveda niso mogli sami opravljati vseh teh mest, zato pa so si jemali v pomoč namestnike ali vikarje, katerim so zato odstopili ponavadi le majhen del dohodkov. Ti slabo plačani najemniki pa seveda za vernike niso kazali posebne vnetosti in brige; da so mogli izhajati, so se le premnogokrat pečali tudi s postranskimi posli, ki nikakor niso dvigali cerkvenega ugleda; opravljali so posle krčmarja, dacarja, celo konjederca. Nižja duhovščina pa je bila vrh tega tudi zelo malo izobražena, nevedna; dostikrat ni znal duhovnik drugega ko brati mašo. Splošne so pritožbe o neprimernem, dostikrat nespodobnem, razuzdanem in pohujšljivem življenju duhovščine, kar je vzbujalo občno ogorčenje. Neugodno je bilo dalje, da so prihajali k nam tudi tuji duhovniki kot najemniki, dasi domačega jezika niti dovolj razumeli niso. Propadanje duhovniškega stanu je tudi pospeševala okolnost, da sta se solnograški nadškof in oglejski patrijarh, pod katera je spadalo slovensko ozemlje v cerkvenem oziru, vsled spora z avstrijskimi vladarji prav malo brigala za naše zemlje.

Vse te pomanjkljivosti pa nam je meriti na podlagi dejstva, da je bilo zlasti kmetskemu ljudstvu versko življenje edino udejstvovanje duševnosti, da

je vzpričo težkega socialnega in gospodarskega položaja kmeti človek v cerkvi iskal utehe, ki je drugje nikjer ni mogel najti. Pomanjkanje pouka in vodstva s strani duhovščine je povzročalo, da si je naravna potreba vsled nizke izobrazbe iskala izhoda drugje: v praznoverju in čarovništvu, v raznih verskih zmedenostih, kakor se kažejo v pojavih bičarjev, skakačev in drugačnih verskih prenapetežev.

Vzpričo takšnega stanja ni čuda, da je Lutrov nauk tako hitro našel povsod vnetih pristašev. Preureditev in oživljenje krščanstva na podlagi evangelija, katerega živo besedo naj poslušaja in bere vernik sam, nastopanje zoper nevredno duhovščino in njeno početje, to je bil nov nauk, nova vera, ki so jo vneti pridigarji z govorno in pisano besedo s pridom širili med ljudstvom.

Nove vere so se oprijemali najpreje duhovniki, zlasti najbolj vneti, najbolj izobraženi, dalje pa posebno tudi meščani. V 20ih letih XVI. stoletja nahajamo že povsod po mestih slovenskega ozemlja številne protestante med meščanstvom. Poleg navedenih dveh stanov se je za novo vero zavzemalo zlasti tudi plemstvo, pri čemer je bilo važno, da so plemiški sinovi takrat zahajali na visoke šole na Nemško, zlasti v Tübingen, Wittenberg in drugam, kjer je že gospodovalo protestantstvo. Kmalu pa se je novi nauk začel širiti tudi med kmeti; plemiči, ki so imeli na svojih gradovih in v mestih svoje predikante, so pospeševali razlaganje „čistega evangelija“ tudi po vaseh; posluševali so se lahko svojega patronatskega prava, da so na župnije pošiljali protestantske duhovnike. Duhovščina je mnogokje kar mirno vpeljala nove

obrede in začela javno kazati svoje protestantsko mišljenje.

Med preprostim ljudstvom se je nova vera jela najizdatnejše širiti s pomočjo domače besede, v domačem, slovenskem jeziku pisane knjige. Da se je začel ta način propagande, sicer izhajajoč sam po sebi iz bistvene točke novega verskega razumevanja, za to ima zaslugo glavni organizator slovenske reformacije, Primož Trubar.

Primož Trubar, rojen l. 1508 kot kmetski sin v Rašici pri Velikih Laščah na Dolenjskem, je postal zgodaj vnet pristaš protestantstva. Velik del svoje mladosti je preživel v Trstu pri škofu Petru Bonomu, znamenitem humanistu, ki ga je posvetil v duhovnika. Potem je služboval v Loki pri Zidanem mostu, l. 1531 pa je prišel v Ljubljano za stolnega pridigarja, kjer je začel javno nastopati za versko reformo v smislu protestantizma, najpreje v stolnici, nato pa v špitalski cerkvi sv. Elizabete. L. 1542 je postal stolni kanonik, kar je bilo mogoče le, ker je bila večina stolnega kapitlja s škofom Kacijanarjem vred ali napol, ali pa popolnoma protestantskega mišljenja. Ko pa je l. 1544 postal Urban Textor (Tkalčič), odločen katoličan, škof ljubljanski, je moral Trubar iz Ljubljane v Št. Jernej na Dolenjsko. Ko pa je naslednjega leta kralj Ferdinand izdal povelje, naj ga z drugimi voditelji luteranstva zapro, se je Trubar umaknil l. 1548 na Nemško v Nürnberg. Odslej je bil več let na Bavarskem. Leta 1562—1565 je bil zopet v Ljubljani kot superintendent slovenske cerkve, dokler ga ni nadvojvoda Karel izgnal iz svojih dežel. Trubar je šel na Württembersko, kjer je ostal do svoje smrti l. 1586.

Stremljenje, širiti luteranstvo tudi med preprosto, nemščine nezmožno slovensko ljudstvo, je nagnilo Trubarja, da je začel pisati verske knjige v slovenskem jeziku, s čimer je postal ustanovitelj slovenske književnosti. Prvi dve njegovi knjigi sta izšli leta 1550 v Tübingenu, „Catechismus“ in „Abecedarium“, v katerih podaja glavni nauk luteranstva ter pouk v branju za preproste ljudi.

S tem se je začela protestantska slovenska književnost. Trubar je spisal in izdal skupaj do 25 verskih in obrednih knjig. Z njim pa so sodelovali še mnogi drugi slovenski pisatelji, tako pred vsem Vipavec Sebastijan Krelj, ki je pisal izmed vseh najboljšo slovenščino, pa je k nesreči zelo zgodaj umrl, star komaj 29 let. Najvažnejša pisatelja Trubarjeve dobe sta še Jurij Dalmatin in Adam Bohorič, oba doma iz Krškega na Dolenjskem. Bohorič, ki je bil med vsemi pisatelji najbolj izobražen, je spisal prvo slovnico slovenskega jezika („Arcticae horulae“ — „Zimske urice“) leta 1584. Uredil je tudi slovenski pravopis, ki je ostal v veljavi skoro do srede XIX. stoletja, in se po njem imenuje bohoričica. Jurij Dalmatin pa je napravil najimenoitnejše delo te dobe, slovenski prevod „Biblije“, ki je izšla leta 1584. To prvo sveto pismo v slovenskem jeziku je vsa naslednja stoletja izobražence učila književnega slovenskega jezika, zakaj rabili so jo ne le protestantje, marveč tudi katoliški duhovniki. Izmed ostalih zelo številnih protestantskih knjig je omeniti zlasti pesmarice, ki so izšle v več izdajah.

Da pa se je moglo to bogato slovensko književno življenje tako živahno razviti, k temu so pripomogli mnogi vneti protestantski plemenitaši,

ki so v mnogoterem oziru, zlasti z denarjem podpirali delo Trubarja in tovarišev. Brez njih denarne pomoči bi se drago delo pač težko moglo vršiti.

Prvi mož, ki je pomagal Trubarju, je bil Peter Pavel Vergerij, bivši modruški in koprski škof, po rodu Italijan iz Kopra. Živel je na Württemberškem in je Trubarju naklonil pomoč nemških knezov in mest. Ta mož je bil zelo izobražen humanist in deloval je na to, da bi se prevod svetega pisma izvršil v jeziku, ki bi bil umljiv vsem južnim Slovanom. Trubar pa je, tudi na željo kranjskih deželnih stanov, ostal pri slovenskem jeziku, pač pa se je na Vergerijevo priogovarjanje odločil za latinsko pisavo namesto gotice, ki jo je rabil v prvih dveh knjigah. Še važnejši podpornik protestantskega slovstva v slovenskem in hrvaškem jeziku pa je bil baron Ivan Ungnad, bivši štajerski deželni glavar, ki je prestopil v luteranstvo, se izselil in se leta 1557 naselil v mestecu Urachu na Württemberškem. To mesto je postalo kmalu središče jugoslovanskega slovstvenega delovanja, zakaj Ungnad je v njem ustanovil tiskarno in preskrbel črke ne le za tisk slovenskih, marveč tudi za tisk srbsko-hrvatskih knjig v glagolici in cirilici. Zakaj, kakor Vergerij, je tudi on želel slovstveno delo razširiti tudi na Hrvate, da celo dalje na Turke, s čimer je imel gotovo v mislih srbsko, oziroma slovansko prebivalstvo Balkanskega polotoka. Ko si je preskrbel za drag denar poleg posebnih glagolskih in cirilskih črk tudi hrvatske stavce in korektorje, so začeli hrvatski pisatelji, med njimi zlasti istrski duhovnik Štefan Konzul, prevajati v hrvaščino knjige iz slovenščine in nemščine. V Ungnadovi

tiskarni se je natisnilo veliko število slovenskih in hrvatskih knjig, toda ob njegovi smrti je žalibog obenem prenehalo tudi njegovo podjetje.

Dalje se je ustanovila domača tiskarna v Ljubljani, ki jo je ustanovil l. 1575 Janez Mandelc; obstojala pa je le do l. 1580, ker jo je dal nadvojvoda Karel zapreti, Mandelc pa se je l. 1582 podal v pregnanstvo k hrvatski tiskarni v Medjimurje.

Propaganda Lutrovega nauka z besedo in tiskom je pod plemenitaško in meščansko zaščito dosegla, da je bilo naposled plemstvo domala popolnoma luteransko in skoro ravnotako tudi meščanstvo. Tudi med duhovščino je imel novi nauk zelo veliko pristašev, bolj počasi pa se je širil med kmetskim prebivalstvom, vendar pa tudi po vaseh število njegovih privržencev, kakor se kaže, ni bilo majhno. Plemstvo, ki je bodisi iz idealnih kakor sebičnih namenov na vso moč ščitilo širjenje nove vere, je med drugim leta 1563 v Ljubljani ustanovilo prvo stanovsko gimnazijo, na kateri se je poučeval tudi slovenski jezik. Skušalo se je tudi luteranstvo na Slovenskem posebej organizirati in Trubar je bil imenovan za prvega superintendenta protestantske cerkve na Kranjskem.

Toda nadaljno protestantsko delo je prehitela in preprečila nastopajoča reakcija, — katoliška reformacija. Ferdinand I., nadvojvoda oziroma vojvoda v avstrijskih deželah ter kralj na Češkem in Ogrskem s Hrvatsko, je bil vnet katoličan, ki je novi veri nasprotoval, kjerkoli je mogel. Toda vedna zunanja nevarnost mu je branila, da ni mogel nastopiti dovolj energično, kajti bil je navezan na pomoč protestantskega plemstva. Ko pa

je Ferdinand, ki je bil od leta 1556—1564 tudi nemški cesar, umrl, so se začeli težki časi za luteranstvo. On je namreč pred smrtjo svoje dežele razdelil med svoje tri sinove: Maksimilijan, napol prótestant, ki je postal tudi nemški cesar, je dobil Gorenjo in Dolenjo Avstrijo, Češko in Ogrsko s Hrvatsko, Ferdinand Tirolsko, Karel pa Notranjo Avstrijo. Nadvojvoda Karel (1564—1590) se je z večjo vnemo trudil, da bi luteranstvo zopet pregnal iz svojih dežel, toda plemstvo je imelo toliko moči, da je od vladarja doseglo celo novih verskih koncesij, izrabljajoč zadrege, v katerih se je nahajal Karel vsled turške nevarnosti. L. 1572 je moral na deželnem zboru v Gradcu dovoliti plemstvu za njih družine in podložnike popolno svobodo vesti in bogoslužja. L. 1578, ko so se zbrali v Brucku skupni deželni stanovi Notranje Avstrije, je moral Karel celo prebivalcem mest in trgov zagotoviti svobodo vesti in dotedanje protestantske šole. Toda vse te koncesije so bile prisiljene, zakaj Karel, ki ga je v verski gorečnosti vzpodbujala njegova žena Marija (Bavarka), je le čakal boljšega položaja, da prekliče, kar je bil protestantom popustil.

In res, koncesije, storjene l. 1578 protestantom, pomenijo višek protestantizma pri nas. Koj nato, ko je postal tudi zunanji položaj ugodnejši, je začel Karel energičneje delati za rekatoliziranje svojih dežel. Jezuitje so se bili že l. 1573 naselili v Gradcu. Dalje je zaprl meščanom nekaj protestantskih cerkva ter dal izgnati predikante iz mest, leta 1580 je dal zatvoriti Mandelčevo tiskarno v Ljubljani. Še energičneje pa je nastopil zoper Lutrove pristaše njegov sin in naslednik Ferdinand (1590—1637), ki je s svojo brezobzirno politiko

protireformaciji pri nas pripomogel do popolne zmage. Leta 1598 je razpustil vse protestantske šole in dal izgnati protestantske učitelje in propovednike; dalje pa je ukazal, da se imajo vrniti v katoliško vero vsi meščani in tržani, ali pa naj se izselijo. Protestantom je dal zapreti vse cerkve in pokopališča. Pri tej politiki sta mu posebno pomagala lavantinski škof Jurij Stobej in pa ljubljanski škof Tomaž Hren (Chrön), dočim so bili jezuitje prišli l. 1596 tudi v Ljubljano. Odslej so smeli biti tudi na vseh javnih upravnih mestih le katoličani. Ko so na ta način izgnali, oziroma odstranili duševne voditelje protestantizma, so hoteli iztrebiti še ostale. Ustanovili so takoimenovane „reformacijske komisije“ z oboroženim vojaškim spremstvom, ki so l. 1599—1601 hodile po deželi, po kmetih, po mestih in trgih ter spreobračale in trebile protestante. Vsakdo je moral javiti svoj pristop h katoliški veri, sicer se je moral izseliti. Obenem so zapirali še preostale protestantske cerkve, sežigali in uničevali protestantske knjige. Na Kranjskem je vodil komisijo škof Tomaž Hren, glavni vodja naše protireformacije. S takimi sredstvi se je posrečilo protestantstvo v razmeroma kratki dobi zatreti, edinole plemstvo se je moglo še priznavati k Lutrovi veri. Toda, ko je Ferdinand l. 1619 postal tudi češki in ogrsko-hrvatski kralj ter nemški cesar in ko je v bitki na Beli gori l. 1620 premagal uporne češke protestante, se je lotil tudi plemstva in leta 1628 je izšel ukaz, po katerem se je moralo tudi plemstvo ali pokatoličaniti ali izseliti.

Protestantizem v hrvatskih pokrajinah. Protestantizem se je širil tudi po hrvatskih

pokrajinah. Verske razmere so bile tam v bistvu pač iste, kakor v slovenskih pokrajinah, le da je bila vsled večje turške nevarnosti cerkvena organizacija še pomanjkljivejša.

V Istri se je nova vera prav malo razširila radi benečanskega gospodstva, ki je bilo verski reformaciji odločno protivno. Bolj se je širila po avstrijski Istri. Dobila je pristašev posebno med duhovščino, zlasti so se oklenili nove vere duhovniki glagoljaši. Vsled precejšnjega pritiska proti njenim pripadnikom se jih je mnogo izselilo, posebno na Nemško. Med njimi je najimenitnejši že omenjeni Štefan Konzul, ki je kot glavni prevajatelj vneto sodeloval pri izdajanju hrvatskih protestantskih knjig. Hrvatske knjige, bodisi v latinici, cirilici ali glagolici, so pošiljali v obmorske hrvatske dežele zlasti preko Reke, kjer so se tudi nahajali vneti protestanti. Toda v senjski škofiji, v hrvatskem Primorju, novi hrvatski prevodi protestantskih knjig niso posebno vplivali na razširjenje nove vere, ker se je tam itak rabila hrvaščina pri službi božji.

V hrvatski Krajini je bil luteranski pokret živahnejši nego v Primorju, ker so ga tam podpirali stanovi kranjski in štajerski. Ker so kranjski stanovi vzdrževali posadke v hrvatski, a štajerski v slavonski Krajini, so člani njihovega plemstva opravljali v krajiških posadkah najimmetnejša mesta. Seveda so bili ti, kakor ostalo plemstvo, privrženci protestantizma, ki so ga skušali razširiti tudi po krajini. Imeli so pristašev zlasti med glagoljaško duhovščino. Glavno središče protestantskega gibanja za hrvatsko Krajino je bila spočetka Metlika, ki je bila izhodišče vsega prometa v krajino. Kakor

pa je bila Metlika središče luteranske ustne propagande, tako je tudi v književnem oziru mnogo pomenila, zakaj tu so se v krogu belokranjskih glagoljašev pa tudi metliškega meščanstva presojali in urejevali prevodi hrvatskih knjig. Duša luteranskega gibanja v Metliki in sploh ob hrvaški meji je bil duhovnik Gregor Vlahović, ki je bil doma iz Ribnice pri Metliki. V Krajini sami pa je bilo središče luteranske propagande v Karlovcu, zlasti v poznejši dobi. Da se je v hrvatski in slavonski Krajini luteranstvo širilo, zato se je najbolj zavzemal Ivan Ungnad še tisti čas, ko je bil vrhovni poveljnik obeh krajin.

Najbolj pa je uspeval protestantizem v severnem delu Hrvatske, v Medjimurju. Poleg nekaterih drugih hrvatskih velikašev je namreč prestopil k novi veri Jurij Zrinjski, sin sigetskega junaka, glavni velikaš medjimurski. Ta je tako enérgično podpiral luteranstvo, da je novo vero naposled sprejelo skoro celo Medjimurje. Tudi tu so se oprijeli književne propagande in Jurij Zrinjski je l. 1572 ustanovil v Nedjelišču blizu Čakovca tiskarno, v kateri so tiskali protestantske knjige v krajevnem hrvatskem narečju, to je v kajkavskem. Tako se je začela posebna kajkavska književnost. V kajkavščini so pisali odslej do srede XIX. stoletja v vsem severozapadnem delu Hrvatske, oziroma Slavonije. Protestantske kajkavske knjige pa so se razširile tudi po sosednji vzhodni Štajerski, kjer jih je bilo več kakor onih s Kranjskega. Glavna pisatelja kajkavskih protestantskih knjig sta luteranski župnik Mihael Bučić in kalvinec Ivan Pergošić. Leta 1586 se je tiskarna iz Nedjelišča preselila v Varaždin, kjer jo je vodil iz Ljubljane pregnani Ivan Mandelc.

Tudi med ogrskimi Slovenci, ki so imeli ozke zveze z Medjimurjem, se je protestantizem močno razširil; zlasti ga je širilo poluteranjeno ogrsko plemstvo. Tu, kakor tudi v Medjimurju, pa se je poleg luteranstva širila tudi Kalvinova vera. Nova vera se je močno širila tudi po hrvatskih mestih, zlasti v Zagrebu, Varaždinu in Koprivnici.

Toda tudi tu se je kmalu začela protireformacija. Dasi je bilo plemstvo močno poluteranjeno in so bili razen Zrinjskega tudi na pr. Ferenc Taši, Erdödi in drugi prestopili k novi veri, vendar je ostal močen del plemstva katoliški ter je v zvezi s katoliškim klerom začel z rekatolizacijo. Zagrebški škof Simon Bratulić je poklical jezuite na Hrvatsko; hrvatski sabor pa je l. 1604 vneto nastopil zoper „heretike“ ter izposloval zakon, po katerem je bila edino katoliška vera priznana kot na hrvatskem ozemlju dovoljena vera. Protestantski propovedniki so morali zapustiti deželo, plemstvo z Zrinjskimi vred se je zopet pokatoličnilo. Popolnoma je zatrl protestantizem na Hrvatskem zagrebški škof Martin Borković (1648—1678). V splošnem se je tedaj luteranstvo na Hrvatskem in enako na Prekmurskem držalo nekoliko dalje ko po Slovenskem.

Protestantska doba, ki je Slovincem dala začetek lastne književnosti in lastnega književnega jezika, Hrvatom pa predvsem kajkavsko književnost in literaturo istrskih protestantov — ločeno od istodobne dubrovniške književnosti — je končala v verskem oziru s popolnim neuspехom. Vse slovensko in hrvatsko ozemlje je postalo zopet katoliško, edinole v Ziljski dolini in med prekmurskimi Slovenci so se ohranili posamezni, maloštevilni pripadniki do danes.

3. Borba plemstva zoper absolutistična stremljenja Habsburžanov. Zunanji dogodki.

Mir na ustju Žitve ter spor med bratom Rudolfom in Matijo so skušali porabiti hrvatski velikaši, da uredijo spore zaradi vojaške Krajine. Zahtevali so, da se hrvatsko-slavonska Krajina ukine, ker da je postala vsled določeb mirovne pogodbe odveč, če pa ostane, naj se zopet združi z ostalo Hrvatsko ter podredi banu. V tem smislu so nastopala odposlanstva hrvatskega sabora pri Matiji ter pri nadvojvodi Ferdinandu v Gradcu, zahtevajoč posebno, da se odpokličejo s Hrvatskega vsi inozemski vojaški zapovedniki in inozemske čete ter nadomestijo z domačimi. Toda ostalo je glede vojne Krajine pri starem.

Spori Uskokov z Benečani. V Senju, ki je spadal h Krajini, se je nahajalo glavno središče Uskokov, ki so odtod pohajali zopet na Turško, ali po suhem, ali pa so se prepeljali po morju do Dalmacije in od tam vznemirjali pod turško vlado se nahajajoče ozemlje. Uskoki pa so začeli napadati tudi beneške ladje, ki so vozile trgovsko blago po Jadranskem morju. Vsled tega je polagoma med Benečani in Uskoki nastalo silno sovraštvo; škodili so si drug drugemu, kjerkoli in

kakorkoli so mogli. Posebno ljuti pa so postali uskoško-benečanski spopadi po borbi okrog Klisa, v kateri so Turkom pomagali Benečani zoper Uskoke. Odslej so Uskoki s toliko silo in tako uspešno napadali benečanske ladje, da je beneška trgovina silno trpela. Ker jih sami niso mogli ukrotiti, so se pritoževali energično pri nadvojvodi Ferdinandu. Ta je poslal svojega komisarja Jožefa Rabato v Senj, da bi kaznoval Uskoke, toda s svojim okrutnim nastopom je vzbudil tako nevoljo, da so ga razjarjeni Uskoki ubili (1611). Dasi so Uskoki na podoben način še večkrat pokazali nepokornost tudi napram avstrijski oblasti, vendar niso nastopili ostreje zoper nje. Zavedali so se, da je lastna uprava kriva plenaželjnosti Uskokov, ki so bili radi nerednega prejemanja plače prisiljeni, poiskati si na drug način življenjskih sredstev. Ker pa uskoški napadi na Benečane le niso hoteli prenehati, je napetost med Ferdinandom in Benetkami slednjič privedla do vojne (1615—1617). V njej so se boji vršili po večini ob Soči po Goriški in Gradiščanski, pri čemer je vzpričo tedanjega uničevalnega načina vojskovanja slovensko kmetско prebivalstvo zelo veliko trpelo. V miru, sklenjenem v Madridu, se je Ferdinand zavezal, preseliti Uskoke iz Senja v notranjost dežele, njihove ladje pa sežgati. To se je res zgodilo in Uskoki so se morali naseliti v otoškem okraju in Žumberku.

Tridesetletna vojna. Ferdinand, gospodar Notranje Avstrije, ki je tu protireformaciji pomagal do popolne zmage, je postal po Matijevi smrti vladar tudi na Ogrskem in Hrvatskem. On je bil tisti, ki je s svojim odločnim, smotrenim nastopom zoper češke protestante povzročil strašno

tridesetletno vojno, v kateri slovenske in hrvatske pokrajine sicer niso bile bojišče, so pa morale vendarle dajati številne čete za nemška bojišča. Hrvatje zlasti so se poleg tega borili tudi zoper ogrske upornike pod vodstvom Gabrijela Bethlena. Dasi pomeni rezultat tridesetletne vojne, kar se tiče Nemčije, poraz cesarske moči v verskem kakor političnem oziru, pa znači vendarle zmago v notranjih avstrijskih zadevah. Zakaj belogorska bitka znači ne le poraz češkega plemstva, marveč sploh poraz plemiške oligarhije tudi za alpske in slovenske dežele.

Doba od začetka XV. stoletja do prve četrtnine XVII. stoletja pomeni pri nas dobo največje oblasti fevdalnega plemstva. Ne le socialno gospodarsko, tudi politično je prevladovalo plemstvo, bodisi posvetno kakor cerkveno in deželni knezi habsburški so bili v tej dobi zelo odvisni od dobre volje fevdalne gospode. „Deželni stanovi“ (Landesstände), kakor so se imenovali oficijelno, so si lastili pravico, dovoliti ali ne dovoliti vladarju vojne davke in čete za obrambo dežele, posebno proti Turkom. To svojo moč so spretno izrabljali v svoj prid, v povečanje gospodarskih in političnih privilegijev, za dobo reformacije tudi v korist novi veri. Premoč plemstva v alpskih-slovenskih deželah pa je v polni meri zdrobila habsburška zmaga nad upornim češkim plemstvom na Beli gori l. 1620; z njo se začena doba absolutistične vlade habsburških vladarjev nad vsemi stanovi, — toda ob sodelovanju plemstva samega, dasi v drugi obliki. Meščanski stan, ki si je gospodarsko sicer zelo opomogel, politično prejkoslej ni imel skoro nikake besede.

Na Hrvatskem je bila, kakor na Ogrskem, moč plemstva še večja. Absolutizem pobelogorske dobe tu ni mogel zmagati tako lahko, kakor pri nas, po eni strani vsled velikih plemiško-oligarhičnih tradicij, po drugi pa vsled zunanje političnega položaja. Kljub temu pa so ga Habsburžani hoteli s silo vpeljati, kar je pa imelo za posledico ponovne notranje boje, v katerih si je plemstvo vedno z uspehom ubranilo svojo privilegirano pozicijo. Absolutistične tendence dunajskega dvora so na Hrvatskem občutili enako neprijetno kot na Ogrskem, zato so se hrvatski velikaši v odporu proti Dunaju vedno bolj naslanjali na plemstvo Ogrske, išoč pri njem zaslombe proti dunajskim stremljenjem, spremeniti Hrvatsko po češkem vzgledu v avstrijsko provinco.

V označenem smislu je dunajski dvor razrešil tudi vprašanje vojaške Krajine s tem, da jo je definitivno razdelil na varaždinski in karlovški generalat (slovenska in hrvatska Krajina) ter da je odredil, da ostanejo srbski naseljenci v Krajini le krajiški vojaki, ne pa podložniki hrvatske gospode. Bili so tedaj oproščeni tlake in davščine, kakor tudi desetine cerkveni oblasti. Vsled teh odredb so se čutili hrvatski velikaši še bolj zapostavljene.

Zarota in konec Zrinjskih in Frankopanov. L. 1663 se je vnela po razmeroma dolgi dobi mirnega razmerja nova vojna med Turčijo in Leopoldom I. (1657—1705), habsburškim vladarjem, ki se je odlikoval po izredni slabotnosti, neodločnosti in nezmožnosti, namesto katerega je vladal dvor s svojimi podkupljivimi, nestanovitnimi svetovalci. Vojno so povzročile zmede na Erdeljskem,

kjer sta se spopadli avstrijska in turška stranka. Hrvatje so jo pozdravili z velikim veseljem, zakaj smatrali so, da bo mogoče iztrgati zopet Hrvatsko iz turških rok. Zato sta ban Nikola Zrinjski in njegov brat Peter z veliko vnemo ne le odbila turške čete, ki so hotele preko Hrvatske udreti v avstrijske dežele, temveč sta napravila celo velik uspešen sunek ob Dravi navzdol, osvojila Pečuh in prodrla do Osjeka, kjer sta zažgala veliki turški, 6 km dolgi most čez Dravo. Naslednjega leta je prišla velika turška vojska na zapadno Ogrsko; toda v bitki pri sv. Gotthardu (Monoštru) ob Rabi jo je avstrijski poveljnik Montecuccoli popolnoma potolkel (1664). Ali namesto da bi odredil zasledovanje Turkov, pa je dunajski dvor začel z njimi mirovna pogajanja; kljub sijajni zmagi je bil deset dni po bitki v Vašvaru sklenjen neugoden mir na 20 let, v katerem je Turkom ne le ostalo vse dotedanje ozemlje, marveč se je Leopold tudi zavezal plačati 200.000 tolarjev vojne odškodnine.

Ko se je po Ogrskem in Hrvatskem raznesel glas o sklenjenem miru, je nastalo povsod splošno ogorčenje. Velikaši so zahtevali, naj se vojna nadaljuje v svrhu osvobojenja cele države. Nezadovoljnost se je večala vzpričo raznih vesti, ki so se širile o mirovnem sklepu, češ, da se je tajno dovolil Turkom prost prehod proti Benečanom, s katerimi so bili v vojni zaradi Krete. Splošno nevoljo je še podžigala zavest o centralističnih, absolutističnih tendencah na dvoru, kjer da hočejo ogrske in hrvatske velikaše oslabiti, da bi njih dežele lažje spremenili v cesarske province. Trdilo se je celo, da je vašvarski mir sklenjen tudi s stransko mislijo, da naj se turška nevarnost za premogočno ogrsko

in hrvatsko plemstvo preveč ne zmanjša. Stare pritožbe zaradi Krajine in oholega, dostikrat nasilnega obnašanja nemških poveljnikov in vojakov v nji ter radi zanemarjanja sklicanja saborov in neupoštevanja mnogih starih ustavnih določeb je splošno nevoljo le še podžigalo.

Te okolnosti so nagnile hrvatske in ogrske velikaše, da so sklenili dvigniti se zoper Habsburžane. Na čelo nezadovoljnikom se je postavil ban Nikola Zrinjski; njegovi glavni vodilni pristaši so bili ogrski palatin Fran Wesselényi, Fran Nádasdy in drugi, na Hrvatskem pa brat Peter Zrinjski in njegova žena Katarina Frankopanska ter njen brat Fran Krsto Frankopan. Zarotniki so koj v začetku, še leta 1664, iskali zveze in pomoči pri francoskem kralju Ludoviku XIV., glavnem nasprotniku Habsburžanov. K nesreči se je še istega leta Nikola Zrinjski na lovu smrtno ponesrečil, s čimer je zarota izgubila svojega najenergičnejšega in najsposobnejšega vodjo. Peter Zrinjski, ki je bratu sledil v banski časti, je snoval zaroto dalje. Pridobil je mogočnega ogrskega velikaša Franca Rakoczyja, kateremu je dal svojo hčer Jeleno za ženo, dalje bogatega južno-štajerskega velikaša Erazma Tattenbacha, s katerim sta sklenila zvezo „do poslednje kaplje krvi“, dočim je vplivni Wesselényi k nesreči umrl med tem. Toda francoski kralj Ludovik je odbil ponudeno zvezo, ker je bil sklenil z Leopoldom tajno pogodbo o delitvi Spanije.

Ko ga je pustila Francija na cedilu, se je Zrinjski obrnil na Poljake, da bi jih pridobil za zvezo zoper Habsburžane, nato pa na Benečane; toda njegova ponudba je bila z obeh strani odbita.

Zrinjski se je nahajal sedaj v težkem položaju. Napram Dunaju, ki ni nehal kazati svojih starih tendenc, ni hotel odnehati; odločil se je tedaj za zadnje sredstvo. Že preje so ga njegovi ogrski pristaši pregovarjali, naj išče zveze pri — Turčiji ter se opre nanjo, — sedaj je res poslal v Carigrad svojega odposlanca, nekega Bukovačkega. Po njem je stavil sultanu sledečo ponudbo: Ogrska in Hrvatska priznata sultanovo nadoblast ter plačata mal letni davek, zato pa jima sultan prizna vero, svoboščine in ustavo. V sultanovem imenu zavlada na Ogrskem in Hrvatskem Peter Zrinjski in njegovi potomci. Upornikom naj pomaga turška vojska v potrebni množini, kraje, ki bi jih Turki vzeli Nemcem, izroče Ogrom in Hrvatom.

Na porti so Bukovačkega dobro sprejeli in predloženi načrt je bil simpatično sprejet. Toda veliki vezir Ahmed Köpröli je delal zoper vojno z Avstrijo, ni pa tega jasno povedal odposlancu, marveč ga je celo hrabil na boj ter izjavil, da prejme Zrinjski definitivni odgovor po bosanskem paši. Bukovački se je vračal na Hrvatsko v trdni veri, da je ponudba sprejeta in turška pomoč zagotovljena, dočim vsemogočni vezir nikakor ni nameraval začeti nove vojne s cesarjem. Ta zmeta je postala usodna za zarotnike.

Po vrnitvi Bukovačkega sta se jela Zrinjski in Frankopan očitno pripravljati na upor. Zagotovila sta si plemstvo in zagrebske meščane ter pozvala svoje podanike na boj, obetajoč jim odvezo dotedanje sužnosti. Tako je bila očitno priznana zveza s Turki, češ, da je boljše izbirati izmed dveh — manjše zlo in se spustiti s Turčinom v „pošteno zvezo“. Toda — kmalu je postajalo

Zrinjskemu jasno, da turške pomoči ne bo. Vrh tega ga je zlasti porazilo, ko se mu je izneveril bojazljivi Erazem Tattenbach, ki se je takrat, ko bi bilo treba zgrabiti za orožje, skesano udal avstrijski vladi ter izdal svoje zveze s Hrvati. Zrinjski se je zavedel, da je prišel v težko zagato, skušal je tedaj najti sprave z Dunajem. Poslal je na dvor zagrebskega škofa Martina Borkovića kot posredovalca. Toda na Dunaju so bili o vsem že davno natančno poučeni. Vsa pogajanja s Turki so bila namreč dvoru izdana. Uradna tolmača na porti, Grka Panajotti, sta bila podkupljena in sta pravočasno obvestila dunajski dvor o vseh podrobnostih zveze med zarotniki in Turki, pa tudi o tem, da Turki ne mislijo resno dati podpore Zrinjskemu. Na dvoru pa so se napram Zrinjskemu delali spravljive v svrhu, da oba vodilna hrvatska velikaša zvbijajo na Dunaj. Smatrali so priliko za ugodno, da se uničita ti dve najiminennejši hrvatski rodovini; še pred sodno obravnavo je bilo na dvoru sklenjeno, da morata zarotnika izgubiti glavi. Med tem je cesarska vojska nenadoma pridrla v Medjimurje, središče oblasti Zrinjskih; zaupajoč v iskrenost obljub o cesarski milosti, sta se napotila sedaj Zrinjski in Frankopan 13. aprila 1670 na Dunaj. Tu pa so ju zgrabili in vrgli v ječo; malo nato so ju prepeljali v Wiener-Neustadt. V smislu ustavnih določeb bi morala biti postavljena pred domače ogrsko-hrvatsko sodišče; toda prišla sta pred posebno, nalašč zato sestavljeno sodišče, ki ju je obsodilo na smrt. Dne 30. aprila 1671 so ju obglavili v Wiener-Neustadtu, istega dne pa Franca Nadasdyja na Dunaju, dočim je Tattenbacha ista usoda zadela nekaj mescev pozneje.

Hkrati z justifikacijo je bilo zaplenjeno vse imetje obeh rodovin, od katerih so sicer živeli še mladoletni, oziroma stranski člani, a so umrli že v bližnjih letih. Lahko tedaj rečemo, da sta bili s padcem Petra Zrinjskega in Frana Krsta Frankopana ti dve stari hrvatski velikaški rodbini uničeni.

Katastrofa Zrinjsko - Frankopanska pomeni višek nemške oblasti na Hrvatskem. Hoteč kaznovati vso Hrvatsko za zaroto, je dunajska vlada ukinila bansko čast, nato pa posamezne njene funkcije oddala v izvrševanje nasprotnikom Zrinjskega. Šele l. 1680 je bil zopet postavljen novi ban v stari oblasti.

4. Srbi se bore ob strani Avstrije za osvobojenje izpod turškega jarma.

Velika vojna med Avstrijo in Turčijo 1683—1699. Med tem je potekel dvajsetletni mirovni termin v smislu mirovnega sklepa v Vašvaru, in v nadi, da se vnovič dvigne turška moč in slava, je napovedala Turčija leta 1683 vojno Avstriji. Na čelu velikanskim vojnim silam je udaril veliki vezir Kara Mustafa naravnost proti Dunaju ter ga začel oblegati. Toda mestu je prišla na pomoč vojska, sestojeca posebno iz poljskih čet pod poveljstvom Jana Sobjeskega, pa tudi iz nemških čet, in v bitki pod mestnim obzidjem so bili Turki dne 12. septembra 1683 popolnoma pobiti. Ta poraz pomeni važno razdobje v zgodovini, zakaj z njim se je začela vrsta turškega nazadovanja; Turčija je začela tudi na zunaj propadati.

Zmage pri Dunaju sprva na avstrijskem dvoru niso znali izrabiti, cesar Leopold je celo — prav kakor po šentgotthardski zmagi — Turkom ponudil mir, Kara Mustafa pa ga je odbil. Ko je nato Karel Lotarinški, poveljnik avstrijske vojske, dosegel še več uspehov, se je pod papeževim pokroviteljstvom sklenila zveza zoper Turčijo med Avstrijo, Poljsko in beneško republiko. Vojna se

je nadaljevala in vojna sreča je ostala na avstrijski strani. Cesarske čete so osvajale na Ogrskem mesto za mestom. L. 1786 je padel Budim, turška vojska, ki je poskusila ustaviti prodiranje avstrijskih čet, je bila l. 1687 pri Mohaču potolčena, in v letu 1688 so že stali Avstrijci ob Donavi in Savi; 6. septembra 1688 je padel že Belgrad v njihove roke. Druge čete, ki so prodirale po Hrvatski pod poveljstvom bana Nikole Erdödyja, so si osvojile večino Hrvatske in Slavonije s Požego in Osjekom, Liko in Udbino. Tudi v Dalmaciji so Benečani dosegli uspehe, ponajveč z upornimi, hajduškimi, srbskimi in hrvatskimi četami; osvobojen je bil važni Knin.

Teh bojev so se v izdatni meri udeleževale srbske čete. Ko so med ogrske Srbe, nahajoče se že poldrug sto let pod turško vlado, prihajali glasovi o avstrijskih uspehih, so se koj začeli zbirati številni prostovoljci, ki so se neglede na nevarnost pretolkli skozi turške vrste in stopali v krščansko vojsko. Pa tudi iz ostalih delov, iz Srbije, Bosne, Hercegovine, so prihajali Srbi v vedno večjem številu pod avstrijske zastave, smatrajoč, da je nastopila velika doba osvobojenja izpod turške oblasti, doba osvobojenja, na katero niso nikdar nehali upati. Kakor že rečeno, so bili benečanski uspehi v Dalmaciji doseženi skoro izključno s prostovoljskimi srbskimi in hrvatskimi četami, ki so se junaško bojevale pod poveljstvom hajduških vodij Stojana Jankovića in Ilije Smiljanića.

Avstrijske vojske pa so neutegoma začele prodirati preko Save in Donave v Bosno in Srbijo. Še pred prihodom avstrijskih čet so se Srbi povsod zbirali v večje čete in kar na svojo roko napadali

Turke, bodisi čete na pohodih, kakor prebivalce v mestih. Neprestano so prihajali novi prostovoljci k avstrijskim armadam. Iz zavzetih pokrajin pa so mnogo mirnega srbskega prebivalstva iz Srbije preseljevali v Srem in Slavonijo, da se pomnoži tamošnje razredčeno prebivalstvo. Pod poveljstvom Ludovika Badenskega so Avstrijci prodirali z glavno silo ob Moravi proti jugu ter l. 1689 zavzeli Niš, porazivši pred mestom turško vojsko. Manjši oddelki so z bistvenim sodelovanjem srbskih čet zavzeli istočasno večino Srbije od Kladova in Oršove do Drine in Novega Pazarja. Šireč z oklici na srbski narod uporno gibanje med prebivalstvom so se poslužili Avstrijci takrat med drugim nekega srbskega odličnika, Jurija Brankoviča.

Jurij Branković je trdil, da je direktni potomec stare srbske vladarske rodovine despotov. Avstrijska vlada mu je to priznala ter je tudi podpirala njegovo stremljenje v upanju, da bo s pomočjo njegovega vpliva na Srbe pridobila v vojni s Turki močne opore s strani krščanskega prebivalstva Turčije. Zato so mu že koj ob začetku turške vojne podelili razne, mnogo obetajoče naslove, obnašajoč se proti njemu zares kakor proti pretendentu. Za velikih uspehov na Ogrskem je bil poslan na Vlaško in dalje v Srbijo in Bosno, da pridobi Srbe za avstrijsko stvar, za upor zoper Turke. Toda avstrijske čete so po prekoračenju Donave in Save napredovale zelo počasi, zakaj na zapadu ob Renu je francoski kralj Ludovik XIV., boječ se prevelikega ojačenja Habsburžanov, začel vojsko zoper Leopolda, in številne čete so morale oditi s turškega bojišča na zapad. V Srbiji so vsled tega ostale le maloštevilne čete, ki so mogle

dosegati uspehe le vsled izredno intenzivnega in izdatnega sodelovanja srbskih ustašev, in pa ker so v Turčiji takrat trajali veliki notranji neredi, vsled česar je bila turška bojna moč zelo majhna. Jurij Branković pa se je, videč, da sestavljajo avstrijsko bojno silo skoro sami Srbi, ki so samostojno pregnali Turka iz mnogih krajev, začel baviti z mislijo, da bi Srbi sami s svojo močjo zmagovito nadaljevali borbo zoper Turke, zato pa si ustanovili nezavisno lastno državo, kateri bi zagospodoval on. Leta 1689 je Branković iz Oršove razposlal pisma in oklice v srbske kraje, pozivajoč v njih narod, da zgrabi za orožje in stopi pod njegove zastave, izdajajoč se na podlagi cesarjeve diplome za naravnega gospodarja ali despota Srbije, Bosne, Mezije, Bolgarske, Tracije, Srema in vseh dežel od Osjeka do Carigrada. Avstrijskim generalom se je po tej samostojni akciji Brankovića zdelo, da je njegovo podjetje naperjeno proti interesom Avstrije, sumili pa so tudi, da je Branković v zvezi z vlaškim knezom, ki se je bil postavil na turško stran, in celo z ruskim carjem, ki je takrat že imel stike s pravoslavnimi na Balkanskem polotoku. Zato so na dunajskem dvoru izdali Badenskemu navodilo, naj Brankovića na lep način zvabi k sebi ter ga da zapreti. In res, Badenski je izvršil to naredbo v Kladovu 26. oktobra 1689. Brankovića so odpeljali najpreje v Sibinj, nato na Dunaj, odtod pa v Heb na Češko, kjer je ostal interniran do svoje smrti l. 1711.

Selitev Srbov na južno Ogrsko pod Čarnojevićem. Srbi so se prekoslej z vso vnemo bojevali na avstrijski strani. Po osvojitvi Niša se je avstrijska vojska razdelila; z enim delom je

odšel Badenski proti severovzhodu ter zavzel Vidin, ostala vojska pod poveljstvom Piccolominija pa je imela skozi Staro Srbijo prodreti na Jadransko morje ter tako odrezati Bosno, ki je kljub delnim uspehom vendarle ni bilo mogoče osvojiti, in jo tako prisiliti na prodajo. Piccolomini je prodril čez Prokuplje na Prištino na Kosovem in odtod dalje čez Kačanik na Skoplje, ki ga je dal zažgati, ker je v njem divjala kuga, nato pa se vrnil v Prištino in zavzel tudi Prizren ter Peć.

Ti uspehi so silno dvignili ugled Avstrije v zavzetih krajih. Število srbskih upornikov je neprestano rastlo, od vseh strani so prihajali v avstrijske vrste novi vstaši in pomnožili samo po sebi majhno Piccolominijevo vojsko ter pravzaprav šele omogočili avstrijske uspehe. Na Srbe je napravilo posebno dober utis razumno in zelo taktno postopanje zmožnega Piccolominija. Ta se je zavedal, kako važno oporo si ustvari, ako pridobi na svojo stran srbskega patrijarha Arsenija III. Čarnojevića, ki je imel med prebivalstvom velik ugled. Arsenij se je nagibal spočetka na benečansko stran. Dasi so si bili namreč Avstrijci in Benečani zavezniki proti Turkom, vendar so si bili v vsej politiki zelo nasprotni in so vodili drug proti drugu propagando med prebivalstvom. Zlasti se je kazalo to v Dalmaciji in Črnigori. V Črnigori je ves čas, kar je trajala vojna, bila vsa dežela v upor, in skadarski paša je z arnavtskimi četami zaman poskušal prodreti v črnogorske gore. Za Benečane je zlasti deloval cetinjski vladika Visarion, pa tudi Arsenij je bil že z njimi v zvezi. Ko pa je Piccolomini zavzel Peć, je tudi patrijarha in vso srbsko duhovščino pridobil zase. Arsenij se je z

vsem svojim vplivom zavzel za Avstrijce, smatrajoč, da je napočil odločilni čas narodnega osvobojenja s pomočjo Avstrije. Mnogoštevilne srbske, pa tudi albanske trume so se zbirale okrog Piccolominija, ki je imel naposled nad 20.000 samih Srbov in deloma Arnavtov, ki jih je bilo trikrat toliko, kakor njegovih nemških čet.

Ali nenadoma je prišel preobrat. Na kugi, ki se je iz Skoplja razširila tudi v krščanski tabor, je 9. novembra 1689 v Prizrenu umrl neutrudno delavni Piccolomini, njegov naslednik pa je s svojim oholim nastopom odbijal srbske ustaše. Istočasno so se Turki pripravili za krepko protiofenzivo. Avstrijci so sicer še enkrat udarili proti jugu in požgali Veles, nato pa so se morali po porazu pri Kačaniku v januarju 1690 umikati nazaj proti Nišu in Novemu Pazarju.

Srbski voditelji s patrijarhom na čelu so se nahajali v zelo težkem položaju. Pristali so očitno na avstrijsko stran ter prisegli cesarju Leopoldu zvestobo; s tem so se kompromitirali pred Turki in jasno je bilo, da jih čaka gotova smrt. Zato je patrijarh zbral večino menihov in neizmerne množice naroda, zlasti premožnejše dele, zapustil domovino ter se z avstrijskimi četami vred umikal na sever proti Belgradu, pač v upanju, da se ob preobratu vojne sreče zopet vrne v domovino, kar se pa ni nikdar zgodilo. Mnogo prebivalstva, kar ga je ostalo, so Turki pobili ali odpeljali v sužnost, drugi so zbežali v gore in druge kraje; stara Srbija, nekdanj jedro srbske države, je izgubila večino svojega prvotnega prebivalstva, v zapuščene kraje pa so se začeli naseljevati Albanci.

Ko so se med tem avstrijske vojske neprestano umikale in so Turki pod jesen 1690 zavzeli zopet celo Srbijo, se je Arsenij z mnogimi deset-tisoči Srbov od Belgrada, kjer se je nahajal v poletju, podal preko Save in Donave ter se ustanovil ob Donavi v južni Ogrski, dobivši od cesarja mnoge politične in cerkvene privilegije. Vojska, ki se je nadaljevala na južno-ogrskih in erdeljskih bojiščih, ni prinesla zaželjenih avstrijskih uspehov, pa tudi Turki v vseh naslednjih letih niso mogli doseči odločilne zmage. Ko je princ Evgen I. 1697 pri Senti zmagal Turke in nato prodrl v Bosno do Sarajeva, toda ne da bi dosegel nadaljnjih uspehov, so se začela dolgotrajna pogajanja, ki so slednjič privedla do mirovnega sklepa v sremskih Karlovcih leta 1699. Turki so obdržali Banat in južnovzhodni kos Srema, vso ostalo Slavonijo in Hrvatsko do Une ter južnega Velebita in Ogrsko pa so prepustili Leopoldu. Benečani so dobili ozemlje, ki so si ga osvojili v Dalmaciji, med tem Knin, Sinj in Vrgorac, s čimer so prišli stari hrvatski kraji pod benečansko oblast in so se odtlej šteli k Dalmaciji.

Sedaj so ostali Srbi s Čarnojevićem stalno v južni Ogrski in v Sremu. V Turčiji pa je veliki vezir Mustafa Köpröli (Čuprilić) še l. 1690 izdal razglas na prebivalstvo, v katerem je objavil popolno amnestijo vsem tistim, ki se do gotovega roka vrnejo na svoje domačije. Ker se patrijarh Arsenij ni odzval, je smatral vezir patrijarhovo mesto za izpraznjeno ter imenoval za patrijarha v Peći nekega Kalinika, ki je ostal s Turki v dobrih odnošajih.

Na Hrvatskem z mirom v Karlovcih niso bili popolnoma zadovoljni. Že leta 1687 je bilo na

ogrskem državnem zboru v Požunu slovesno razglašeno, da se nahaja Ogrska s Hrvatsko v dedni oblasti habsburške rodovine ter da se ukine člen zlate bule iz l. 1222, po katerem bi bil plemstvu dovoljen upor za obrambo ustave, kar je vsekakor značilo zmago absolutizma na škodo plemiški oligarhiji. Na Hrvatskem je bilo pač vzroka za nezadovoljnost radi razkosanosti dežele, ki se s karlovškim mirom ni zmanjšala. Zakaj ne le, da se kljub obljubi Vojaška krajina ni združila z ostalo Hrvatsko, celo novoosvobojena Lika in Slavonija sta se podredili dvorni komori, to je vrhovni avstrijski finančni oblasti; vrh tega so v njih nemški oblastniki postopali tako, da je mnogo prebivalstva uteklo v Bosno pod turško vlado ali pa šlo med hajduke.

Vojne med Avstrijo in Turčijo v XVIII. stoletju. Avstrija se je pod Karlom VI. zapletla v novo vojno s Turčijo (1716—1718); na avstrijski strani so se bojevali tudi Benečani. V začetku so Turki prekoračili Savo in prodrli v Srem, kjer so požgali nekatere srbske samostane v Fruški gori; ko pa jih je pri Petrovaradinu princ Evgen porazil, so se umaknili nazaj čez Savo in zapustili tudi Banat s Temišvarom. Naslednjega leta so Avstrijci zavzeli Belgrad in prodrli precej globoko v Srbijo ter Bosno, čete s Hrvatskega pa so prodrle v porečje Sana ter Vrbasa. Istočasno so Benečani osvojili Imotski in silili v Bosno in Hercegovino od zapadne strani. Turki so morali skleniti mir v Požarevcu (1718), v katerem so odstopili Avstriji Banat z ostankom Srema, vrh tega pa še zapadni del Vlaške do Alute in severno Srbijo nekako do zapadne Morave ter desno obalo

Une in Save v Bosni, nekako do podnožja planin na jugu. Tako je prišel precejšen del srbskega ozemlja pod avstrijsko oblast. — Benečani so dobili Imotski ter ozemlje proti vzhodu do črte, ki tvori še danes vzhodno mejo province Dalmacije.

Srbsko prebivalstvo v novoosvojenih provincah pa ni bilo nič kaj zadovoljno z avstrijsko vlado; preveč je bilo prepuščeno na milost in nemilost samovoljnosti uradništva, surovosti vojaštva ter sploh okrutnosti in nerazumevanju civilnih in vojnih oblasti. Gospodarske in socialne uredbe se niso predrugale, bilo je nejevolje tudi zaradi katoliške verske propagande, kratka, položaj prebivalstva se ni izboljšal, tako da se je ves čas avstrijske vlade vršilo celo izseljevanje prebivalstva v Turčijo. Po drugi strani pa se je prebivalstvo trudilo, da doseže razširjenje gospodarsko-socialnih in verskih privilegijev ogrskih Srbov na vse pravoslavne, in da se doseže cerkveno združenje. Dosegli so slednje, in l. 1731 so v Belgradu Vicentija Jovanovića izvolili za metropolita belgrajskega in karlovškega.

Mir v Belgradu. Kmalu se je Avstrija zapletla v novo vojno s Turki (1737 do 1739). Avstrijci so imeli v začetku nekaj uspehov in so prodrli preko Niša in Užic ter globoko v Bosno. Zopet so poskušali, da si pridobe sobojevnikov v srbskih ustaših, in res se je začelo uporniško gibanje v nekaterih krajih, zlasti v Hercegovini in Črni gori, pa tudi okrog Peći, kjer se je za avstrijsko stvar zavzel patrijarh Arsenij IV. Jovanović Šakabenta. Toda kmalu so začeli Turki avstrijske čete potiskati nazaj, jih potolkli pri Grocki in naposled zavzeli celo Belgrad. Po teh neuspehih

je bil sklenjen mir v Belgradu, v katerem je Avstrija Turkom odstopila Vlaško in vso Srbijo in Bosno južno od Donave in Save, ki sta postali meja med Avstrijo in Turčijo. Tudi to pot so se z avstrijsko vojsko umaknili na ogrska tla nekateri Srbi, ki so se bali turške osvete, med njimi tudi patrijarh Arsenij, ki je bil nato izvoljen za metropolita v Karlovcih.

Ukinjenje srbske patrijarhije v Peći. Patrijarh Kalinik, ki ga je postavil Ahmed Köpröli po begu Čarnojevića, je stremel za tem, da pomaga srbskemu prebivalstvu s tem, da zopet vzpostavi dobro razmerje med njim in Turki. Zato je sklenil dogovor s Turki, po katerem naj turške oblasti prizanašajo Srbom, cerkev pa dela na to, da pomiri ljudstvo in ga sprijazni s Turki. Ta politika je prinesla dokaj uspehov. Ko pa se je v zadnji avstrijsko-turški vojski znova pokazalo, da srbskim patrijarhom ni zaupati, se je pokazala v Carigradu velika nejevolja zoper nje. In sedaj so smatrali predstavnike grške cerkve v Carigradu, da je prišel čas, da se jim izpolni davna želja. Agitacija je imela naposled uspeh: najpreje so dosegli, da so večinoma Grki prišli na patrijarški prestol, nato pa je bila l. 1766 srbska patrijarhija v Peći sploh ukinjena; srbske pokrajine so spadale odslej pod carigrajsko patrijarhijo, ki je gledala pred vsem, kako si pridobi iz srbskega prebivalstva čim večje dohodke.

Kočina krajina. Med tem je polagoma vodstvo protiturške politike prehajalo na Rusijo, na državo, katero je z balkanskimi krščanskimi prebivalci, posebno s Srbi, vezala skupnost vere in jezika. Vsled tega so nastajale polagoma vedno

ožje vezi med Srbi in Rusijo, bodisi v versko-kulturnem, kakor v političnem oziru. Kolikor bolj je postajalo očitno, da bo Rusija z večjim uspehom vodila ofenzivno politiko zoper Turčijo, s toliko večjim upanjem so se Srbi ozirali nanjo. Nastajala pa je obenem usodna tekma med Avstrijo in Rusijo, med državama, ki sta se obe smatrali za naravni dedinji Turčije in ki vsled tega nista marali druga drugi pustiti, da bi se povečali na stroške Turčije. Ta zavist je postala usodnega pomena tudi za balkanske narode same, ker je pomagala večati nasprotja med njimi.

V drugi polovici XVIII. stoletja je bila Turčija radi notranjih neredov in pa radi mnogih neuspešnih vojn z Avstrijo in Rusijo močno oslABLJENA, tako da je v Evropi splošno vladalo prepričanje, da se ne bo mogla več dolgo držati. Toda, dočim Marija Terezija, naslednica Karla VI., ni začela ničesar zoper Turčijo, je Rusija v mirovnem sklepu v Kučuk-Kajnardže leta 1774 dosegla poleg drugih uspehov pravico zaščite kristjanov v Turčiji. Da se ne bi Rusija sama okoristila na račun Turčije, je ubral Jožef II., podjetni sin in naslednik Marije Terezije, novo smer. Sklenil je s Katarino II. l. 1782 zvezo zoper Turčijo v svrhu, da se ta država premaga in razdeli, tako da dobi Rusija rumunske province ter vzhodni del polotoka s Carigradom, dočim si Avstrija pridruži Srbijo, Bosno in Hercegovino. Načrt sicer ni bil popolnoma dogovorjen, vojna pa se je začela l. 1787 z velikimi pripravami in z velikimi nadami. Še predno se je vojna pričela, so poslali Avstrijci v Srbijo agente in častnike, da naščuvajo prebivalstvo zoper Turke in ga pripravijo za boj. In res se je med Srbi začelo veliko

gibanje, vsled česar so Turki še ostreje pritiskali na ljudstvo, pri čemer so zlasti janičarji nastopali okrutno in silovito. Vsled tega je mnogo imenitnejših Srbov pobegnilo na avstrijska tla, tako na pr. Karadjordje, Koča Andjelković, Radić Petrović in drugi.

Dočim so se na rusko-turški meji boji vneli v l. 1787, so nastopili Avstrijci v februarju l. 1788. V avstrijski vojski so se že preje ustanovili posebni oddelki srbskih prostovoljcev, — „Freikorps“, pod zapovedništvom Mihaljevića. Že v novembru 1787 so poskušali, da z nenadnim napadom zavzemo belgrajsko trdnjavo. Srbske prostovoljske čete so prodrle dokaj globoko v Turčijo, do Kruševca in Studenice; od njih je najznamenitejša ona, ki jo je vodil kapetan Koča Andjelković, doma od Jagodine, po katerem se to vojskovanje naziva Kočina krajina.

Toda avstrijsko vojskovanje ni bilo srečno. Operirali so sicer z močnimi, zelo številnimi in dobro opremljenimi silami, toda čete so bile razpostavljene vzdolž cele meje od vzhodne Erdeljske do Adrije, namesto, da bi se začela na enem odseku energična ofenziva. Tako je prva doba vojne minila brez posebnih dogodkov, nato pa so Turki udarili čez mejo in premagali Avstrijce pri Mehadiji nad Oršovo. Koča Andjelković, ki se je bil spočetka boril zlasti okrog Jagodine in Čuprije, se je moral umakniti čez Donavo; tu pa so ga Turki po hudi borbi zmagali, ujeli in s 60 drugovi natakneli na kolec l. 1788. Naslednjega leta so šli Avstrijci čez Donavo ter zavzeli Belgrad in prodrli tudi v Bosno, v zvezi z Rusi pa dosegli uspehe v Vlaški in Moldaviji, zlasti pri Fokšanih. Rusi

so se sploh ves čas bojevali z uspehom. Tedaj sta se začeli Prusija in Anglija odločnejše potegovati za Turčijo, boječ se prevelikega ojačenja Avstrije in Rusije. Istočasno so se v Avstriji, zlasti na Ogrskem in v Belgiji, začeli upori zaradi Jožefove notranje politike. Naposled je cesar Jožef II. l. 1790 umrl. Položaj se je s tem močno spremenil, in Leopold II., Jožefov naslednik, je sklenil l. 1791 s Turki mir v Svištovu, po katerem je ostalo med Avstrijo in Turčijo vse pri starem; izvršile so se le neznatne mejne korekture v prid Avstriji v Hrvatski in v Banatu. Načrt o osvobojenju Srbije je s tem propadel v nemalo nezadovoljstvo srbskega prebivalstva. V mirovnem sklepu so sicer Turki obljubili splošno amnestijo za Srbe; toda kaj je bila ta obljuba v primeri s tem, kar je obetala propaganda ob začetku vojne. Vendar pa je novi sultan Selim III. (1789—1807) po tej vojni — Rusi so sklenili mir l. 1792 v Jašiju, pridobivši si ozemlje med Bugom in Dnjestrom — skušal po celi državi izpeljati temeljito notranjo reformo, ki je bila tudi srbskemu gibanju v korist. Srbi so dobili po vzgledu avtonomnih kneževin Moldavije in Vlaške nekaj upravnih svoboščin za belgrajski pašaluk, s čimer je bil položen temelj njegovi avtonomiji.

5. Črna gora do začetka XIX. stoletja.

Ko je za Štefanom zbežal tudi njegov brat Jurij Crnojević iz Črne gore, ki se tedaj prvič imenuje s tem imenom, so Turki deželo spremenili v svojo provinco, pridruživši jo skadarskemu sandžaku (1499). Tretji brat Skender (Staniša) pa se je bil pomuslimanil in je živel v Carigradu; ta je slednjič dosegel, da je sultan Črno goro ločil kot posebno upravno enoto in njega imenoval za sandžak-bega. Tako je Skenderbeg Crnojević (1514—1528) zagospodoval Črni gori; po njegovi smrti pa je bila dežela znova in sicer za stalno združena s skadarskim sandžakom. Črnogorska plemena so pod turško vlado uživala nekako plemensko avtonomijo, prav tako, kakor sosedni severni Albanci. Turki so pobirali od plemen, ki so jim slejkoprej načelovali poglavarji-vojvode, gotov davek, sicer se pa v notranje posle tega gorskega prebivalstva niso vmešavali.

Kljub temu pa so se Črnogorci od konca XVI. stoletja dalje vedno pogosteje bojevali s Turki. V vsaki vojni, ki so jo imeli Benečani s Turčijo, so našli v Črnogorcih vnete sobojevnike. Na glasu po izredni osebni hrabrosti in drznosti so napadali ti gorski junaki Turke posebno radi v manjših od-

delkih; mnogokrat so jih počakali, izrabljajoč težko pristopno gorato ozemlje, v ozkih gorskih soteskah, bodisi v ofenzivnem, kakor defenzivnem namenu, in jim povzročali neprestane težkoče. Zlasti so sodelovali Črnogorci na benečanski strani v vojnah koncem XVI. in koncem XVII. stoletja. V teh protiturskih vojih so vneto in večkrat vodilno sodelovali cetinjski vladike, cerkveni poglavarji Črne gore.

Nova doba se začne za Črno goro, ko so ji plemenski poglavarji leta 1697 izvolili za vladiko Danila Petrovića (1697—1735) iz plemena Njegoša, ustanovitelja črnogorske vladarske rodovine. Danilo Petrovič je bil energičen, spreten, zelo podjeten mož, ki je po svojem izjemnem vplivu, ki ga je imel kot cerkveni gospodar, porabil vsako priliko, da zaščiti deželo pred Turki. V bojih so tvorile za Črnogorce domače poturice, ki so bivale v deželi v večjih, zlasti utrjenih krajih že od početka turškega gospodstva, vedno veliko nevarnost. Zato se je vladika Danilo dogovoril s poglavarji, da so vprizorili na sveti večer l. 1707 splošen pokolj vseh poturčencev; vsak musliman, ki ni maral sprejeti krsta in ni mogel uiti, je bil brez usmiljenja posekan. Ta pokolj, s katerim je bila Črna gora očiščena muslimanov, in s katerim je bila odstranjena domača ovira v borbi za svobodo, je opeval vladika Peter II. v „Gorskem vencu“.

Malo po tem dogodku se je zapletel ruski car Peter Veliki v vojno s Turki. Pri tej priliki je izdal slovesen proglas na vse kristjane v Turčiji, pozivajoč jih na borbo zoper skupnega sovražnika. Odzvali so se mu zlasti Črnogorci ter začeli srdito

napadati Turke. Ko pa je že koncem istega leta Peter Veliki po ponesrečenem pohodu moral skleniti mir s Turki, je udarila velika turška vojska nad Črnogorce; toda hrabri junaki črnih gora so jo pod poveljstvom vladike v Carevem lazcu popolnoma potolkli (1712). Novi, še večji turški vojski, ki je malo nato iz Bosne udarila v Črno goro, pa Črnogorci niso mogli biti kos; njihove čete so bile razbite, med tem ko so Turki poglavarje z zvižajo dobili v roke. Kdor je mogel, se je rešil v nepristopne skalnate planine ali v primorje; Turki pa so požigali sela, razdevali cerkve in samostane ter se nato zopet vrnili iz upostošene dežele s številnimi zaslužnjenci. Vladika, ki je sam zbežal v primorje, se je podal v Rusijo prosit pomoči. Car Peter ga je prijazno sprejel, a svetoval je, naj Črnogorci v očigled dejstva, da je sklenjen mir s Turki, ostanejo v miru s Turki. Po vrnitvi v Črno goro je obdržal vladika Danilo svojo veliko oblast tudi v sledeči mirni dobi.

Podobni dogodki so se ponavljali v Črni gori celo XVIII. stoletje. Kadarkoli se je bojevala Rusija s Turki, vedno so bili Črnogorci pripravljene udariti na sovražnika, zvesti „velikemu carju“ iste vere, istega jezika. Vezi z Rusijo so postajale vedno ožje; Rusi so vladiko podpirali tudi denarno. Ob enem pa je v deželi vpliv vladike postajal tudi v posvetnem oziru vedno večji. Danilu je l. 1735 sledil kot vladika njegov nečak Sava Petrović, tega pa je vsled slabega upravljanja zamenjal bratranec Vasilij Petrović. Novi vladika, ki je bil za svoje vlade dvakrat v Rusiji, je s svojo modro upravo mnogo koristil deželi; pomiril je plemena, ki so bila dostikrat v sporu med seboj.

ustanovivši razsodišče uglednih mož za medsebojne razpore. Turke, ki so po teh ureditvah zahtevali davek, so Črnogorci dvakrat zmagovito odbili.

Po Vasilijevi smrti je sledil kot vladika zopet Sava, toda posvetno oblast je prevzel Šćepan Mali, o katerem se je raznesel glas, da je — umorjeni ruski car Peter III. Črnogorci so verjeli tej govorici, vneti za vse, kar je ruskega, ter so v Cetinju izročili Šćepanu posvetno oblast (1767). Vladika Sava se je temu sicer spočetka upiral, toda videč, da proti ljudski volji ničesar ne opravi, se je sprijaznil z njim. Šćepan pa se je v zmagovitih bojih s Turki še bolj priljubil med narodom; uredil je tudi razmere na znotraj, zlasti, ko je pomiril razprta plemena, obnovivši razsodišče, sestojече iz 12 plemenskih poglavarjev. Tedaj je prispel v Črno goro celo ruski knez Dolgorukij, hoteč pridobiti Črnogorce za vojsko zoper Turke in se obenem prepričati, kaj je s Šćepanom. Hotel ga je odstraniti, toda videč njegovo priljubljenost in spoznavši, da bo močna opora v boju zoper Turke, si je samo zasigural njegovo pomoč in udanost Rusiji. Šćepan Mali se je odslej potrudil, da je zatrl razbojništvo in povzdignil občno sigurnost v deželi. Naposled pa so ga turški podkupljenci ubili (1774). Šestletna vlada Šćepana Malega je silno koristila Črni gori, kajti celo 18. stoletje njene notranje razmere niso bile tako dobro urejene, kakor v tej dobi.

Po Šćepanovi smrti je gospodoval zopet vladika Sava, kateremu je leta 1782 sledil Vasilijev nečak Peter I. Petrović.

Peter I. Petrović (1782—1830) je bil energičen in spreten vladika. Podal se je najpreje

v Karlovce, kjer ga je metropolit posvetil v vladiko, nato pa je odšel v Rusijo. Toda tu ni poznal spletk na dvoru Katarine II.; obrnil se je na napačno stranko, vsled česar je izgubil naklonjenost in se je moral na hitro vrniti, ne da bi dobil pomoč za Črno goro, kakor je želel. Ko pa se je vladika mudil na tujem, so nastale doma med plemeni razprtije, ki jih je izrabil skadarski vezir, udaril v Črno goro, prodril na Cetinje, požgal samostan, oplenil mnoge kraje ter se s plenom in ujetniki vrnil zopet v Skadar (1785). Prišedši domov, je vladika Peter spravil zopet plemena, napravil red in pod njegovim vodstvom si je dežela zopet opomogla.

Za Kočine krajine (1788) se je vladika na poziv Avstrije in Rusije dvignil na Turke. Ko pa se je sklepal mir v Svištovu in Jašu, so na Črnogorce pozabili. Slednji so na svojo roko še nekaj časa nadaljevali četaško borbo s Turki, nakar je nastal mir. Leta 1796 pa je skadarski vezir udaril na črnogorska Brda, toda vladika je zbral vojsko, pod Visočico nad Spužem udaril na Turke in jih premagal. Istega leta so vezira vnovič še hujše potolkli pri brdu Busovniku, pri čemer je padel celo sam vezir. Ti dve zmagi, v katerih je bilo število turških čet mnogo večje od srbskih, sta raznesli črnogorsko slavo po vsej Evropi. Ko je ruski car Pavel čul o njih, je odlikoval vladiko in odredil, da se pošilja Črni gori vsako leto po tisoč dukatov v pomoč.

Uprava v Črni gori. Vrhovno oblast v Črni gori je tvoril zbor plemenskih poglavarjev, nad katere ni segala oblast vladike, dasi so njegovi nasveti pri njih mnogo veljali. Na nasvet

Benečanov so na zboru l. 1718 vpeljali novo politično oblast guvernadura, ki je imel, prvotno stolujoč v Kotoru, oblast, razsojati spore med Črnogorci in inozemskimi podaniki, zlasti Benečani. Hkrati so vpeljali tudi serdarstvo; serdari, porazdeljeni na posamezna plemena, so imeli nalogo, pomagati guvernaduru in razsojati spore med bratstvi plemena. Guvernadurska oblast je prešla pozneje na vladike. Posamezni vladike so poskušali vpeljati posebno sodišče; kar pa se ni posrečilo za stalno. Sodilo se je po običajih, pisanih zakonov ni bilo; njih prve početke je opazovati šele koncem XVIII. stoletja.

Črna gora se je delila na nahije, in sicer štiri. Vsaka nahija se je delila na plemena, ta pa na bratstva. Vrhovna oblast vsakega plemena je bil glavar, ki je bil vodja v bojih. Izobrazba v Črni gori vzpričo skoro neprestanega četovanja ni mogla biti velika; tudi duhovščina je bila, kakor drugod, malo izobrazena ter je bila komaj pismena. Opisano stanje se ni mnogo spremenilo tja v naj-novejšo dobo.

6. Stanje Srbov pod habsburško vlado v XVIII. stoletju.

Ko so avstrijski proglasi v vojnah 1683 do 1699 pozivali srbsko prebivalstvo na boj zoper Turke pod avstrijskimi zastavami, so mu obetali največje privilegije, narodno in versko svobodo, oproščenje vseh bremen in davkov. Ko se je pod Černojevičem nad 100.000 Srbov (30 do 36.000 družin) izselilo na južno Ogrsko, na ravnine, iz katerih se je bilo madjarsko prebivalstvo izselilo vzpričo turške nevarnosti, je za te izseljence izšel l. 1690 poseben cesarski odlok, s katerim so se uredile njih pravice in dolžnosti. Srbom je bila slovesno priznana svoboda in notranja avtonomija: pravoslavne cerkve, pravica, rabiti stari koledar in praznovati svoje praznike, pravica, da si Srbi sami volijo svojega nadškofa, človeka svoje vere in svojega plemena. Nadškof je dobil pravico imenovati škofe, igumene in duhovnike in graditi cerkve povsod, kjer se Srbi naselijo. Po privilegiju iz l. 1691 so se Srbi priznali kot svobodni posestniki zemlje, na kateri so se naselili.

Kakor zgoraj rečeno, oni tisoči srbskih družin, ki so pod Černojevičevim vodstvom pribežali iz stare Srbije čez Savo in Donavo, nikakor niso

imeli namen, izseliti se za stalno iz svojega domovja. Umaknili so se marveč v upanju, da se ob novem prodiranju avstrijske vojske zopet vrnejo na svoje domačije. Mir, sklenjen v Karlovcih leta 1699, je uničil te njihove nade. Avstrija je morala sedaj skrbeti, da se srbski begunci definitivno naselijo. To se je zgodilo v zvezi z vojaškim zasiguranjem nove avstrijsko-turške meje. V ta namen se je osnovala v letih 1701 in 1702 Vojna krajina ali Granica ob vsej novi meji ob Savi, Donavi, Tisi in Morišu, in sicer sta se ustanovila dva nova graničarska generalata. Prvi generalat ob Savi in Donavi je segal od Gradiške do Tisinega ustja, drugi ob Tisi in Morišu pa odtod do Erdeljskega. Ozemlje novo ustanovljene Vojne krajine se je povečini izločilo iz komitatske uprave in organiziralo po vzgledu hrvatske in slavonske granice. Po tem ozemlju, ki je bilo povečini brez prebivalstva in brez posestnikov, je uprava naselila srbske izseljence. Srbski kmetje, ki so obenem zaprisegli vojaško službo, so prejeli zemljo v popolni užitek namesto vojaške plače, dobili versko svobodo in prosto porabo gozdov. Graničarji, kakor so se imenovali sami, so bili prosti fevdalnih vezi, tlake in davščin v blagu, bili pa so zato od 16. do 60. leta dolžni vršiti vojaško službo. Glede vojaških obveznosti se je prebivalstvo delilo na posamezne nekoliko različne kategorije. Uprava je bila vojaška, nižje upravne in sodne funkcijonarje so si graničarji volili sami. Krajina se je teritorialno delila na regimente, bataljone, kompanije in občine. Uredba Vojne krajine pa se je tekom časa preurejala in izpopolnjevala.

Enako se je uredila kot Vojna krajina tudi novoosvojena Lika in Krbava, kjer je bilo, kakor

v Bački, naseljenih tudi mnogo katoliških Srbov, Bunjevcev. Dalje se je po zmagovitem miru, sklenjenem l. 1718 v Požarevcu, osnovala Vojna krajina v novoosvojenem Banatu, ki je bil zelo opustošen in neposeljen. Tudi tu se je vršilo naseljevanje srbskih beguncev na prazno ozemlje pod bistveno enakimi pogoji.

Ti upravno-politični, gospodarski ter versko-narodni privilegiji so sicer pomenili precejšnje olajšave, zlasti v primeri s tedanjimi fevdalnimi uredbami in strogim katoliškim stališčem Avstrije. Toda cela vrsta okolnosti je povzročala, da je bilo stanje srbskih priseljencev mnogokrat silno težavno.

Pred vsem je treba imeti pred očmi, da so se Srbi priselili v pokrajine, katerih fevdalna uredba, upravno-politični in verski značaj je njihovim privilegijem odločno nasprotoval. Opozorjeno je bilo že, kako so se hrvatski stanovci, posvetni kakor cerkveni veljaki, pritoževali nad ustanovo Vojaške krajine, ki je to glavno domovališče Srbov izvzela iz domače uprave in jo podredila neposredno poveljstvu vojaških činiteljev. Enako je bilo tudi na južnem Ogrskem. Avstrija je smatrala, da so kraji, po katerih žive Srbi, z orožjem cesarske vojske iztrgani sovražniku in da pripadajo zategadelj cesarski hiši. Madžari pa so iste kraje smatrali za sestavni del ogrske države in tudi niso hoteli priznati veljavnosti kakršnihkoli privilegijev na tem ozemlju, zlasti ker so bili podeljeni brez dovoljenja ogrskih stanov. Zato so zahtevali ukinjenje vseh posebnosti Vojnih krajin in podreditev srbskega prebivalstva pod oblast plemstva, ki naj zagospoduje nad novo osvojenimi kraji, seveda v

zvezi z upeljavo vseh fevdalnih bremen za srbske kmete.

Razumljivo je tedaj, da so Srbi proti tem trajnim madžarskim težnjam iskali zaslonbe pri cesarski oblasti, ki je bila vsled svojih absolutističnih in centralističnih stremljenj njihov naravni zaveznik. Toda podpirala jih je le, kolikor ji je šlo v račun. Na Dunaju so smatrali Srbe vedno kot izrazito vojaško pleme in so se jih posluževali pred vsem v vojne svrhe. Zato so jih naseljevali ob meji kot obrambni zid zoper Turke; rabili so jih z največjim uspehom v vseh vojnah, pa naj se je bilo treba boriti kjerkoli. Še posebno pa jim je prišla prav njihova absolutna zanesljivost, kadar je veljalo udušiti upor objestnih ogrskih magnatov, kar se je zgodilo le prepogosto. In tudi v tem je bil vzrok, da so Madžari silno črtili Srbe; zlasti so jim zamerali, da se jim niso pridružili ob velikem Rakoczyjevem uporu, dasi so jih v to posebej pozvali, marveč so bili celo eden glavnih činiteljev pri udušenju upora divjih Kurucov.

Srbi so se morali le prepogosto pritoževati, da se jim ne izpolnjujejo vse obljube, ki so jim bile dane ob naselitvi. Najboljše se je Srbom godilo, kadar je bila na pragu nova vojna, ali kadar je kje izbruhnil upor. Takrat so se šele izpolnile slovesne obljube ter se nanovo potrjevali že izdani privilegiji, sicer pa so ostajali premnogokrat le na papirju. Srbske čete so zares tvorile izredno velik odstotek v avstrijski vojski. Ko je Karlu VI. sledila hči Marija Terezija, je bilo v avstrijski vojski od 82.582 pešcev in 30.972 konjikov 45.615 graničarjev, ki so šli na bojno polje, in 10.000, ki so ostajali doma; od teh graničarjev pa je bila

velika večina srbska. In ravno srbske čete so tvorile vedno najbolj junaški, vztrajni in zanesljivi del vojske, o tem pričajo poročila vseh sodobnikov. — Kadar ni bilo vojne, takrat je avstrijska vlada najmanj skrbela za Srbe in jih najmanj ščitila pred ogrskimi in hrvatskimi velikaši in njihovimi oblastmi. Najhuje pa se je godilo Srbom, kadar so cesarski in Madžari sklepali sporazum.

Druga težava, s katero so se morali boriti Srbi neprestano, pa je bila katoliška propaganda. Katoliška hierarhija se ni mogla odkritosrčno sprizjanzniti z mislijo srbske verske enakopravnosti. Porabila je vsako priliko, da bi pravoslavne združila s katoliško cerkvijo, bodisi nasilno, bodisi potom unije. Ni se mogla vživeti v položaj, da bi kraji, ki so bili nekdanj izključna domena katoliških škofij, sedaj ostali zvesti „hereziji“. Tako so mnogokrat srbske duhovnike kakor tudi vernike prisilili, da se pounijajo; dostikrat niso pustili, da pridejo v posamezne kraje pravoslavni škofje. Dalje so silili pravoslavne praznovati katoliške praznike in jim še na druge načine kratili versko svobodo. Pri tem stremljenju je plemstvo vedno podpiralo cerkvene činitelje. Ravno borba s katoliško propagando je vzbujala veliko nezadovoljstva med Srbi. Na boljše se je obrnilo njihovo stanje v verskem oziru, ko so začele zmagovati moderne ideje, zlasti za Jožefa II.

Najslabše se je godilo onim Srbom, ki so se bili naselili izven Vojne granice. In srbski živelj je bil raztresen po vseh mestih srednje in celo severnejše Ogrske. Tu so morali pretrpeti vsakovrstna zapostavljanja od strani sovražne jim okolice, ki jih je smatrala za neljube goste, za urinjence,

ki se trpe le po milosti. Nezadovoljnost z njimi je bila tem večja, ker so se odlikovali po izredni agilnosti in podjetnosti. Zato so jih ovirali v gospodarskem obstanku, kratač jim pravice do obrti in trgovine. Na splošno jih niso v službo sprejemali, tako da jim je preostajal le vojaški poklic, kjer so se mogli izkazati kot častniki. Pa tudi tu so jim bila višja mesta dostopna le, če so prestopili v katoličanstvo. Ravno pri teh raztresenih srbskih naselbinah se je najbolj občutila katoliška propaganda; tu dostikrat pravoslavni pop ni smel vršiti svojih obredov in vernik se jih ni smel udeleževati, niti si graditi cerkve in oltarje.

Pritožbe Srbov zoper mnogoštevilna zatiranja in zapostavljanja, zoper nerednosti v upravi so se posebno izražale na cerkvenih saborih, na katere so prihajali zastopniki raztresenih naselbin. Ponovno so prihajali na dvor srbski prvaki s pritožbami in prošnjami. Včasih pa si je ljudska nejevolja na nasilen način poiskala izbruha. Po vseh delih Vojne krajine so ponovno izbruhnili upori; posebno znamenit je veliki upor Pere Segedinca l. 1735. Veliko gibanje, nastalo med madžarskimi kmeti, se je preneslo tudi na srbsko prebivalstvo, ki je bilo prisiljeno prenašati vedno večja bremena, ki so mu jih nalagala oblastva. Nastal je očiten upor, ki se je razširil po vseh južno-ogrskih in slavonskih krajih, središče pa mu je bilo v Pomorišju, kjer je stal na čelu upornikov stari graničarski kapetan Pera Segedinac. Kakor vse slične agrarne in socialne pokrete je oblast tudi ta upor v krvi udušila in Pera Segedinac je bil z ostalimi vodji vred med nečloveškimi mukami usmrčen.

Silno nezadovoljstvo je zavlado med Srbi zlasti ob nastopu Marije Terezije, ko so bile madžarskim in hrvatskim velikašem na ljubo ukinjene vojaške krajine po velikem delu južne Ogrske in Slavonije. Ogrski in hrvatski stanovni so namreč dosegli leta 1741, ko se je dvor nahajal v težki vnanje-politični stiski, da se ukine velik del Vojne krajine ter podredi zopet ogrski oziroma hrvatski politični oblasti. Ta sklep se je izvršil leta 1745; tedaj so bile obnovljene županije viroviška, požeška in sremska v Slavoniji ter zedinjene s Hrvatsko, dočim je bila slavonska Posavina preurejena v Vojno krajino, katere najbolj utrjen del se je nahajal v Sremu. Pri tem se je mnogo graničarskih družin iz ozemlja dotedanje krajine preselilo v Posavino, ki je tudi nadalje ostala vojaško organizirana.

Obenem je bila ukinjena vojaška krajina tudi v ozemlju ob Tisi in Morišu ter povsod tod upejljana civilna uprava. Ker pa so Srbi-graničarji kazali velik odpor proti komitatskim organizacijam s fevdalnimi gospodarskimi uredbami, so bila glavna utrjena taborišča srbske graničarske vojske izvzeta iz komitatske uprave in povzdignjena v kraljevska svobodna mesta. Tako so postala mesta: ozemlje utrdbe Subotica, imenovano odslej cesarici na čast „Maria-Theresiopolis“, taborišče pri Petrovaradinu, t. j. Novi Sad, kjer so se za neugodne vojne l. 1737—1739 naselili zlasti številni srbski trgovci iz Belgrada ter povzdignili kraj v cvetoče tržišče, — dalje Sombor. Drugod je bilo graničarsko ozemlje izvzeto od komitatske uprave na ta način, da je bilo spremenjeno v avtonomni „kronski distrikt“, tako na pr. okrog

Starega Bečeja in Velike Kikinde. Mnogo grančarjev se je preselilo v Banat v pas ob Donavi in v ustju Tise, ki je še ostal organiziran kot Vojna krajina, zlasti k Pančevu. Vsled tega se je zgostilo srbsko prebivalstvo ob dolnji Savi, ob ustju Tise in ob Donavi od Novega Sada navzdol.

Z ukinjenjem Vojne krajine se je položaj srbskega prebivalstva bistveno poslabšal. Nastalo je tedaj med Srbi silno nezadovoljstvo, ki ga ni mogla zmanjšati l. 1745 na Dunaju osnovana „Komisija za srbske zadeve“, ki se je malo nato preobrazila v „Ilirsko dvorno pisarno“ (obstoječo do l. 1778), zakaj Madžari so ji vedno nasprotovali. To nezadovoljstvo je slednjič privedlo tako daleč, da se je začelo med Srbi, zlasti v Banatu, veliko gibanje za izselitev iz Avstrije. Že tekom prve polovice XVIII. stoletja so se vsled katoliške propagande izseljevali posamezni srbski oddelki v pravoslavno Rusijo. Do velikih selitev pa je prišlo po vtelesenju Banata Ogrski. L. 1751, 1752 in 1753 je odšlo pod vodstvom kapetanov Ivana Horvata, Jovana Ševića, Rajka Preradovića in Tekelije v Rusijo okrog 100.000 Srbov, ki so se naselili v južni Rusiji na obalah Dnjepra, kjer so po vzgledu stare vojaške krajine osnovali svojo vojno krajino „Novo Srbijo“. Poleg tega so se mnogi Srbi izselili nazaj v Turčijo. Selitev v Rusijo pa je zavzemala tak obseg, da je cesarica Marija Terezija l. 1752 izdala strogo naredbo proti izseljevanju, v kateri je bilo z najhujšimi kaznimi zapretno onim, ki bi pregovarjali ljudi k izseljevanju ter onemu, ki bi brez dovoljenja stopil v službo v tuji državi.

Temišvarski sabor. Ko je po smrti Jožefa II. ogrski državni zbor napram Leopoldu II.

kazal veliko upornost, je cesar, da bi velikaše prisilil h koncesijam, iskal zaslombe pri Srbih. V poletju leta 1790 je bil sklican na cesarjevo privoljenje cerkveni sabor južno-ogrskih in slavonsko-hrvatskih Srbov v Temišvar. Znameniti temišvarski sabor je pokazal veliko narodno zavednost, zakaj postavil je zahtevo po ustanovitvi posebnega samostojnega srbskega teritorija v Banatu in Bački — kot srbsko vojvodino —, ki bi imela popolno avtonomijo in kateri bi stal na čelu srbski despot. Sabor je zahteval dalje posebne srbske urade za reševanje civilnih in cerkvenih zadev in poseben srbski sabor z razširjenimi pravicami ter ustanovitev posebne ilirske t. j. srbske dvorske pisarne na Dunaju. Te zahteve Srbov, ki jim je tedaj prednjačil znameniti voditelj Sava Tekelija, so na Dunaju sprejeli z veseljem in s pohvalo na znanje, sodeč, da bodo napravile strah med opozicijskimi Madžari. In res, ogrski državni zbor se je pod vtisom temišvarskega zborovanja uklonil Leopoldu II. in se pogodil z njim. Izmed srbskih zahtev pa je bila izpolnjena le ena in sicer je bila leta 1791 ustanovljena „ilirski dvorski pisarna“, to je poseben oddelek za upravo srbskih dežel (od l. 1690 so na dunajskem dvoru Srbe v uradnih spisih imenovali „ilire“), toda že l. 1792 jo je cesar Franc zopet ukinit. Tako se je dunajski dvor znal nasloniti na Srbe, kadar je bilo treba strahovati Madžare, toda zoper to izigravanje srbskega življa so se že dvignili srbski glasovi na tem saboru.

V dobi zmagovitih vojn s Turčijo se je začelo tudi naseljevanje Nemcev po širnih ravninah ob Dravi, Donavi in Tisi. Po vsaki vojni so cesarske oblasti naselile mnogo nemških naselnikov

po osvojenem ozemlju, ki je bilo za turške dobesilno zanemarjeno in neobljudeno. Ta naseljevanja so se nadaljevala celo 18. stoletje; poleg namena, obljuditi zapuščene pokrajine, so imele cesarske oblasti dostikrat tudi stranski namen, dobiti v nemških kolonistih, ki so prihajali po večini iz Nemčije, zlasti iz gorenjerenskega in frankovskega okrožja, protiutež proti Srbom in Madžarom. Posebno velike dimenzije je zavzela nemška kolonizacija v Bački, Banatu in Baranji za Marije Terezije v letih 1768—1771 in zlasti za Jožefa II., ko se je naselilo na tisoče nemških družin na južno Ogrsko. Naseljevanje se je nadaljevalo še tudi pozneje; poleg Nemcev so naseljevali tudi na pr. Slovake. Tako so te pokrajine dobile ono pisano prebivalstvo, kakor ga imajo še danes.

Da so se Srbi kljub mnogim težavam, v katerih so se nahajali, razmeroma dobro držali, zato je iskati glavnega vzroka v opori, ki so jo imeli v svoji pravoslavni veri ter v pravoslavni cerkvi. Ravno verska nestrpnost katoličanov je pripomogla, da so se Srbi še bolj oklepali svoje cerkve, s katero je bilo vse njihovo narodno življenje v prvi dobi kar najožje zvezano. Pod vodstvom duhovščine, patrijarha in mnogoštevilnega menišva, so prišli Srbi leta 1690 na Ogrsko, vse oblasti so v prvi dobi s Srbi občevala po posredovanju patrijarha oziroma metropolita, vsa organizacija srbskega naroda je nosila spočetka gotov verski značaj, je bila neke vrste teokratija.

Razmere med pravoslavno duhovščino samo, bodisi med višjo in nižjo, svetno kakor meniško, v XVIII. stoletju nikakor niso bile ugodne. Poroča se, da je bila oblast metropolitov, kakor škofov,

avtokratična. Na cerkvenih saborih so se čule pogosto pritožbe, da duhovščina odira narod, zahteva prevelike pristojbine ter dajatve. Ob prihodu v Avstrijo je bilo kulturno stanje nižje duhovščine zelo nizko, kakor sploh v Turčiji; to stanje se je tudi v novi domovini le silno počasi boljšalo. Kakor pri katoliški duhovščini ob reformaciji, tako je tudi tu večina nižje duhovščine znala komaj čitati potrebne molitve, drugače pa je bila povečini neizobražena. Podobno je bilo s pravoslavnim redovništvom. Vendar pa je meniška duhovščina stala po ugledu in pravicah nad svetno in iz nje so se volili škofje in metropolitni. Srbska duhovščina je bila zelo mnogoštevilna; ker so bili popi in njihove hiše proste vojne službe in posameznih davščin, so mnogi silili svoje sinove v ta stan.

Vse to je moralo izpodkopavati ugled duhovščine med Srbi, in ko je na pr. Jožef II. začel svoje cerkvene reforme, naperjene pred vsem proti katoliški hierarhiji, so tudi med Srbi začeli nastopati zlasti zoper nered v samostanih, pa tudi zoper meništvo sploh. Kolikor bolj se je zlasti v drugi polovici XVIII. stoletja povzdignil med Srbi trgovski in obrtniški stan in se je srbsko meščanstvo razvijalo, toliko bolj je vodstvo narodnega gibanja prehajalo na inteligenco.

Pri veliki selitvi pod Čarnojevičem se je iz Turčije umaknil pred vsem oni del prebivalstva, ki je bil najpremožnejši in najbolj izobražen. Med izseljenci je bilo že spočetka mnogo trgovcev in obrtnikov, tekem XVIII. stoletja pa so se Srbi, raztreseni po ogrskih mestih, v vedno večji meri bavili s trgovino in obrtjo. Ker so bili delavni, zmerni in varčni, so postajali gospodarsko zelo

močni. Tako je nastajal imovit srbski meščanski stan po ogrskih mestih, zlasti na jugu, na katerega je v drugi polovici XVIII. stoletja prešlo vodstvo srbskega naroda v habsburški monarhiji, to tem bolj, ker so se oni Srbi, ki so se v vojaški službi povzdignili v častniške čine, odtujevali narodu. Od njega se je začela kulturna povzdiga srbskega ljudstva, zakaj on je začel ustanavljati šole in druge kulturne institucije, izdajati knjige in podpirati pisatelje. Vsa srbska moderna prosveta in posvetna književnost, ki je nastala ob koncu XVIII. stoletja, bi bila vzpričo siromašnosti in neizobraženega ostalega prebivalstva brez tega stanu nemogoča.

Srbske šole so se nahajale po večjih krajih že zgodaj, toda to so bile primitivne institucije, v katerih so učili duhovniki, dosluženi častniki, cerkveni pevci; več ko za silo čitati cerkvene knjige se v njih učenci seveda niso mogli naučiti. Polagoma pa so se šole izboljševale in množile, metropolitani so začeli naročati iz Rusije cerkvene in šolske knjige, pa tudi učitelje; tako je toraj prva prosvetna pomoč Srbom prišla iz Rusije. Od l. 1770, ko se je pričela šolska reforma v vsej Avstriji, so se tudi srbske šole temeljito preuredile. Postale so bolj posvetne, dobile so posebej izvežbane, prave učitelje ter so stale pod državnim nadzorom. Tudi se niso knjige več uvžale iz Rusije, marveč so se pisale in izdajale doma. Vse to velja pred vsem za osnovne ali ljudske šole. Že v prvi polovici XVIII. stoletja pa so se ustanovljale tudi višje šole, nekake srednje šole, v katerih so se vzgajali pred vsem duhovniki, toda vse te institucije so bile povečini le kratkotrajne. Prave in trajne srednje šole pa so si ustanovili Srbi koncem

XVIII. veka, in sicer l. 1791 gimnazijo v Karlovcih, a l. 1794 istotako v Karlovcih prvo srbsko bogoslovsko šolo.

V XVIII. stoletju so se srbske knjige tiskale v Vlaški, zlasti v Rimniku, po veliki večini pa so jih Srbi dobivali iz Rusije, ki je bila takrat vir srbski prosveti. Leta 1758 pa je Grk Teodozi v Benetkah osnoval pravoslavno tiskarno, v kateri so se odslej tiskale mnogoštevilne srbske knjige, cerkvene kakor posvetne. Leta 1771 je dunajski knjigar Kurzbeck, ki je dobil monopolno dovoljenje za tiskanje srbskih, rumunskih in grških knjig, začel tiskati srbsko. V njegovi tiskarni na Dunaju so se tiskale odslej neštevilne cerkvene, šolske in posvetne knjige. Dunaj je postal tako duševno središče srbsko; vsak uvoz knjig iz Rusije pa je bil prepovedan. Leta 1792 je Srb Štefan Novaković ob Kurzbeckovi smrti kupil njegovo tiskarno in jo znatno zboljšal, a jo je moral iz gmotnih ozirov prodati l. 1796 madžarski univerzitetni tiskarni. Prenesena je bila v Pešto in v nji se je do trideset let XIX. stoletja tiskala velika večina srbskih knjig.

Leta 1791 je začel izdajati na Dunaju grški tiskar Markides Puljo v zvezi z nekaterimi dunajskimi srbskimi trgovci prvi srbski časopis „Serbskija povsednevnija novini“, pozneje „Serbskija Novini“ imenovan; list pa je prenehal že l. 1792. Tiskar Štefan Novaković je začel leta 1792 izdajati na Dunaju srbski časopis „Slovenno-Serbske vjedomosti“, ki so nehale izhajati že leta 1794. Oba lista sta končala radi denarnih težkoč in premalega števila naročnikov. Šele leta 1813 se je pojavil nov srbski list.

Srbska književnost v XVIII. stoletju je pred vsem cerkvene vsebine. V prvo polovico segajo še razni srbski zapiski, rodoslovi, pretežno pa le prepisavanja starejših knjig v starem, srbsko-slovanskem jeziku. Od srede stoletja dalje pa je pri vseh srbskih pisateljih vladal rusko-slovanski jezik, pri nekaterih celo pravi ruski jezik. Srbsko-ruska vzajemnost, ki se je kazala v mnogoterem oziru, je imela za posledico, da je ruski vpliv pri Srbih silno narastel. Ruski učitelji so v drugem četrletju ustanovili prve srednje šole, ki se sicer, kakor zgoraj povedano, niso dolgo držale, ki pa so vseeno zapustile znatnih sledov. Tekom XVIII. stoletja je nastajalo vedno več vezi med Srbi in Rusi, saj jih je vezala skupnost vere in jezika. Posledica ruskega prosvetnega vpliva je bila, da so Srbi opustili svoj stari srbsko-slovanski jezik ter jeli pisati v rusko-slovanskem jeziku, ki je v dobi 1725—1740 popolnoma zavladal v cerkvi, šoli in književnosti. Po posredovanju šole in cerkve, ki ga je smatrala za nekak uradni pravoslavni jezik, se je med izobraženstvom tako udomačil, da ga je jelo tudi v razgovoru rabiti. Vladal je splošno še v začetku XIX. stoletja; ko je pozneje prevladal narodni jezik, je še vedno ostalo mnogo rusko-slovanskih izrazov v njem, zlasti za cerkvene in abstraktne pojme.

Razumljivo je, da vpeljava tega abstraktnega jezika ni mogla imeti dobrih posledic za prosveto. Pisatelji so mešali cerkveno-ruski in cerkveno-srbski z narodno-ruskim in narodno-srbskim jezikom, in dasi je v tem jeziku nastala dokaj bogata literatura, cerkvena kakor posvetna, ista vendar ni mogla dobiti pravega učinkovanja v življenju naroda. Prvi, ki

je odločno zastopal stališče, da se mora resnični narodni jezik vpeljati tudi v književnost, je bil znameniti Dositej Obradović (1743—1811), prvi resnično moderno izobraženi srbski pisatelj, ki pa je sam še pisal slab jezik. Ustvaritelj modernega srbskega književnega jezika je šele Vuk Štefanović Karadžić (1787—1864), ki pa se je moral boriti zoper vse srbsko izobraženstvo, predno je bil živi narodni jezik — šele sredi XIX. stoletja — sprejet kot književni jezik.

Koncem XVIII. stoletja, ko je bila ogromna večina srbskega plemena še pod turško vlado, brez svoje prosvete, brezpravna raja, so predstavljali južno-ogrski Srbi najkulturnejši, pa tudi najzavednejši del naroda. Južna Ogrska je bila izhodišče nove srbske kulture, izhodišče nastajanja oziroma regeneracije srbskega naroda.

7. Hrvatska v XVIII. stoletju.

Sporazum, ki so ga sklenili ogrski uporniki po Rakocijevem uporu leta 1711 v Satmarskem miru s Habsburžani, je po dvestoletnih homatijah zopet združil domala vso ogrsko državo pod eno vlado. Borba med oligarhičnimi stremljenji madžarskega plemstva in absolutističnimi ter centralističnimi težnjami dunajskega dvora se je sicer nadaljevala še dolgo, tja do srede XIX. stoletja, vendar pa je plemstvo novo dobo porabilo, da bi ogrsko državo ustvarilo kolikor mogoče enotno. Poleg borbe za ukinjenje izjemnega položaja vojaške krajine je odslej posebno opazati tendenco, zvezati Hrvatsko kolikor mogoče tesno z Ogrsko, zlasti njeno zakonodajo podrediti Ogrski. Hrvatski stanovi so se temu poskušali na vso moč upirati.

Ko je po smrti cesarja in kralja Jožefa I. zavladal njegov brat Karel VI. (na Hrvatskem III.) (1711 do 1740), habsburška rodovina ni imela drugih moških članov. Karel VI. se je tedaj z vsemi močmi trudil, da bi se spremenil osnovni državni zakon tako, da bi dedna pravica veljala tudi v ženski vrsti. Dočim je namreč za avstrijske dedne dežele tak zakon bil že v veljavi, je bilo za Ogrsko ter Hrvatsko leta 1687 izrecno rečeno,

da si morejo tu, ako izumre moška vrsta Habsburžanov, svobodno voliti kralja.

Tedaj se je prvi oglasil hrvatski sabor. V seji v marcu 1712 so sklenili hrvatski stanovi na predlog zagrebškega škofa Eszterhazy-ja, „da bodo v slučaju, da izumre moška vrsta Habsburžanov, prisegli tudi ženski vrsti in sicer oni, ki bo vladala ne le v Avstriji, marveč tudi v Štajerski, Koroški in Kranjski“. S tem so hrvatski velikaši izjavili, da hočejo ostati združeni z notranjeavstrijskimi deželami, s katerimi so imeli zlasti izza turških bojev toliko skupnosti. Ker so ogrski velikaši, ki so pragmatični sankciji dolgo nasprotovali, ugovarjali tej izjavi, češ, da je Hrvatska del Ogrske in da more torej le skupaj z njo, ne pa na svojo roko, odločati o nasledstvu, so Hrvatje svojo izjavo podkrepili še posebej z naslednjimi stavki: „— — Mi smo res, kakor pravijo zakoni, dežele, pridružene Ogrski, toda nismo ji podaniki. Nekdaj smo imeli svoje rodne, a ne ogrske kralje. Ogrom nas ni podvrgla nikaka sila, nikako zaslužjenje, marveč sami iz svoje volje smo se pokorili ne kraljestvu, temveč njihovemu kralju. Njihovega kralja tudi priznavamo, dokler bo gospodar Avstrije . . . Svobodni smo, ne sužnji.“ Ta izjava, imenovana hrvatska pragmatična sankcija, je važen dokument, po eni strani, ker iz nje govori zavest interesnih skupnosti z notranjeavstrijskimi ali slovenskimi pokrajinami, po drugi, ker se iz nje vidi, da so dotedanji hrvatski stanovi državno skupnost Hrvatske z Ogrsko smatrali le kot personalno unijo, ne pa kot državno enotnost z realnimi skupnostmi. Razumljivo je, da je zlasti novejša doba to tehtno in pomembno izjavo porabljala v

oporo modernim političnim načelom; zahteva po skupnosti z notranjeavstrijskimi deželami se je razlagala kot izraz narodne zavednosti, nekake hrvatsko-slovenske vzajemnosti. Z večjim pridom so za časa bojev med Hrvati in Madžari pristaši programa hrvatskega državnega prava v tej izjavi videli jasno izraženo zavest popolne hrvatske državnopravne suverenosti.

Dočim je cesar in kralj Karel VI. leta 1713 proglasil pragmatično sankcijo, to je zakon o ženskem nasledstvu po primogenituri kot hišni nasledstveni zakon habsburške vladarske rodovine, so ga ogrski stanovi sprejeli šele leta 1722. Po tem zakonu je res Karlova hči Marija Terezija I. 1740 zavládala v habsburških dednih deželah, kakor tudi na Češkem ter Ogrskem s Hrvatsko. V prvih letih pa je bilo treba ohraniti z vojnami enotnost države proti sosedom, zlasti Prusiji, Bavarski in Franciji, ki so vsled sorodstva s Habsburžani hoteli podedovati kako habsburško deželo, ne priznavajoč veljavnosti pragmatične sankcije. V tej takoimenovani avstrijski nasledstveni vojni so sodelovali posebno Srbi in Hrvati v velikem številu, ne samo kot redna graničarska vojska, temveč tudi kot prostovoljske čete. Med temi so se odlikovali zlasti takoimenovani Trenkovi panduri. To so bili prostovoljci, ki jih je zbral okrog sebe slavonski plemič Fran baron Trenk. Izkazali so se po šlezkih, čeških, bavarskih in francoskih bojiščih; od drugih čet so se ločili tudi po tem, da so bili opremljeni na turški način, hoteč izzvati s tem čim večji strah. Obnašali so se nasilno tudi napram prebivalstvu, zato so imeli posebno mnogo nasprotnikov, ki so Trenka naposled tako očrnili pred cesarico, da ga

je dala obsoditi v dosmrtno ječo v Spielbergu pri Brnu.

Kako se je ogrskim ter hrvatskim stanovom posrečilo doseči na dvoru delno ukinjenje Vojne granice, o tem je govor na drugem mestu. Sicer so hrvatski velikaši zahtevali ponovno, da se ukinajo tudi drugi deli Vojne krajine, toda na dvoru so imeli v slednji krepko oporo svojih centralističnih tendenc, in so vsled tega odnehali le, kadar in v kolikor je bilo neobhodno treba.

Toda dasi so bili hrvatski stanovi z ukinjenjem Vojne krajine zelo zadovoljni, saj je bila to že davno njihova želja, vendar so se jim zgodile nove neprilike. Na državnem zboru v Požunu leta 1781 so se na predlog virovitiškega podžupana Špišića vse tri slavonske županije administrativno priklopile Ogrski, češ, da so že iz Arpadovih časov sestavni del Ogrske. Hrvatski stanovi so se temu brezuspešno upirali, dosegli so le, da so navedene županije ostale pod bansko sodno oblastjo.

Tendenca vlade Marije Terezije, preurediti državo centralistično in absolutistično, se je morala obračati tudi proti ogrskim in hrvatskim ustavnim posebnostim, vtelešenim v mnogih sabornih svoboščinah in pravicah. Da bi te polagoma zmanjšala, je ustanovila vlada na Hrvatskem leta 1767 (in enako na Ogrskem) poseben kraljevski svet (consilium regium) pod predsedstvom bana, nekako deželno vlado, po kateri je gospodovala deželi, posameznim županijam, izognivši se na ta način ustavni kompetenci sabora. Toda že leta 1779 je Marija Terezija ta svet ukinila, njegove posle pa prenesla — na ogrski namestniški svet, kamor je

imel dostop hrvatski ban v hrvatskih zadevah. Tako je bila Hrvatska podrejena ogrski vladi.

Pripojenje Reke Hrvatski. Reški teritorij je bil v najstarejši slovanski dobi sestavni del Hrvatske. Že zgodaj pa je bil odcepljen od nje, tvoreč posest raznih nemških velikašev in pripadajoč ozemlju Koroške vojvodine. Po oporoki poslednjega grofa Walsee pa je leta 1467 prišlo reško ozemlje v last cesarja Friderika III. Habsburžana. Pripadalo je nato nekaj časa Kranjski deželi; tvorilo je posebno politično okrožje s posebnim kapetanom, pri katerega imenovanju so imeli kranjski stanovni — v dobi Vojaške krajine — odločilen vpliv. Pozneje je tvorila Reka z avstrijsko Istro in hrvatsko obalo do Senja in Baga posebno oblast, Avstrijsko Primorje, v katerem je bila Reka od l. 1712 svobodna luka z avtonomno mestno upravo. — Leta 1776 je Marija Terezija Reko (naslednje leto tudi Bakar ter Kraljevico) pripojila Hrvatski, tako da je Vojna krajina ostala omejena le na Senj in Bag. Toda leta 1779 je cesarica Reki podelila zelo obsežno avtonomijo, tako da se je Reka kot svobodno mesto pričela smatrati kot posebni samostojni del ogrske krone.

Reforme Jožefa II. Dočim je že Marija Terezija v gotovi meri skušala uveljaviti nazore „prosvitljenega absolutizma“, so ti prišli do popolne veljave za vlade njenega sina Jožefa II. (1780 do 1790), ki je bil v avstrijskih deželah sovladar že od l. 1765. Jožef II. je pred vsem nadaljeval politiko svoje matere s smotrom, ustvariti iz vseh medsebojno raznolikih dežel popolnoma enotno, centralistično državo, v kateri pa naj bi vladal tudi le eden jezik, to je nemščina, v upravi in

zakonih, v šoli in kulturi. Pri centralizaciji in germanizaciji je postopal brezobzirno; dočim je imel za to v avstrijskih deželah dane že mnoge predpogoje z uspehi dotedanjega centralističnega in germanizatoričnega stremljenja, pa je hotel odstraniti tudi ovire na Hrvaškem in Ogrskem, ki jih je tvorila stara stanovska ustava. Kakor že Marija Terezija, tako tudi on ni skliceval ogrskega ter hrvatskega sabora in ni se dal kronati za kralja. Ogrske in hrvatske urade je podredil dunajskim, razglasil nemščino za uradni jezik ter premeščal z Ogrskega in Hrvatskega uradnike v nemške in češke dežele, Nemce pa pošiljal čez Litvo. Nato je predrugačil upravo dežele, odpravil velike županije ali komitate ter mesto njih Ogrsko in Hrvatsko razdelil v deset okrožij, med katerimi je Hrvatska z Zagrebom tvorila zase okrožje, Slavonija pa je spadala pod Pečuh.

Blagodejne pa so bile Jožefove reforme tičoče se kmetskega položaja. Dočim je z mnogimi patenti (1781 do 1785) uredil in v znatni meri zboljšal socialno-gospodarsko in pravno stanje kmetskega podložnika v avstrijskih, toraj tudi slovenskih deželah, je l. 1785 ukinil kmetstvo na Ogrskem in Hrvaškem. Odslej se je mogel kmet svobodno seliti in se ženiti brez graščakovega privoljenja, učiti se obrti, iti v šolo, izbirati si poklic ter svobodno razpolagati s svojim premoženjem. Nihče ga ni smel pognati s posestva. Toda kmet vendarle še ni postal lastnik svoje grude in ostala je poleg nekaterih drugih dajatev tudi tlaka, ki je bila natančno določena. Jožef je omejil graščinsko sodno oblast in uredil pritožno pravico za kmeta. Dalje je preuredil tudi plačevanje davka,

hoteč vpeljati enako davčno dolžnost; obdačil je enakomerno tudi plemiška in cerkvena posestva. V ta namen je dal na novo premeriti vsa kmetska in gosposka zemljišča, kar pa se je na Ogrskem in Hrvaškem moglo izvršiti vzpričo plemiškega odpora le s sodelovanjem vojaštva.

Pred vsem pa se je Jožef II. z veliko vnemo lotil cerkvenih reform, posegajoč v stare avtonomne pravice katoliške hierarhije. Njegov cilj je bil, katoliško cerkev popolnoma podrediti državi, zato je prepovedal vsakršne zveze višje duhovščine z Rimom. Državi je podelil odločilno ingerenco na imenovanje škofov, na določanje praznikov in mnogo drugih podrobnosti celo pri obredih. Najvažnejša cerkveno-politična reforma je zakon ali patent o verski toleranci iz leta 1781, s katerim se podeljuje vsem konfesijam, pravoslavnim, protestantom in židom, versko svobodo, ki sicer še ni pomenila popolne enakopravnosti s katoličani, a je nekatoličanom vendarle dovolila svobodno priznavati se k svojemu veroizpovedanju. Ta zakon na Slovenskem samem ni imel posebnih posledic, pač pa je imel velik pomen za Srbe na Hrvaškem in južnem Ogrskem, katerih vera je postala sedaj zakonito priznana, dočim so se odslej na pr. židje začeli naseljevati na Hrvaško. Pravoslavni, enako pa tudi židje, so si sedaj ustanovili po mnogih hrvatskih in ogrskih krajih svoje verske občine. Dalje je Jožef II. razpustil vse one samostane, ki se niso pečali s šolstvom, dušnim pastirstvom ali postrežbo bolnikov. S cerkvenimi reformami je bila združena tudi skrb za šolstvo, ki ga je vzel duhovščini iz rok ter je ljudsko, srednje in celo bogoslovsko šolstvo izročil v državno upravo. Toda

kakor povsod, je tudi v šolski pouk uvedel nemščino po celi državi.

Za jugoslovansko ozemlje so pomenile Jožefove agrarne reforme vsekakor izboljšanje položaja slovenskega, hrvatskega ter srbskega kmeta, prizadet pa je bil pri tem le hrvatski velikaš. Verske reforme, ki so prinesle sicer korist pravoslavni cerkvi, so se v posameznostih obračale v enaki meri proti nekaterim uredbam pravoslavne prav tako kakor katoliške cerkve in povsod, tudi med Srbi, so nastali prijatelji in nasprotniki Jožefovih verskih reform.

Eden glavnih ciljev Jožefove politike je bil, s pomočjo temeljnih notranjih reform povečati moč države na zunaj. To se v turški vojni ni posrečilo. Neuspehom na bojiščih so sledili za belgijskim uporom nemiri na Ogrskem, ki so imeli za posledico, da je Jožef II., ki je še ležal težko bolan na Dunaju, naposled preklical večino svojih odredb in Ogrski ter Hrvatski vrnil staro ustavo in upravo; ostal je v bistvu le tolerančni patent in osvobodjenje kmeta. Cesar Leopold II., ki je zavladal po Jožefovi smrti (1790 do 1792), je potrdil preklic Jožefovih reform, plemstvu so v mnogem oziru ostala le bremena, kakor so jih določile reforme Marije Terezije.

Sklepi hrvatskega sabora l. 1790 in 1791. Skupna nevarnost, ki je za Jožefa II. pretila ogrskim in hrvatskim fevdalnim, pa tudi nacionalnim tradicijam, je združila ogrske in hrvatske stanovce v boju za obrambo starih predprav in državne samostojnosti. Da se obvarujejo dunajskega centralizma, so se vrgli hrvatski velikaši v naročje madžarskim centralistom, ki so že takrat z jasnim

umevanjem položaja delali na to, da si ustvarijo enotno madžarsko državo od Karpatov do Adrije, v kateri bo gospodoval enoten zakon in enoten jezik madžarski. Dne 12. maja 1790 je hrvatski sabor pod predsedstvom bana grofa Ivana Erdödy-ja sklenil, da se ima za Ogrsko in Hrvatsko sestaviti skupna vlada in da imajo hrvatske županije sprejemati naloge od ogrske vlade. S tem so hrvatski velikaši sankcionirali odredbo Marije Terezije, ki je l. 1779 ogrski vladi podredila vladanje Hrvatske. Ta sklep so stavili hrvatski zastopniki na skupnem ogrskem državnem zboru 1790/91. Dalje so na istem državnem zboru hrvatski odposlanci zahtevali glede hrvatskega vojnega davka, da se o njem ne more nikjer drugje razpravljati ali se povečati, ko na skupnem državnem zboru. Obe ti dve zahtevi je državni zbor sprejel in vladar ju je potrdil; to sta znamenita zakonska člena LVIII. in LIX., na katera so se Madžari pozneje opirali, zanikujoč enakopravno državno stališče Hrvatske in Ogrske. — Sklep ogrskih velikašev, da se kot uradni in učni jezik na Ogrskem, dalje zlasti kot zborovalni in protokolni jezik pri državnozbornih sejah namesto do tedaj veljavne latinščine vpelje — madžarščina, se je imel po prizadevanju hrvatskih zastopnikov nanašati le na Ogrsko, dočim so zahtevali Hrvatje, naj ostane na Hrvatskem — latinščina zborovalni saborski ter uradni jezik. Hrvatski sabor pa je naslednjega l. 1791 sklenil, da se ima na ljudskih in srednjih šolah v Hrvatski in Slavoniji učiti madžarski jezik kot neobligaten predmet.

Navedena zakonska člena, katerih daleko-sežnih posledic se hrvatski stanovi brez dvoma

niso zavedali, pomenita težak udarec samostojnosti Hrvatske, t. j. posebnega kraljestva. Zakaj Hrvatska se je začela smatrati v uradni praksi in v političnem življenju kot sestavni del Ogrske. Ogrski namestniški svet si je kot najvišja vlada prisvojil vso politično oblast, poleg katere je hrvatski ban in hrvatski sabor stopil popolnoma v ozadje. Ogrski državni zbor in ogrska vlada sta postala edino merodajna tudi za Hrvatsko; hrvatski sabor pa je bil sklican samo še pred in po zborovanju državnega zbora, da je izvolil zanj odposlance, jim dajal navodila ter nato sprejel njihova poročila na znanje in proglasil sprejete zakone. Na teh usodepolnih dogodkih so lahko utemeljevali Madžari svoja unitarična stremjenja pozneje, ko se je pojavila hrvatska narodna in državnopravna zavest.

Notranje razmere pri Hrvatih. Kako so se meje hrvatske politične enote, ki se je imenovala uradno kraljestvo Dalmacije, Hrvatske in Slavonije, spreminjale, je razvidno iz gorenjega. Glede notranje delitve in oznamenovanja pokrajin je omeniti, da se je v turški dobi ime Hrvatske razširilo na škodo Slavonije; vsa ona stara Slavonija, kar je je ostalo izven turške oblasti, se je imenovala odslej Hrvatska, dočim je ostalo ime Slavonija vsej novoosvojeni zemlji do Zemuna. Ostal pa je velik del nekdanje Hrvatske deloma priključen turški Bosni („turška Hrvatska“), deloma benečanski Dalmaciji.

Hrvatska in Slavonija sta dobili v znatni meri novih prebivalcev, pred vsem Srbe, ki so se naselili ob zgoraj popisanih prilikah v onih delih, ki so pripadali Vojni krajini. V onih delih, kjer ni bilo Vojne krajine in kjer nikdar niso Turki

vladali (tako na pr. v hrvatskem Zagorju in južno od Zagreba do Kolpe), ni bilo Srbov. V mnoga mesta, pred vsem v Slavoniji, so se po zmagi nad Turki naseljevali Nemci kot obrtniki, trgovci, častniki in uslužbenci. Nekatera mesta, na pr. Osjek in Petrovaradin, so bila v drugi polovici XVIII. stoletja takorekoč popolnoma nemška. Madžari so se naselili samo po nekaterih slavonskih vaseh.

Tujega pokolenja so bile tudi mnoge plemenaške rodovine, ki so se bile za turških vojn, zlasti po osvoboditvi od turške oblasti, naselile po Hrvatski in Slavoniji ter si tu pridobile velika posestva in visoka dostojanstva, dočim je staro hrvatsko plemstvo za turških bojev po večini izumrlo. Take tuje rodovine so bile na pr. Erdödy, Rauch, Odeschalchi, Kulmer in dr.

Na čelu uprave, sodstva in vojske je stal v Hrvatski ban, od leta 1596 redno samo po eden, ki ga je imenoval vladar, dostikrat na nasvet sabora iz skupine predlaganih. Tudi sabor je bil od l. 1558. dalje le eden, dočim sta bila v začetku te dobe ločena sabora, slavonski in hrvatski. Nanj so prihajali vsi višji cerkveni dostojanstveniki in velikaši, dočim je nižje plemstvo pošiljalo le nekaj svojih zastopnikov. Svoje zastopnike so pošiljali na sabor tudi kapitlji in kraljevska svobodna mesta. Pravice sabora so bile pred vsem voditi upravo, nabiranje in urejevanje vojske ter razpravljati o davkih in obrambi dežele; toda tekom XVIII. stoletja so se kakor drugje tudi na Hrvatskem mnoge odredbe izvršile brez sodelovanja sabora. Na ogrski državni zbor je pošiljal hrvatski sabor svoje odposlance, ki so ga tam po natančnem naročilu zastopali; prihajali so nanj poleg teh zastopnikov

tudi hrvatski velikaši. Samo oni zakon, stvorjen na ogrskem zboru, za katerega so se izjavili hrvatski odposlanci, je veljal tudi za Hrvaško.

Županijam je načeloval od kralja imenovani veliki župan; podžupana in ostalo županijsko uradništvo pa so volile na tri leta županijske skupščine, in sicer iz plemstva dotične županije. Županijske skupščine so poleg tega volile svoje zastopnike v hrvatski sabor. Županija se je delila na okrožja, ta pa na kotare.

Razumljivo je, da po Hrvatski za časa turške premoči ni moglo biti govora o trgovini in obrti, povzdigniti sta se mogli šele po zmagi nad Turki, zlasti za Karla VI. (III.), ko so se kakor po drugih deželah gradile ceste; takrat je bil Karlovec zvezan z morjem z novo cesto na Bakar in Reko. Pa tudi poljedelstvo je za turških bojev silno trpelo, zlasti po Slavoniji, kjer je bilo mnogo rodovitnega sveta neobdelanega, zaraslega z gozdi ali neobljudenega vsled pogostih poplav. Sicer so se pečali po Slavoniji z obrtjo pred vsem — priseljeni Nemci.

Glede šolstva so bile na Hrvatskem podobne razmere kakor po slovenskih deželah. Za skromne začetne in srednje šole, v katerih so vzgajali pred vsem duhovniški naraščaj, so skrbeli le samostani in škofijske stolice, najbolj seveda jezuiti. Ljudska šola se je začela nekoliko razvijati šele za Marije Terezije.

Književnost. Starejša novoveška hrvatska književnost ne kaže enotnosti, marveč je provin- cijalno razcepljena. O dubrovniški literaturi, ki jo prištevamo lahko z isto pravico srbski kakor hrvatski kulturi, je govor na drugem mestu. Dalje so imele vsaka svojo posebno književnost Bosna, Slavonija

in Hrvatska. Bosanska književnost XVI. do XVIII. stoletja je pretežno cerkvenega in poučnega značaja; pisatelji so po večini bosanski frančiškani (franjevci). Pisali so v čistem narodnem govoru, in sicer v takozvani bosanski cirilici, ki se v nekaterih glasovih razlikuje od srbske cirilice. Od XVIII. stoletja dalje prevladuje latinska pisava, ki je v XIX. stoletju pri Hrvatih popolnoma zavladovala, dočim je pri Srbih obveljala cirilica. Vidi se torej tudi pri bosanski literaturi, da se je razvijala na ozemlju, ki ga lahko imenujejo hrvatsko ali srbsko. Bosanski frančiškani so svoj jezik imenovali „slovinski“, „ilirski“, najobičajneje pa „bosanski“. Narodu v Bosni je bila brez izjeme znana samo cirilska pisava, dokler je ni od XVIII. stoletja začela izpodrivati latinica.

Slavonska književnost se je pričela šele z XVIII. stoletjem; izza turškega gospodstva ni nikaškega sledu književnemu delovanju. Ta književnost je, kakor bosanska, verska ter poučnega značaja; pisatelji so po večini redovniki, redkejše posvetni duhovniki in posvetnjaki. Pisana je v provincijalnem slavonskem govoru, ki se je nazival „slovinski“, slavonski ali „ilirski“, in značaj osamljene provincijalne literature ji je ostal do ilirskega pokreta, ko so se slavonski pisatelji priključili Hrvatom „Ilircem“.

V ožji ali pravi Hrvatski se je začelo samostojno književno življenje v dobi reformacije, kakor je bil zgoraj natančneje govor. Nje jedro, županije zagrebška, križevska in varaždinska, prvotno Gorenja Slavonija imenovano, govori kajkavsko narečje, ki so ga protestantski pisatelji vpeljali kot književni jezik, imenujoč ga — slovenski jezik.

Kakor pri Slovencih, je tudi pri Hrvatih domača književnost zaostala, ko je bilo protestantstvo zatrto. Izmed posvetnih pisateljev je poleg Pavla Rittera Vitezovića zlasti znamenit Peter Zrinjski, voditelj protihabsburške zarote, ki je leta 1671 poginil v Dunajskem novem mestu; on je med drugim prevel na hrvatski jezik knjigo o delih hrvatskih junakov v turških bojih, knjigo, ki jo je v madžarskem jeziku spisal njegov brat Nikola. Zrinjski je pisal čakavski, a pomešano s kajkavskim narečjem. Kajkavska hrvatska književnost se je šele proti koncu XVIII. stoletja nekoliko živahneje razvila; delovali pa so v nji pretežno duhovniki. Tudi ta literatura je le provincijalna in nima stikov z dubrovniško.

8. Benečanska Dalmacija in Dubrovnik.

Benečanska Dalmacija. Kakor že pri popisu turških vojn omenjeno, je obseg in pojem današnje Dalmacije v najožji zvezi s širjenjem beneškega gospodstva v notranjost, na obrobne dele Turčije, na ozemlje, ki je bilo pred turškim zavojevanjem pripadalo Hrvatski, Bosni, Hercegovini ter Srbiji. Da bi benečansko gospodstvo ne mejilo na dubrovniško ozemlje, ki edino ne spada v zgoranje navedbe, so Dubrovničani dosegli pri požarevškem miru l. 1718, da je Turčija dobila ozek pas ozemlja na južnem in severnem robu dubrovniške republike. S tem je segala Hercegovina na dveh mestih do morja, kar je ostalo do danes v veljavi. Dočim so imeli torej Benečani pred prihodom Turkov v oblasti le vsa dalmatinska obmorska mesta in otoke, so si osvojili notranjost in pa Boko Kotorsko, ki se je imenovala benečanska Albanija, šele v vojnah s Turki, s karlovškim in požarevškim mirom.

Prebivalstvo v tej Dalmaciji je bilo po veliki večini hrvatsko in srbsko. Razen na jugu so bivali Srbi tudi v severni Dalmaciji, pred vsem v porečju reke Krke od Knina do Skradina, kjer so se naselili v dobi turškega gospodstva, ko se je bilo

vsled bojev in vsled izseljevanja hrvatsko prebivalstvo močno zredčilo. Italijani so bivali le po mestih, zlasti v Zadru, Trogiru in Spljetu, in v onih na otokih Rab, Osor in Starigrad; naselili so se semkaj iz Benetk za benečanskega gospodstva. Dalmatinska mesta so kazala vsled tega italijanski tip. Dalmatinci so dajali Benečanom mnogo vojaštva, otočani prvovrstne mornarje; dalmatinske vojake so imenovali v Benetkah Schiavoni.

Uprava nad Dalmacijo je bila v rokah maloštevilnih uradnikov, katerim na čelu je stal providur (proveditore generale), ki se je menjal vsaka tri leta. Providur je imel takorekoč neomejeno in najvišjo oblast, skoro kakor nezavisen vladar; imel je sijajen dvor v Zadru. Dežela je bila razdeljena na okrožja (distretto), ki so jim načelovali od providura imenovani knezi (conte). Kmetškemu prebivalstvu Benečani niso nalagali prevelikih davkov; plemstvo in meščanstvo je bilo prosto vsakršnega davka. Mesta so imela samoupravo. Trgovino so imeli vso Benečani v rokah, uvoz kakor izvoz — razen vina — je moral ves skozi Benetke. Za ceste in ravno tako za šole pa niso Benečani prav nič skrbeli. V cerkvenem oziru se je odlikovala benečanska Dalmacija po izredno velikem številu škofij (deset) z dvema nadškofijama. Reformacija semkaj ni segla. Benečani so bili v verskem oziru zelo strogi in nestrpni. Ko so z razširjenjem svojega ozemlja v začetku XVIII. stoletja zagospodovali tudi nad pravoslavnimi Srbi, so jih začeli hudo preganjati; podredili so jih kratkomalo katoliškim škofijam in jih silili hoditi v katoliške cerkve. Šele pozneje so si smeli zgraditi posamezne pravoslavne cerkve. Vseeno pa so si

pravoslavni obdržali samostan Arandjelovac v severni Dalmaciji in škofijo v Kotoru.

V kámpoformijskem miru leta 1797 je dobila Avstrija vso Dalmacijo z Boko Kotorsko in Istro.

Dubrovnik. Ko so se ob začetku novega veka vsi južni Slovani nahajali pod tujim gospodstvom, bodisi pod turškim, madžarskim, nemškim ali italijanskim, se je edinole dubrovniška republika veselila svobode. Z mohaško katastrofo je sicer ogrsko nadoblast zamenjala s turško, toda to je bilo le navidezno. Dubrovničani so znali s Carigradom skleniti ugodne politične in zlasti trgovske zveze; plačevali so letni davek sultanu, toda imeli so vedno najlepši mir ob meji in njihovi trgovci so tudi zanaprej svobodno trgovali po balkanskem polotoku.

Visoko razvita obrt in cvetoča trgovina sta pomagali Dubrovničanom do izrednega blagostanja, ki je doseglo svoj višek v XV. stoletju. Takrat je štel Dubrovnik 40.000 prebivalcev. V civilizacijskem oziru je stal ravno tako kakor dalmatinska mesta v ozkem stiku z Italijo, in tako je tudi z njo vred doživel visoko kulturno stopnjo v dobi humanizma in renesance, ko je v njem v XVI. in XVII. stoletju visoko zacvetela književnost.

Toda kakor italijanska trgovska mesta je tudi Dubrovnik po odkritju Amerike in nove poti v Indijo začel propadati. Trgovini se je odprla nova pot čez Atlantski ocean, bodisi v Indijo kakor v Ameriko, in Sredozemsko morje z Jadranskim vred je prenehalo tvoriti glavno prometno žilo Evrope. Tako je tudi dubrovniška trgovina polagoma nazadovala in hiralala in z njo sijaj in blagostanje

mesta. Prav občutno pa so pospešile nazadovanje Dubrovnika katastrofe, ki so ga zadele v drugi polovici XVII. stoletja; l. 1664 je divjala v mestu strašna kuga, ki je pomorila velik del prebivalstva, tri leta nato, 1667, pa je porušil mesto silen potres, ko je pod razvalinami našlo smrt 4000 ljudi. Od teh katastrof se mesto ni nikdar več opomoglo.

Vendar se je dubrovniška republika držala do Napoleonovih vojn. Ko so Francozi l. 1805 v požunskem miru pridobili Dalmacijo z Boko Kotorško, je edinole Dubrovnik onemogočal po kopnem zvezo s slednjo. Zato je Napoleon dal kratkomalo zasesti dubrovniški teritorij (l. 1806). Odslej je ostal Dubrovnik v francoski oblasti do l. 1814, ko so ga zasedli Avstrijci in ga združili z Dalmacijo. Tako je prenehala dubrovniška samostojnost.

Dubrovniška književnost. Dubrovnik je postal v XVI. stoletju središče duševnega življenja v Dalmaciji, torej v dobi, ko se je v njem blagostanje nahajalo na najvišji stopnji. Vzgled Italije je povzročil v Dubrovniku humanistično dobo, kateri je sledilo živahno književno delo v domačem, narodnem jeziku srbsko-hrvatskem. Kakor v Italiji, tako so tudi v Dubrovniku učeni možje pisali in pesnili v latinskem jeziku, katerega obvladanje je veljalo v humanistični dobi za najvišjo stopnjo omikanosti. In kakor so v Italiji najimnetitnejši pesniki pisali tudi v navadnem, to je živem narodnem jeziku, po istem vzgledu so pesniki v Dubrovniku našli pot do živega narodnega jezika. Nastala je v Dubrovniku v XVI. stoletju bogata lirski in epski književnosti v srbsko-hrvatskem jeziku, ki je dosegla svoj višek v XVII. stoletju v delih Ivana Gundulića in Junija Palmotića.

Kakor so se Dubrovničani vzgojili skoro brez izjeme v šolah v Italiji, tako so ustvarjali tudi dubrovniški pesniki po vzorih svojih učiteljev, po delih italijanskih ter latinskih pesnikov. Dubrovniška literatura nosi izrazito posveten značaj; v začetku gospoduje lirika popolnoma, pozneje se pojavljajo tudi drame, epi, med njimi je Gunduličev „Osman“ najimenternejši. Književni jezik dubrovniške literature, pisane seveda v latinici, je štokavščina, pomešana nekoliko s čakavščino, torej jezik, kakor se govori v okolici Dubrovnika. Imenovali so ga „slovinskega“ ali „ilirskega“. — Dubrovniško ozemlje se je nahajalo med srbskim in hrvatskim narodnim jedrom. Dubrovniška literatura z ostalo hrvatsko oziroma srbsko ni imela stikov; danes se navadno prišteva k hrvatski, toda računali bi jo lahko z isto pravico k srbski. S hrvatsko ima poleg pisave toliko več zveze, ker je njen jezik ob času ilirsko-hrvatskega narodnega preporoda sodoločal — književni jezik „ilircev“ — jezik nove hrvatske literature, ki je torej pričela dalje graditi na njenih temeljih.

Dubrovniška književnost je nazadovala od druge polovice XVII. stoletja dalje, v skladu s splošnim nazadovanjem Dubrovnika.

Dalmatinska književnost. Po vzgledu dubrovniških pesnikov je opazovati tudi v Dalmaciji mnoge književne poskuse, le da je tu močnejše zastopana versko-nabožna vsebina. Med dalmatinskimi pisatelji je najimenternejši frater Andrija Kačić-Miošić (1702 do 1760) iz makarskega primorja, ki je v mnogih pesmih, napisanih v narodnem jeziku, opeval zgodovino in junake „naroda slovinskega“, to je hrvatsko-srbskega. Tudi on je

imel na poznejšo dobo hrvatskega narodnega preporoda velik vpliv.

Proti koncu XVIII. stoletja, v Napoleonovih vojnah, je v Dubrovniku in Dalmaciji popolnoma prenehalo književno delovanje, obenem pa je bilo malo nato težišče hrvatskega kulturnega delovanja prenešeno na sever v pravo Hrvatsko, kjer e doživelo z Gajevim ilirizmom svoj preporod.

9. Razmere na Slovenskem v XVII. in XVIII. stoletju.

Z zmago protireformacije, ki se je tudi za slovenske pokrajine popolnoma zaključila z belogorsko bitko l. 1620, se je pri nas uvedla doba centralizacije in absolutizma. Plemstvo je izgubilo svojo politično moč in je bilo odslej vedno uslužno dvoru in njegovim zahtevam. Ko so stanovi kot politični činitelj izgubili svojo dotedanjo merodajno vlogo, je plemstvo kot privilegirani socijalni činitelj obdržalo v polni meri dotedanje stališče, zakaj zmagalo je napram kmetskim reformističnim, revolucionarnim tendencam ter si obdržalo popolno oblast nad kmetskimi podložniki. Stanovski politični vpliv je sicer prenehal, ali plemiči so slejkoprej ohranili vsa državna in deželna upravna kakor tudi častniška mesta v vojski, in kot taki so ostali plemenitniki dejansko odločujoč činitelj v državi, dasi le kot — vladarjevi uradniki. In v tem privilegiranem položaju se je ohranilo plemstvo tja do srede XIX. stoletja. Pa tudi vsa višja cerkvena mesta so ostala po večini domena plemstva.

Tudi meščanstvo kot tako ni imelo političnih pravic. Njihovi maloštevilni zastopniki v stanovskem zboru niso imeli ne preje ne pozneje nikakega vpliva

napram veliki plemiški večini. Pač pa si je meščanstvo za časa borbe med plemstvom in vladarjem gospodarsko opomoglo, zakaj vladarji so mu podeljevali mnoge gospodarske, zlasti trgovske privilegije, hoteč si ga na ta način pridobiti za zaveznika proti premogočnemu plemstvu. Dalje pa je blagostanje meščanstva v XVIII. stoletju zelo padlo; dolgotrajni vojni čas v njega prvi polovici je povzročil, da sta obrt in trgovina zelo nazadovale in nista si mogli opomoči na staro višino. Vzrok tega nazadovanja je iskati tudi v spremenjeni trgovski situaciji Evrope sploh: Italija in dežele ob Sredozemskem morju so po odkritju Amerike izgubile vlogo posredovalca evropske trgovine; to vlogo so v novi dobi prevzele Portugalska in Španija, zlasti pa slednji podložni Belgija ter Nizozemska. Trgovina je šla odslej v drugi smeri in naši kraji so ostali ob strani. Za vlade Karla VI. je hotela vladna trgovska politika oživeti trgovino preko Trsta in Reke, zato so se regulirale vodne ceste na pr. na Savi in Ljubljani, in zboljševale stare suhe ceste, ki so vodile preko slovenskega ozemlja do morja. Vse to je sicer povzročilo, da se je trgovina nekoliko povzdignila, toda za splošno povzdigo je bilo storjenega še veliko premalo.

Razumljivo je tedaj, da je tudi prvotno živahna notranja rast mest že davno ponehala. V upravno in sodno avtonomijo mest je začela posegati vladarjeva oblast, po drugi strani pa so avtonomne strokovne obrtniške organizacije izgubile nekdanji pomen ter so postale vedno večja ovira obrtniškemu napredku.

Dočim je bilo plemstvo skoro brez izjem tujerodno, je bil med meščanstvom sicer močno

zastopan domači živelj, ali prevladoval je v njem slejkoprej tuji vpliv, ojačen po številnih tujih doseljencih bodisi nemškega kakor italijanskega pokolenja.

Zares slovenski je bil tedaj le kmetski stan, katerega gmotni in pravni položaj je ostal v bistvu nespremenjen ves čas do reform Marije Terezije in Jožefa II.

Pozicija cerkve se je seveda z zmago proti-reformacije zelo okrepila. Višja duhovščina, pretežno plemiškega pokolenja, je tvorila med stanovi prvo mesto. Razmere med nižjo duhovščino so se po reformaciji boljšale; prišlo je tudi v naše kraje zelo veliko število menihov raznih redov in nastalo je po naših pokrajinah mnogo novih samostanov, moških kakor ženskih. Najimunitnejši, najvplivnejši, pa tudi najpremožnejši med njimi so bili jezuiti, proti katerim se je v XVIII. stoletju začelo vedno večje nasprotovanje ostalih redov ter javnosti sploh. Proti jezuitizmu se obrača novo versko gibanje, takoimenovani janzenizem, ki mu je bila vdana večina duhovščine pri nas. Janzenisti so želeli v nasprotju s formalnimi, strogimi, abstraktnimi tezami jezuitov v verskem življenju vzbuditi več čuvstva, več globljenega, živega sodelovanja srca pri verskih zadevah, pri čemer so zopet posegali po živem viru — sv. pismu. Doba janzenizma, ki je pri nas dosegla svoj višek za Jožefa II., pomeni novo pozivljenje slovenske književnosti.

Prosvetno življenje je bilo pri nas v XVII. in XVIII. stoletju zelo slabo. Ko se je zatrlo protestantsko slovensko slovstvo, je izšlo sicer v XVII. in XVIII. stoletju več katoliških slovenskih knjig, toda vsa ta literatura je po kvantiteti in po kvaliteti

uboga. V tej dobi se je sicer umetnost pri nas precej povzdignila, kar se je zgodilo pod italijanskim vplivom; znanost je dobila vnete podpornike in zmožne avtorje, toda — oboje je bilo omejeno na majhno število tujega ali potujčenega meščanstva naših glavnih mest, s slovenskim t. j. kmetским prebivalstvom ni imelo takorekoč nikakega stika. Tako je duhovnik Janez L. Schönleben (1618 do 1681), sin ljubljanskega župana, napisal 38 knjig bogoslovne in zgodovinske vsebine (*Carniola antiqua et nova*), Janez Vajk. Valvasor (1641—1693) pa obsežno zgodovinsko-krajepisno delo „Die Ehre des Herzogtums Krain“ (1689). Poleg teh je bilo tedaj še mnogo učenih mož in pisateljev, toda vsi so pisali ali v latinskem ali v nemškem jeziku. V Ljubljani n. pr. so si ti možje osnovali več učenjaskih in umetnostnih društev, med katerimi je bilo najimenitnejše „Academia Operosorum“ (1693). Omika teh mož se je razvijala skoroda bolj pod italijanskim kakor nemškim vplivom, saj so si izobraženci svoje znanje pridobili po večini na visokih solah v Italiji.

Književno življenje v slovenskem jeziku se je pričevalo oživljati šele v drugi polovici XVIII. stoletja (Marko Pohlin, Jurij Japelj). Ideje prosvitljenega absolutizma, zlasti pa doba romantike, sta šele povzročili veliko dobo narodnega preporoda na Slovenskem; doživela ga je šele prva polovica XIX. stoletja.

10. Napoleonove vojne in jugoslovansko ozemlje.

Nekako s sredo XVIII. stoletja se pričinja za Evropo nova doba, katere značilnost je popolnoma nova duševna orientacija, doba prosvitljenosti ali racionalizma. Kakor malokatera, pomeni ta doba temeljit obračun s preteklostjo; novo živlensko, filozofsko naziranje podira vse dotedanje tradicije in avtoritete, pripuščajoč edinole človeški razum, svobodno, neizprosno kritiko razuma kot najvišje in edino merilo vsega obstoječega. To novo racijonalistično svetovno naziranje se je uveljavljalo napram verstvu, napram filozofiji, zlasti pa napram obstoječim družabnim uredbam, državi in nje ustroju. V smislu novih idej je država le svobodna, dasi nujna zveza ene skupine človeštva, v kateri si ljudje, ki imajo po naravi prirojene enake pravice, uredijo v svrhu splošne skupne blaginje družabno zvezo, to je državo, si pridrže v nji postavodajno oblast, izvršilno pa po sporazumni pogodbi odstopijo vladi oziroma monarhu, ki jo vrši le v imenu in po željah ter navodilih suverenega ljudstva.

Novi življenski in družabni nazori so povzročili neposredno, v zvezi z mnogimi drugimi okolnostmi,

izbruh francoske revolucije, posredno, po posredovanju romantike, pa preporod narodov, posebno slovanskih.

Francoska revolucija pomeni v idejnem oziru z novimi duševnimi smermi, ki so jo povzročile, začetek nove dobe v zgodovini evropskih narodov. Vojne, ki jih je povzročil njen pojav, pa pomenijo znatne spremembe v teritorijalno-političnem oziru tudi posebej za jugoslovansko ozemlje, zlasti ker imamo poleg kratkodobnih sprememb tudi take, ki so ostale trajnejše.

Prva vojna zoper francosko revolucijo je nastala, ker so evropske sile, njim na čelu Avstrija, intervenirale v korist francoskih fevdalcev ter kralja Ludovika XVI. Vojna pa ni prinesla zmage reakciji, marveč se je močno zavlekla ter je končala šele l. 1797 z zmago revolucionarne Francije in njenega glavnega generala Napoleona. V Leobnu na Gorenjem Štajerskem, do kamor so prodrele francoske čete, je bil sklenjen med Avstrijo in Francijo preliminarni mir aprila 1797, kateremu je sledil v oktobru mirovni sklep v Campo Formio. Po njem je dobila Avstrija proti odstopitvi drugih pokrajin Benečansko državo, ki jo je bil med tem posedel Napoleon, z Istro, Dalmacijo, Kvarnerskimi otoki in Boko Kotorsko vred. S tem je Benečanska republika, katere oligarhična vlada se je že davno preživela, propadla za vedno in hkrati je prenehalo njeno gospodstvo na jugoslovanskem ozemlju.

Avstrijski general Rukavina je še v poletju l. 1797 mirnim putem posedel vso Istro ter Dalmacijo, prebivalstvo pa je povsod izražalo željo, da bi bila dežela pripojena Hrvatski, kamor je

nekdaj pripadala. Proti Dunaju se je napotila posebna deputacija, ki naj bi izrazila želje v tem smislu. Kljub temu pa je dvor uredil Dalmacijo kot posebno deželo z glavnim mestom Zadrom, dočim je vsa uprava v glavnem ostala kakor za benečanskega gospodstva.

Že dve leti nato je prišlo do nove koalicijske vojne zoper Francijo, ki pa je ostala tudi to pot zmagovita, zlasti odkar se je vrnil Napoleon iz Egipta; z mirom v Linevilleu (1801) so bile glede Avstrije potrjene določbe campoformijskega miru. Leta 1805 je Avstrija v zvezi z Rusijo začela novo vojno zoper Napoleona, ki pa je po znameniti zmagi pri Slavkovu (Austerlitz) diktiral mir v Požunu (v decembru 1805). Avstrija je morala Napoleonu odstopiti vse l. 1797 pridobljeno benečansko ozemlje z Istro in Dalmacijo vred. Vse to ozemlje je združil Napoleon z ostalo severno Italijo v „kraljestvo Italijo“, kateri je bil kralj sam.

Dočim so Francozi mirno zasedali severno Dalmacijo, pa se je na jugu pojavil odpor zoper nje. V Boki Kotorski prebivalstvo ni maralo zamenjati avstrijskega režima s francoskim, ker je imelo ozke zveze s sosednimi Črnogorci, hkrati pa je pričakovalo pomoči tudi od Rusov, ki niso bili sklenili z Napoleonom miru in so imeli svoje brodovje na Krfu v Jonskem morju. In res so Črnogorci in Rusi začetkom marca posedli ozemlje Boke z otokom Korčulo ter se pripravljali na borbo zoper Francoze.

Dubrovnik, katerega ozemlje je ležalo med Boko in ostalo Dalmacijo, je bil v težavnem položaju; Rusi s Črnogorci so se trudili, da pridobe

Dubrovničane zase, slednje pa so bližajoči se Francozi istotako vabili na svojo stran. Po dolgem omahovanju so se Dubrovničani naposled odločili za Francoze ter jim dovolili prost prehod skozi svoje ozemlje v Boko. Francozi namreč niso imeli brodovja in na morju so imeli Rusi premoč. Ko pa so Dubrovničani francoskemu generalu Lauristonu dne 26. maja 1806 odprli mestna vrata, je ta po Napoleonovem navodilu kratkomalo posedel mestne stolpe ter se utrdil v njih, izjavljajoč v imenu Napoleona, da republiki tako dolgo ne more priznavati nezavisnosti, dokler se nahaja rusko brodovje v Dalmaciji. S tem se je končala samostojnost Dubrovnika.

Za posest Boke se je nato vnela srdita borba med Francozi in združenimi Rusi in Črnogorci; v njej so imeli prvi vzpričo težavnega, zanje neugodnega teréna velike izgube. Ubrani so Dubrovnik in Cavtat pred črnogorsko-ruskimi napadi, niso si pa mogli osvojiti Boke. V miru, ki ga je sklenila Rusija z Napoleonom v Tilži (7. julija 1807), so Rusi Francozom izročili vse ozemlje Boke. Malo nato, začetkom leta 1808, so Francozi popolnoma ukinili dubrovniško republiko ter jo združili z ostalo Dalmacijo. Vojaško poveljstvo nad celo Dalmacijo je bil Napoleon izročil generalu Marmontu, civilno upravo pa Benečanu Visku Dandolu. Kako je bila preurejena notranja uredba, o tem bo govor dalje spodaj.

Leta 1809 je začel Franc I., ki se je imenoval od l. 1804 cesar avstrijski, novo vojno z Napoleonom, v katero je stavila Avstrija velike nade. Toda tudi ta se je končala neugodno; po porazu

pri Wagramu je Avstrija sklenila mir v Schönbrunnu (14. oktobra 1809), v katerem je morala izprazniti nele celo Dalmacijo, — ki so jo bile tekom vojne po večini zavzele hrvatske krajiške čete, — marveč odstopiti tudi Hrvatsko zapadno od Save do ustja reke Une pri Jasenovcu, vso Kranjsko, Goriško, Trst in Istro, zapadno Koroško z beljaškim okrožjem. Vse te dežele je združil v eno upravno enoto, Ilirske province ali Ilirijo, ki je bila kot posebna dežela združena s francoskim cesarstvom.

S pridobitvijo novih dežel je hotel doseči Napoleon po suhem zvezo z Dalmacijo, poleg tega pa je hotel tudi tu ustvariti predpogoje za uspešen boj z Anglijo. Velika borba, ki jo je vodil Napoleon skoro ves čas svojega gospodstva s to državo, se je namreč vršila njemu v škodo; ker pa Angležev ni mogel premagati na morju z orožjem, jih je skušal ukloniti z gospodarskim bojem. Zato je zaprl vsa pristanišča svoje države, pa tudi ona odvisnih ali zaveznih držav, za angleške ladje, da bi na ta način z zaprtjem evropske celine za angleško trgovino (kontinentalna zapora) spodrezal življensko žilo tej pomorski državi in jo prisilil h kapitulaciji. Da bi bilo tudi ozadje Jadranskega morja, torej pred vsem Avstrija, prisiljeno, udeležiti se kontinentalne zapore zoper Anglijo, je organiziral dolg obmorski pas Ilirije in ga podredil direktno Franciji.

Francoska vlada v Iliriji. Ko so Francozi zagospodovali Dalmaciji, so jo razdelili na štiri okrožja, in sicer zadarsko, šibeniško, spljetsko in makarsko; k temu je prišla potem še Boka Kotorska ter dubrovniško ozemlje kot poseben del.

Na čelu civilni upravi z italijanskim kot uradnim jezikom je stal providur (proveditore generale), že navedeni Dandolo, podrejen italijanskemu podkralju Eugenu Beauharnaisu. Dandolo je v kratki dobi svojega službovanja neizmerno koristil moderniziranju uprave v Dalmaciji, ki je bila za benečanskega gospodstva silno zanemarjena. Reforme, ki so se začele koj po zasedenju dežele po Francozih, so se nadaljevale v isti meri, ko so l. 1809 prišle pod francosko oblast še nove hrvatske in slovenske dežele.

Ilirske dežele ali province (les provinces Illyriennes) so bile z dekretom 15. aprila 1811 končno urejene v šest provinc: Kranjsko, Koroško, Istro, civilno Hrvatsko, Dalmacijo z Dubrovnikom ter vojaško Hrvatsko. Uredbo Vojne krajine je torej Napoleon obdržal, le da je upeljal vežbanje po francoskem načinu. Civilne province so razpadale na 20 okrožij (districts), ta pa na okraje (cantons) in okraji na mestne in vaške občine. Ilirska vlada je imela svoje središče v Ljubljani; na čelu ji je stal generalni gubernator in sicer spočetka August Marmont. Njemu je bila podrejena vsa uprava ter vojaška in policijska oblast. Poleg njega je bil poseben generalni intendant za finance in poverjenik za pravosodje. Vsaki provinci na čelu je stal poseben intendant, okrožjem in okrajem pa podintendant (subdélégué), mestnim občinam maire, kmetskim pa starešina.

Kakor v upravnem oziru na zunaj, ravno tako je v drugih ozirih prinesla francoska vlada na znotraj temeljito reformo vsega obstoječega reda. V glavnem se je prenesel francoski red v deželo,

vendar so se v mnogočem upoštevale tudi dotedanje uredbe ilirskih dežel, pri čemer je delala težavo okolnost, da so pomenile te dežele vsaj tri močno različne skupine, slovensko, hrvatsko ter dalmatinsko, ki pa so kazale na znotraj še mnoge znatne različnosti. Vse sodstvo je bilo preurejeno, vodilno je postalo načelo, da so pred sodiščem vse stranke, vsi stanovi enaki. V upravnem oziru je dobilo prebivalstvo v občini, okraju in okrožju možnost sodelovanja. Glede gospodarske politike je omeniti, da Francozi niso odpravili podložništva, so pa vendarle omejili kmetova bremena napram graščaku, odpravljena je bila na pr. robota. Sicer pa so bile med posameznimi pokrajinami prejkoslej velike razlike. V finančialnem oziru je veljalo Napoleonovo stališče, naj se ilirske dežele same vzdržujejo s svojimi dohodki. Davčni sistem se je v mnogočem spremenil, vpeljali so se mnogi direktni in zlasti indirektni davki, ki so bili pri ljudstvu zelo nepriljubljeni, zaradi njih pa tudi francosko gospodarstvo sploh.

Veliko je storila francoska vlada za povzdigo šolstva. Nastale so mnoge nove ljudske šole, v katerih se je poučevalo v deželnem „ilirskem“ jeziku; ustanovile so se srednje šole (skupaj 29 nižjih in 9 višjih gimnazij) s francoskim, nemškim, italijanskim ter ilirskim učnim jezikom, poleg teh pa še po ena takoimenovana centralna šola v Ljubljani in Zadru s vseučiliškim značajem. Poleg tega so se ustanovljale še strokovne šole.

Dalje so se Francozi zelo veliko brigali za povzdigo trgovine in obrtnosti; odlikovali so se, kakor povsod, tudi pri nas z gradnjo novih cest.

V vojaškem oziru je bila Ilirija urejena na tri divizije, za katere je morala dajati moštvo.

Uradni jezik ilirske uprave je bil francoski, nemški, italijanski in ilirski (to je hrvatski v hrvatskih deželah). Koj leta 1806 je začela vlada v Dalmaciji izdajati svoje uradno glasilo, tednik „Il regio Dalmata — Kraljski Dalmatin“, v italijanskem in hrvatskem jeziku. Leta 1810 je začel Marmont mesto tega lista v Ljubljani izdajati uradni časopis „Telegraphe officiel des provinces Illyriennes“ v francoskem, italijanskem, nemškem in hrvatskem (ilirskem) jeziku.

Francoska uprava je tedaj prinesla zelo veliko novega v naše dežele. Vse nove uredbe se sicer niso vpeljale na enkrat in ne popolno. Najtemeljitejšo reformo je pomenil šele Napoleonov dekret z dne 15. aprila 1811 („décret sur l'organisation de l'Illyrie“). Uprava je trpela pred vsem na pomanjkanju sposobnejšega uradništva; višji uradniki so bili po veliki večini Francozi. V splošnem je bilo prebivalstvo za francoske uredbe še premalo civilizirano, bodisi umstveno kakor gospodarsko. Zato francoska uprava, neglede na visoke davke, v splošnem v deželi nikakor ni bila priljubljena; njen svobodomiselni duh je pri konservativnih elementih zadeval na odpor, poleg tega, da so bili Francozi razkričani kot „jakobinci in brezverci“. Izobraženi posamezniki so povsod uvideli, da pri naša nova vlada napredek v gospodarskem kakor v prosvetnem in političnem ter narodnem oziru, zato so francosko vlado z navdušenjem pozdravljali, kakor nam priča pesem „Ilirija oživljena“ našega Vodnika.

Ilirija po Napoleonovem padcu. Obrat Napoleonove sreče na ruskih in potem na nemških bojiščih je prinesel konec francoske vlade na jugoslovanskem ozemlju. Ko se je Avstrija leta 1813 pridružila protifrancoski koaliciji, so se začeli boji tudi ob ilirski meji. Francozi so imeli Ilirijo le slabo zasedeno. V poletju 1813 so že avstrijske čete prodirale na francosko ozemlje; 31. avgusta je guverner vsled vojnih dogodkov premestil sedež ilirske vlade iz Ljubljane v Trst. Jeseni istega leta, ko je na severu padla odločitev, so bile ilirske province po večini že v avstrijskih rokah, pri čemer je avstrijskim četam v izdatni meri pomagalo tudi domače prebivalstvo, črteče Francoze. Le v Dubrovniku je prebivalstvo po porazu Francozov hotelo obnoviti staro samostojnost republike in ni maralo ničesar čuti o avstrijski vladi. Tu, kakor v Boki Kotorski, so se avstrijske čete z večjo težavo in bolj počasi polastile dežele, zlasti, ker so si slednje ves čas želeli pridobiti Črnogorci.

Dunajski kongres je nato — kakor Benečijo — tudi nekdanj benečansko Istro in Dalmacijo, kakor se je odslej imenovala vsa dežela z Dubrovnikom in Kotorom vred, prisodil Avstriji. Dočim je bila nato Dalmacija v navedenem obsegu urejena kot posebna dežela — kraljevina — z vlado v Zadru ter podrejena Dunaju, so ostale dežele bivše Ilirije tudi zanaprej urejene skupaj kot kraljestvo Ilirija z dvema vladama, gubernij imenovanimi, v Ljubljani in Trstu. K njemu je spadala torej poleg Kranjske, zapadne Koroške, Primorske s Čedadom tudi vsa Hrvatska zapadno od Save z Reko, dočim je vojaška Hrvatska ostala tudi

naprej kot Vojna krajina. Hrvatski stanovi, bodisi to- kakor onstran Save, nikakor niso bili zadovoljni s to razrešitvijo; zato so se neprestano trudili, da se zopet združi vsa Hrvatska v eno celoto, kar se jim je naposled posrečilo. Leta 1822 je cesar Franc zopet združil ilirski del Hrvatske z ostalo kraljevino, toda kvarnerski otoki so ostali ločeni od Hrvatske, priklopljeni Istri. Kranjska, Koroška in Primorska pa so ostale združene kot „Ilirsko kraljestvo“ še do leta 1849.

11. Nastanek nove srbske države.

Srbi v Turčiji po Kočini krajini. Za avstrijsko-ruske vojne s Turki l. 1788—1791 so kljub začetnim neuspehom Avstrijci naposled vendarle posedli belgrajski pašaluk. Srbi, ki so se kot prostovoljci v znatnem številu udeleževali bojev na avstrijski strani, so z gotovostjo pričakovali, da se belgrajski pašaluk ne vrne več pod turško oblast, marveč da ostane avstrijski. Zato je nastalo po zasedenem srbskem ozemlju veliko vznemirjenje in nezadovoljstvo, ko se je razvedelo, da je pričakovati zopet vrnitve turških oblasti. Srbski prvaki so se trudili, da se v mirovnem dogovoru doženejo za Srbijo vsaj avtonomne pravice, kakor jih je imela sosedna Vlaška. Toda v svištovskem miru so Avstrijci pozabili na Srbijo, Turčija je le obljubila, da podeli popolno amnestijo vsem Srbom, ki so v vojni sodelovali s sovražnikom in da bo skrbela za popoln red v obmejnem ozemlju.

Kot izreden pojav v turški zgodovini je treba naglasiti, da je Turčija to pot s svojimi obljubami mislila popolnoma resno. Takrat je namreč v Carigradu zavladal novi sultan Selim III. (1791—1807), ki je hotel z upravnimi, finančnimi in vojaškimi reformami preurediti Turčijo ter jo povzdigniti na

nekdanjo stopnjo moči. Pri odločilnih turških možeh je prevladalo spoznanje, da je stalnega avstrijskega ter ruskega napredovanja kriva naraščajoča notranja desorganizacija turške države. Paše so gospodovali v posameznih pokrajinah samovoljno, ne brigajoč se za povelja in naredbe iz Carigrada, ugrabljajoč imetje podložnim, krščanski raji kakor muslimanskim spahijem. Po drugi strani so postali janičarji, nekdanj glavna sila in zaščita Turčije, njena najhujša nadloga. Malokdaj si je v kaki državi vojaštvo lastilo na samovoljen, nasilen način toliko moči in oblasti, kakor janičarji v tej dobi. Pod zaščito svojih poveljnikov ali samosilnih paš so delali vsakovrstna nasilja ostalemu prebivalstvu, krščanskemu kakor muslimanskemu; rop, umor, požiganje, posilstvo, to so bila njihova sredstva, s katerimi so strahovali cele pokrajine. Pridruževali so se jim najrazličnejši izprijeni elementi: tatje, postopači, zločinci ter roparji, kakor so bili zlasti glasoviti kirdžalije, bodisi muslimanskega kakor krščanskega pokolenja. Sultani so bili napram njim toliko kot brez moči; zakaj turški oblastniki so delali vedno pasivno resistenco, kadar je šlo za obnovitev notranjega reda. Pri tem pa janičarji že davno niso pomenili več tiste nezlomljive vojaške sile, kakor nekdanj, in mnogokrat jih je bilo celo težko spraviti na bojno polje.

Razumljivo je tedaj, da vzpričo takega notranjega položaja Turčija na zunaj ni mogla nastopati uspešno. Da bi napravil temu polagoma konec, je sultan Selim skušal odpraviti janičarje, obenem pa upeljati redno, po polkih urejeno vojsko po vzorcu krščanskih evropskih držav, preurediti finance in zlasti upravo ter doseči, da bi bili paše

res državni upravitelji in sultanovi uradniki, ne pa samosilniki, napol samostojni vladarji. Da bi nehala nezadovoljnost krščanskega srbskega prebivalstva ter da ne bi nastajale nove zmešnjave, ki bi silile Avstrijo na intervencijo, je sultanov vezir v Grocki zbranim srbskim knezom v oktobru 1791 slovesno razglasil popolno amnestijo, obenem pa tudi sultanovo odredbo, da se janičarji ne smejo več vrniti v belgrajski pašaluk ter zagotovilo, da bo vsakdo, ki bi Srbu storil kako nasilje, najstrožje kaznovan.

Janičarjem ta odredba nikakor ni bila povšeči, zato so se začeli zbirati v sosednih pokrajinah, zlasti v Nišu, da si nasilno zopet dosežejo povratek v Srbijo. In res, smatrajoč čuvanje obmejnih mest za svoje pravo, so udrli janičarji v belgrajski pašaluk, zavzeli Smederevo in Belgrad, ne da bi mogel belgrajski paša to zabraniti. Sultanova vojska jih je morala izganjati zopet ven. Med temi zmedami se je podalo l. 1793 18 srbskih knezov kot deputacija srbskega prebivalstva v Carigrad, da bi si izprosili od sultana ferman, s katerim bi se priznala belgrajskemu pašaluku notranja avtonomija. In res, bržkone v nameri, da se v borbi zoper janičarsko samovoljo nasloni na kristjane, je izdala porta ferman, objavljen začetkom leta 1794, s katerim so se belgrajskemu pašaluku podelile nekatere avtonomne pravice pod vodstvom srbskih knežinskih starešin ter se je janičarjem prepovedal povratek. Novi belgrajski upravitelj Hadži-Mustafa-paša je imel resno voljo, uveljaviti te določbe.

Ravno tedaj je bil v Turčiji objavljen novi vojaški red, reforma vojske, proti kateri so ogorčeno nastopili vsi reakcionarni elementi, zlasti

janičarji. Eno izmed središč odpora je tvoril samosilni vidinski paša Pasvan-oglu, ki je zbral okrog sebe močne čete, javno proglašivši, da se bo do kraja boril zoper sultanove svetovalce ter njih reforme. Ker je imel močne čete na razpolago in povsod mnogo privrženecv, mu vse sultanove vojske, ki so bile poslane nadenj, niso mogle do živega. Po zmagah nad njimi pa je hotel Pasvan-oglu osvojiti tudi belgrajski pašaluk ter ga vrniti janičarjem. Da je to preprečil, je moral Hadži-Mustafa-paša naposled oborožiti Srbe, ki so se radevolje zbrali pod vodstvom svojih starešin in svojega glavnega poveljnika Stanka Arambašiča in odbili sovražne napade (1798). Ko se je med tem Turčija vsled Napoleonove ekspedicije v Egipt zapletla v vojno s Francijo, je začela popuščati napram Pasvan-oglu in janičarjem, katerim je sedaj sultan celo dovolil, da se vrnejo v belgrajski pašaluk. Koj so se začele zopet nasilnosti; janičarji so ubili srbske prvake, tako Arambašiča in v Šabcu Ranka Lazarevića. Ko pa je Hadži-Mustafa kaznoval morilce, so se janičarji v Belgradu uprli, vrgli pašo v ječo in ga usmrtili (v decembru 1801), nato pa pobili po Belgradu vse odličnejše Turke, ki so veljali kot prijatelji reda in reforme.

S tem se je vrnilo zopet staro stanje nereda in nasilja v belgrajski pašaluk, ki so si ga razdelili med seboj štiri vodje janičarjev, dahije imenovani. Porta, ki je bila trenutno brez potrebnih sredstev, se je delala, kakor da je s to spremembo zadovoljna, in je poslala v Belgrad novega pašo Hasan-ago, starega moža brez volje in odločnosti, bivšega janičarskega starešino. Po svoji prosti volji so janičarski dahije vpeljali strahovlado v Srbiji.

Povsod so namesto dotedanjih sultanovih oblastnikov postavili janičarske ljudi, po vaseh postavili hane in posebne stražne kočice z janičarskimi birači. Začelo se je splošno nasilstvo, ubijanje, ugrabljanje, ropanje in onečaščenje žensk, pod čemer niso trpeli le Srbi, temveč tudi turški spahije, zlasti, ker so bili oboji okusili dobrote urejenega stanja za časa avtonomije. Spahije so poskusili celo leta 1802 v Požarevcu oborožen upor, ki je bil krvavo udušen. Nato so spahije, od katerih jih je mnogo pobegnilo čez mejo v Zemun ter v Carigrad, v zvezi s srbskimi starešinami poslali pismo pritožbo na sultana. Obenem so Hadži-Mustafa-paševi prijatelji začeli med Srbi živahno agitacijo na upor, dočim je bilo že itak mnogo Srbov pred janičarskimi nasilstvi pobegnilo v gozde in gore, odkoder so napadali svoje sovražnike.

Dahije, ki so bili o gibanju med Srbi kolikor toliko poučeni, so tedaj sklenili, da prehitijo vse njih vodje, kneze ter starešine. In res, 23. januarja 1804 so poklali po pašaluku z nenadnim napadom veliko število najimenitnejših srbskih mož, med njimi Alekso Nenadovića in Ilijo Birčanina, dočim so Jurija Petrovića zaman iskali na njegovem domu v Topoli. On je s Stanojem Glavašem in mnogimi drugimi prijatelji že dalj časa pripravljaj vasi po Šumadiji na upor; z njim vred se je mnogim starešinam posrečilo o pravem času utesi v gore.

Jurij (Djordje) Petrović, imenovan Karadjordje (Črni Jurij), ki je postal s Stanojem Glavašem vodja srbskega upora, je bil doma iz Topole v Šumadiji. Njegov ded se je bil priselil v Šumadijo iz Črne gore. Ni pripadal ne knezom,

ne bogatašem, temveč je bil trgovec. Radi svojih spopadov s Turki je pobegnil v Srem (1786), nato pa je vstopil v četo srbskih prostovoljcev (1787), ki so se v avstrijski vojski borili zoper Turke za Kočine krajine. Pri tem se je v vojaških zadevah izredno dobro izvežbal; bil je jako odločen in energičen. Razumljivo je tedaj, da se je Karadjordje z vso vnetostjo vrjel v borbo zoper dahijsko samosilstvo. Njegov prijatelj Stanoje Glavaš pa je bil star hajduški harambaša, znan po celi Šumadiji. Ta dva moža sta začela napadati in paliti janičarske hane v topolskem okrožju ter pobijati sovražnike. Upor se je hitro širil; v februarju 1804 so se v Orašcu zbrali četaški vodje in odličnejši možje iz Šumadije ter sklenili očitni upor zoper dahije. Za vrhovnega vodjo so si izvolili Jurija Petrovića - Karadjordja.

Upor zoper dahije. Hitro se je po srbskih selih raznesel glas o zborovanju v Orašcu in o sklenjenem uporu. Kakor na en mah so vsi vstali na orožje, izbrali si povsod spretne in hrabre vodje, in v malo tednih so bili po celem pašaluku pobiti ali pregnani janičarski ljudje. V marcu so že uporniške srbske čete oblegale glavna dahijska zavetišča, trdnjave Belgrad, Smederevo, Požarevac in Šabac.

Videli smo, da se je srbsko ljudstvo dvignilo na orožje, da se osvobodi dahijev in janičarske samosilnosti. Nihče med Srbi ni takrat mislil na ustanovitev lastne samostojne države; uporniki so prejkoslej priznavali zakonitost turške države in vrhovno oblast sultanovo, bojujoč se le zoper nasprotnike sultana samega, zoper odpadnike in njih roparske tolpe. Njih cilj je bil obnovitev starih, polavtonomnih pravic, starega urejenega stanja v

smislu sultanovega fermana iz l. 1794. In dočim so spahije celo pomagali upornim Srbom, so v Carigradu in v sosednih oblastih spočetka gledali ravnodušno na borbo v Srbiji, smatrajoč jo za zasebno zadevo belgrajskega pašaluka. Ko pa so Srbi zavzeli tudi vsa večja mesta in oblegali le še Belgrad, je začel Carigrad aktivno posegati v zadevo. Uporniki so se bili na tihem obrnili na Avstrijo glede pomoči; tudi ruskega poslanika v Carigradu so prosili zaščite. Poslali so tudi prošnjo v Carigrad ter se trudili, da pridobe zase naklonjenost sultanove vlade, za kar so se potegovali tudi dahije. Avstrijska vlada je odbila prošnjo, ker se ni marala vpletati v nove spore s Turčijo, poskušala pa je po svojem graničarskem poveljniku doseči spravo med uporniki in dahijami, kar se pa ni posrečilo. V odgovor na srbske prošnje pošlje tedaj turška vlada bosanskega pašo Bećira z vojsko v Srbijo, da uredi spor. Ta je prispel do Belgrada ter se začel pogajati z nasprotnima taboroma. Med tem so dahije, smatrajoč položaj za opasen, po Donavi pobegnili v Ada-Kalé, tu pa so jih Srbi s sodelovanjem Bećir-paše zajeli in usmrtili. Da bi pomiril Srbe, se je Bećir-paša vrh tega pogajal z njimi, obetajoč jim avtonomne pravice, podeljene l. 1794, uporniki pa so zahtevali tudi jamstvo kake tuje države, najraje Avstrije in lastnega kneza, ki bi kot predstavitelj avtonomije posredoval med belgrajskim vezirjem in srbskimi okrožnimi oblastmi. O tem pa Bećir-paša ni hotel ničesar čuti. Postavil je za vezirja v Belgradu Sulejman-pašo, neodločnega moža, po deželi pa začel zopet vpeljavati turške oblasti. V oktobru 1804 se je vrnil v Bosno, ne da bi bil popolnoma

uredil srbske zadeve. V belgrajski trdnjavi si je bil vrh tega po odhodu dahij vso oblast prisvojil mogočni Gušanac-paša, poveljnik kirdžalijev, ki je bil spočetka prišel dahijam na pomoč. Kmalu se ni obnašal nič manj oblastno in samovoljno kot nekdanj dahije; strahoval je celo Bećir-pašo, po njegovem odhodu pa vezirja Sulejmana. Vzpričo tega in ker iz Carigrada nikakor ni bilo sultanovega fermana glede potrditve Bećirjevih obljub, so ostali Srbi skrbno na straži, da se ne povrne zopet staro stanje.

Doseženi vojni uspehi so v Srbih vzbujali zaupanje v lastno moč in tekom dogodkov se je sama od sebe pojavila misel na popolno osvobodjenje in na obnovitev stare srbske države. Te želje je vedno bolj budila in jačila duhovščina in izobraženejši ljudje, ki so obenem, ko se je izkazalo, da se Avstrija nikakor ne mara vmešavati, jeli misliti, da se naslone na mogočno Rusijo. Začele so delovati nacionalno-revolucionarne ideje, ki jih je vzbujal novi duh, ki je iz Francije zavel po Evropi. In tako so Srbi v poznem poletju 1804 poslali deputacijo v Petrograd, da prosi pomoči v denarju in orožju in diplomatske zaščite. V Petrogradu so Srbom obljubili denarno pomoč, sicer pa so jim vzpričo položaja, v katerem se je nahajala Rusija, svetovali, naj se obrnejo še enkrat na sultana, obetajoč mu udanost, a proseč ga avtonomije in odredbe, da turške vojske zapuste belgrajski pašaluk in prepuste obrambo dežele Srbom.

V smislu tega nasveta so res srbski starešine poslali v maju 1805 deputacijo v Carigrad, prištevajoč med drugim tudi zahtevo, da zanaprej

tudi vse davke pobirajo sami in jih izročajo za ves pašaluk skupaj turškim oblastim.

Toda v Carigradu so med tem z vedno večjim nezaupanjem gledali na srbski upor, zlasti odkar sta se avstrijski in ruski poslanik potegovala za Srbe. Vedno bolj je prevladovalo mnenje, da je upor naperjen sploh proti turškim oblastim, zato se je naposled porta odločila, da z uporniki resno obračuna. Sklenila je srbski upor zatreti s silo, brez prizanašanja. Za načelnika vojne ekspedicije je imenovala v maju 1805 niškega vezirja Hafis-pašo ter pozvala vse sosedne paše, da sodelujejo.

Boj Srbov zoper turško vlado. S tem se je začel boj srbskih upornikov zoper sultanovo vojsko. Srbi so Hafis-pašo pričakovali popolnoma pripravljeni; 6.—7. avgusta 1805 je Karadjordje pri Ivankovcu in Paračinu potolkel napadajočega vezirja, da se je moral umakniti nazaj na Niš. V novembru so nato uporniki zavzeli Smederevo, čigar turška posadka je bila posegla v boj.

Toda Srbi niso držali križem rok. V smedevskem taborišču so se zbirali srbski starešine, zlasti v novembru 1805 in se posvetovali pod Karadjordjevim vodstvom o vseh ukrepih, ki so postali potrebni vzpričo težkega položaja. Stali so slejkoprej na zakonitem stališču, zahtevajoč le avtonomijo in jamstvo kake zunanje države; obrnili so se s temi željami in s prošnjami za pomoč na avstrijski in ruski dvor, ki sta res intervenirala v Carigradu zanje. Toda zaman, na porti so sklenili, ne popustiti Srbom, na avstrijske in ruske želje so se malo ozirali, zakaj takrat je ravno Napoleon dosegel slavne zmage nad Avstrijci in Rusi na

pr. pri Slavkovem (Austerlitz) in v Carigradu je imela največji vpliv Francija. Vzpričo tega so se Srbi pripravljali na odločilno obrambo. Pri tem so si napravili energičen načrt: hoteč osvoboditi tudi ozemlje izven belgrajskega pašaluka in dobro vedoč, da se Turki pozimi navadno ne vojskujejo, so se sklenili braniti z ofenzivo. V zimi 1806 so si osvojili pas ozemlja proti Timoku, proti Nišu s Kruševcem in proti Višegradu v Bosni. V moravski dolini so si napravili okope in utrdbe, imenovane Deligrad. Pri tem so se zmagovito udarili z vidinskim Pasvan-oglom in z Bosanci ter hkrati oblegali Gušanca v Belgradu. Neugodno zanje pa je bilo, da je Avstrija zaprla meje in jim prepovedala prodajati orožje ter strelivo.

V poletju sta dve turški vojski prodirali v Srbijo, toda zapadno, bosansko je Karadjordje popolnoma potolkel na Mišaru pri Šabcu (1. avg. 1806), malo pozneje pa je bila poražena južna turška vojska pri Deligradu. Srbske vojske so zmagovito prodrle dalje proti jugu in vzhodu, v septembru pa je Karadjordje sklenil premirje s Turki. S tem so se končali vojni dogodki l. 1806.

lčkov mir. Med tem je tekla nova diplomatska akcija. Srbi so bili že v poletju poslali v Carigrad novo deputacijo pod vodstvom Petra Ička, da bi se pogodili s Turki. Porta se sicer spočetka ni kazala spravne, toda položaj se je kmalu spremenil, deloma vsled velikih srbskih vojnih uspehov, deloma vsled spremenjene zunanje politične situacije. Napoleon, ki je kot zaščitnik Turčije delal zoper srbske upornike, se je nahajal tudi po požunskem miru še v vojni z Rusijo; zato je hotel na vsak način tudi Turčijo zaplesti v boj

z Rusi. Med Rusijo in Turčijo je vladała velika napetost in Rusija je že zbirala čete ob meji. Srbski upor je sedaj dobil za obe strani večji pomen in Turki so smatrali za ugodnejše, ako se z uporniki pomirijo. Zato so se začeli pogajati z Ičkom in dogovorili z njim že v avgustu 1806 dovolj ugodne mirovne pogoje. Sprejete so bile skoro vse srbske zahteve glede avtonomije — razen tujega jamstva. Peter Ičko je poročal o tem v zboru srbskih starešin, ki so bili s predlogi zadovoljni. Da bi se izgotovil o tem prav natančen ferman, se je vrnil Ičko zopet v Carigrad, dočim so Srbi zahtevali v smislu mirovne pogodbe, da se jim uda oblegani Belgrad, ki ga je branil Gušanac-paša. Toda mirovnemu sklepu se je protivil beglerbeg Ibrahim-paša in Gušanac se nikakor ni hotel podati. Naposled so Srbi v decembru 1806 z naskokom zavzeli Belgrad, v januarju pa še Šabac, pustivši Gušancu s kirdžaliji prost odhod.

Med tem se je bila koncem leta 1806 vnela nova vojna med Rusijo in Turčijo. Slednjo je ščuval Napoleon, ki je ravno prodiral čez Poljsko proti Rusiji. Rusi, ki so bili že prej Srbe vzpodbujali na odpor, so jih sedaj pozvali, naj prekinejo dogovore s porto in udarijo kot ruski zavezniki na Turke. Ti dogodki so napravili na Srbe velik vtis; splošna sodba je bila, da je ruska zmaga gotova stvar in mnogi so bili mnenja, da se da že sedaj doseči popolno osvobojenje. Tako je stopilo srbsko gibanje v novo smer, v odkrit boj zoper porto samo. Koncem februarja so Srbi napravili splošen pokolj preostale turške posadke in turškega prebivalstva v Belgradu in v Sabcu in s tem je bilo dano znamenje, da Ičkovega mira ne priznavajo več.

Na spomlad se je pričela borba. Srbi se v splošnem niso bojevali tako uspešno kakor prejšnje leto, vendar so osvobodili še mnoge okolišne kraje, med njimi Užice, pri čemer se je odlikoval Miloš Obrenović. Glavni sunek Srbov pa je meril na vzhod, kjer so želeli dobiti zvezo z rusko armado. Ko so ruske čete prišle iz Vlaške čez Donavo, se je posrečilo Turke vreči za Timok. Toda med tem se je politična situacija v Evropi znova popolnoma spremenila; Napoleon je dogovoril v juliju 1807 v Tilži mir z Rusijo in sklenil hkrati z njo zvezo. Tedaj so Rusi sklenili tudi s Turki premirje, toda dasi so bili med tem stopili že v najožje stike s Srbijo, vendar niso uredili, da bi se premirje raztezalo tudi na Srbe, katerim Turki niso hoteli priznati drugačnega značaja, kot da so jih smatrali za upornike. V Srbiji je nastalo vsled tega veliko vznemirjenje in ogorčenje; sedaj so se vodje kesali, da so zavrgli Ičkov mir. Vendar so Rusi malo nato na posebno intervencijo carjevo dosegli, da so Turki dejansko, dasi ne formalno, priznavali premirje tudi napram Srbiji.

Rusko-turško premirje pa se nikakor ni hotelo spremeniti v mirovni dogovor, ker Turki niso hoteli pristati na ruske teritorialne zahteve. Hkrati so se na porti trudili, kako bi Srbe ločili od Rusije, kar pa se jim ni posrečilo, kajti Srbi so se trdno zanašali, da jim Rusi izposlujejo najugodnejši mir. Tako je poteklo leto 1808 in 1809, ne da bi se zadeva uredila. Ta čas so se med srbskimi starešinami in voditelji začele hude razprtije; zlasti so se posamezni voditelji upirali glavnemu vodji Karadjordju, zmanjšujoč s tem ugled, ki so si ga pridobili na zunaj s svojimi sijajnimi vojnimi uspehi.

V tej dobi se je pričelo tudi ono znamenito avstrijsko nasprotovanje srbskim težnjam narodnega osvobojenja, ki je trajalo potem domala celo 19. stoletje do najnovejše dobe. Odkar je postala Rusija glavni zaščitnik srbskega upora, so se na Dunaju bali, da se bo s tem ruski vpliv na jugu na škodo avstrijskemu bistveno razširil ter da se bodo ruske meje pomaknile takorekoč do Drine. Zato so postajali v Avstriji vedno bolj sovražni srbskim upornikom, postavljajoč se na stran Turkov in njihovih interesov. Tako se je začela avstrijsko-turška protisrbska politika, pred vsem iz strahu pred Rusijo.

Dočim je bilo koncem leta 1808 videti, da se bo vendarle sklenil mir, za katerega so Rusi izdelali glede Srbije natančne pogoje, so se vsled turške nepopustljivosti naposled pogajanja prekinila in vojna se je na spomlad 1809 začela znova. Položaj je bil za Ruse gotovo skrajno ugoden, zakaj Avstrija se je nahajala pred vojno z Napoleonom. Vendar pa potek dogodkov ni upravičil nad ne pri Rusih, ne pri Srbih.

Na ruski poziv so Srbi koj začeli boj. Razdelili so svojo vojsko ter začeli z napadi na Turke v več smereh. Karadjordje je udaril na jug, hoteč prodreti do Črne gore, prišel zmagovito do Novega Pazara in Sjenice, a se je moral vrniti, ker je med tem Srbe pred Nišem zadela nesreča. Med srbskimi vojvodi, ki so oblegali Niš, je vladala nesloga, dočim so Turki, vsled poplave Donave varni pred Rusi, za mestom zbrali velike sile, z njimi v maju udarili na Srbe, jih porazili ter porinili nazaj na Deligrad. Iz glav padlih Srbov so zgradili pri Nišu čele-kulu, to je stolp mrtvaških

glav. Karadjordje je z mnogimi drugimi vojvodi prihitel na pomoč na Moravo, toda zaman; velike turške premoči Srbi niso mogli ustaviti. V turške roke so padli po vrsti Deligrad, Cuprija, Jagodina in Požarevac. Med Srbi je zavladal velik strah; prebivalstvo je bežalo v gore ali čez Donavo v Avstrijo, zakaj turško maščevanje je bilo strašno. Že so prodirali Turki v avgustu proti Belgradu in Kragujevcu, tedaj pa se je Srbom vendarle posrečilo, da so jih ustavili in bojna črta je obstala vzdolž ob Moravi. Ko so vesti o porazih došle v Belgrad, je nastalo silno vznemirjenje; vse je drlo čez Savo in Donavo v Avstrijo, celo mnogi vojvode so se podali v Pančevo. Vodje so drug drugega dolžili krivde na neuspehih; zlasti so se srdili na Karadjordja. A najhujša očitanja so šla na račun Rusov, ki so Srbe zapletli v vojno, pa jih tako sramotno pustili v nesreči. Toda Karadjordje se je ravno v tem najtežjem trenutku izkazal najboljši; njegovemu odločnemu in energičnemu nastopu se je posrečilo, da je ustavil Turke, hkrati pa se je v domnevi, da so ga Rusi pustili na cedilu, obrnil s prošnjo za pomoč na Avstrijo in celo na Napoleona.

Med tem je ruska vojska, ki se je dotlej slabo vojskovala ob Donavinem ustju, vendarle dosegla nad Turki nekaj uspehov ter prodrla čez Donavo, vsled česar so se turške čete začele tudi iz Srbije umikati. Srbija je bila sicer rešena, ali posledice nesrečnega bojevanja so bile v vsakem oziru velike.

V jeseni in v zimi so se medsebojni spori med srbskimi vojvodi še povečali. Razen očitkov glede nesrečnega vojevanja v poletju je vladal

zlasti razpor med Karadjordjem in njegovimi prijatelji na eni in nasprotnimi starešinami na drugi strani. Razpor je bil pravzaprav že star, zakaj že dolgo so mnogi veljaki nasprotovali Karadjordjevemu vodstvu, hoteč omejiti njegovo oblast z upravnim svetom, ki so ga bili sestavili po ruskem nasvetu iz najimnitnejših vodij upora. Dalje so bila različna mnenja v zunanji politiki; Karadjordje se je s svojimi pristaši srdil na Ruse, ki so bili Srbijo ves čas tako klavno podpirali ter je hotel iskati raje pomoči in zaščite pri Avstriji, kateri je celo ponudil, naj zasede glavna srbska mesta. No, naposled so vendarle poslali posebno deputacijo k ruskemu vrhovnemu poveljstvu, da se doseže izdatna ruska pomoč.

Sedaj šele so udarile ruske čete proti jugozapadu čez Donavo ter se združile s Srbi. V poletju 1810 so Srbi, združeni z Rusi, zavzeli pokrajino do dolnjega Timoka s Kladovom in Negotinom. Isti čas je napredoval Karadjordje s svojimi četami proti jugu, toda Turki, ki so bili med tem zbrali sveže čete, so udarili nadenj pod poveljstvom Huršid-paše. Ko pa so prispele tudi ruske čete na pomoč, se je spustil Karadjordje z njim v bitko ter ga pri Varvarinu 6. septembra 1810 potolkel. Med tem so bili prodrli Bosanci čez Drino; ko pa je prihitel Karadjordje s svojimi zmagovitimi Šumadinci, je tudi tu potolkel Turke v bitki pri Loznici (5. in 6. oktobra 1810).

Rusi so z glavno silo med tem prodrli na vzhodu v Bolgarijo do Varne, Šumle in Ruščuka, nato pa so se v januarju ustavile operacije, ker so se bila začela mirovna pogajanja.

Uprava in notranje razmere v uporni Srbiji. Kakor zgoraj navedeno, so srbski vstaši koj spočetka izvolili Karadjordja za svojega glavnega vodjo, za vrhovnega poveljnika vse vojske in voditelja vsega gibanja. Vendar je bil on spočetka pravzaprav le prvi med enakimi, zakaj odločilno besedo o vseh zadevah, ki so se tikale skupnosti, je imela skupščina vseh vojvod in starešin. Ta skupščina se je pečala, kakor rečeno, le z zadevami, ki so se tikale vseh starešin ali cele osvobojene dežele, bodisi v vojaškem, financijalnem ali zunanjepolitičnem oziru. Kar se tiče upravnih, denarnih, sodnih poslov posameznih okrožij, to pa je bila stvar posameznih starešin, posameznih vojvod, ki so bili ne le vojaški zapovedniki, temveč tudi v vsakem oziru absolutni gospodarji vsak svojega okrožja. Prva ureditev Srbije je bila torej nekako federativna.

Ali poleg tega se je po ruskem nasvetu ustanovila posebna najvišja upravna oblast, imenovana „Praviteljstvujuščij sovjet“, upravni svet, katerega moč je stalno naraščala. Poleg njega in zoper njega pa je rastla oblast Karadjordjeva, dasiravno so se temu, kakor omenjeno, mnogi starešine upirali. Hoteč zmanjšati Karadjordjevo oblast, so se opirali tudi na mnoge ruske uradnike, ki so prišli v deželo, tako da je Karadjordje na Ruse gledal z vedno večjim nezaupanjem.

Koncem l. 1808 je narodna skupščina sklenila naslednjo ustavo osvobojene Srbije: Za gospodarja dežele in vrhovnega srbskega vojskovodjo („vožd“) se priznava Karadjordje in njegovo zakonito potomstvo. Vsi starešine obljublajo Karadjordju zve-

stobo in pokornost, dočim on pripoznava Upravni svet kot sodelujočo vrhovno upravno oblast.

Leta 1809 in 1810 je postajal odpor vojvod zoper Karadjordjevo vrhovno vodstvo vedno ostrejši. Cilj glavnih vojvod je bil pri tem, porazdeliti oblast tako, da bo vsak vojvoda absoluten gospodar svojega okrožja, kakor naj bo njim enakopravni Karadjordje gospodar Šumadije. V borbi z njimi je Karadjordje branil edinstvo oblasti in dežele in v tem so se njegovi osebni interesi gotovo vjemali z obče narodnimi. Da so se take oligarhične tendence pojavljale pri srbskih vojvodih, ni prav nič izrednega, kajti pomisliti je treba, da so bili oni pred osvobojenjem ali hajduki in hajduški poglavarji ali trgovci ali sploh uglednejši možje svojega okrožja. Vrh tega niso bili poznali dotlej drugačne oblasti, kakor absolutistično paševsko oblast turških upraviteljev. Ko sta jim vojaško poveljstvo in način osvobojenja dala absolutno gospodstvo okrožja, se je moralo pojaviti stremljenje, obdržati to moč in gospodovati še nadalje. Glavni Karadjordjevi nasprotniki so bili med drugimi Jakob Nenadović, Milenko Stojković, Peter Dobrnjac, pozneje tudi Miloš Obrenović; ti možje mnogokrat niso hoteli poslušati ne Karadjordja, ne Upravnega sveta. V svojem odporu proti Karadjordju so se skušali opirati na ruski vpliv, kar je povzročilo mnoge Karadjordjeve ukrepe, ki so merili proč od Rusije.

Da se rešijo te sporne zadeve, je sklical Karadjordje 8. do 11. januarja 1811 skupščino v Belgrad, na katero so prišli domala vsi srbski starešine, 66 veljakov. Tu so dosegli Karadjordje in njegovi pristaši, da je bila sklenjena nova ustava. Skupščina je na novo priznala Karadjordja za

vladarja in prisegla njemu in njegovemu potomstvu. Za njim naj bo najvišja oblast Upravni svet; Karadjordje, ki je imel v njem predsedstvo, je prisegel, da bo vršil vse posle v dogovoru z njim. Iz članov Upravnega sveta je bila sestavljena posebna Vlada ali „Popečiteljstvo“, obstoječe iz 6 ministrov (vojska, zunanje zadeve, prosveta, notranje zadeve, pravda in finance). Minister pravde je bil obenem predsednik Velikega ali Narodnega sodišča, ki se je sestavilo iz preostalih članov Upravnega sveta.

Nova ustava od 11. januarja 1811 je ukinila dotedanjo vojvodsko avtonomijo in centralizirala vse deželne posle v rokah Karadjordja in njegovim zapovedim podrejenega „Praviteljstvujuščega sovjeta“, v katerega je on imenoval člane. Hkrati je bilo tudi sklenjeno, da se vsakdo izžene iz dežele, kdor ne bi hotel priznati nove ustave. In res, ko je glavna Karadjordjeva nasprotnika Dobrnjac in Milenko, ki nista bila na skupščini, nista priznala, sta morala zapustiti Srbijo.

Očrtana centralistična ustava bi bila gotovo koristna za Srbijo, ako bi bila dežela že definitivno osvobojena. Tako pa se je nahajala še sredi borbe; glede zunanjepolitičnega položaja je bilo v skupščini sklenjeno le, da ostane Srbija za vedno v zvezi z Rusijo.

Padec Srbije. Med tem so se dogodki razvijali dalje, kmalu na škodo srbski stvari. Koncem januarja so dospele v Belgrad ruske čete ter se nastanile razen v glavnem mestu tudi v Šabcu in Deligradu. Kakor je to Srbe oveselilo, tako je napravilo slab vtis na Dunaju, kjer so že preje težko trpeli naraščanje ruskega vpliva na južni meji. Evropska politična konstelacija se je bila

med tem vnovič popolnoma spremenila. Napoleon se je pripravljaj na vojno z Rusijo; po schönbrunskem miru se je približal Avstriji in jo začel ščuvati zoper Ruse, kažoč med drugim na nevarnost, da si Rusija pridobi Besarabijo, Moldavijo in Vlaško, po čemer so res stremeli v Petrogradu v oni dobi. Utrditev ruskega vpliva v Srbiji je bila neljuba Avstriji, enako pa tudi Napoleonu zaradi bližine francoske Ilirije. Tako se je polagoma situacija spreminjala Rusom in z njimi zvezanim Srbom v neprilog. Turki, ki so pazno zasledovali razvoj dogodkov, so to rusko zadrego spretno izkoristili. Ko se začetkom leta 1811 začeti mirovni dogovori niso mogli ugodno zaključiti, so se vojne operacije zopet pričele. Novi ruski poveljnik general Kutuzov se je uspešno bojeval, dasi je imel le malo vojsko; posrečilo se mu je, da je v oktobru 1811 pri Ruščuku Turke popolnoma potolkel. Turki so po tem porazu koj prosili za premirje in začeli mirovna pogajanja. Toda mislili niso iskreno, kajti vedeli so, da je Rusom vsled bližajoče se vojne z Napoleonom miru najbolj treba, zato zo zavlačevali pogajanja celih sedem mesecev in pol. Popustiti niso hoteli Rusom v teritorialnih zahtevah in pa glede Srbije.

V Srbiji v letu 1811 ni bilo veliko bojevanja. Bili so se sicer boji ob celi meji, zlasti ob Drini in v niškem okrožju, toda brez važnejših dogodkov. Ko so se začela mirovna pogajanja, so Srbi dobro čutili, da bije odločilna ura, zato so v decembru poslali posebno deputacijo k samemu carju Aleksandru I. v Petrograd. Car je Srbe prijazno sprejel in jim obljubil, da pri mirovnem sklepanju ne bo pozabil skrbeti za srečo srbskega naroda. Odpo-

slanci so se vrnili v Srbijo preko Rumunije isti čas, ko se je v Bukarešti sklenil mir, v maju 1812. Toda o mirovni določbah glede Srbije, zanje tako neugodnih, jih ni nihče obvestil.

Mirovna pogodba, po kateri so Turki Rusom odstopili Besarabijo do Pruta in Donave, je imela glede Srbije naslednje določbe: Splošna amnestija Srbom za vse, kar se je zgodilo med vojskovanjem; povratek Turkov v mesta in utrjene kraje Srbije, z obvezo, da bo to brez vsakršnih neprilik za Srbe in za njihovo narodno sigurnost; določijo se avtonomne pravice za srbski narod v notranji narodni upravi in v plačevanju davka, o katerem se določa, da naj bo zmeren in da se pobira neposredno iz srbskih rok. Toda o izvršitvi vsega tega naj se Turki sami pogode s Srbi. Poleg tega so se Srbom obetale „iste koristi, ki jih imajo ostali turški podaniki po otokih Arhipelaga in po drugih predelih“. Pripomniti je, da so imeli navedeni otoki prav znatne avtonomne pravice.

O teh določbah bukareškega mirovnega dogovora so Srbi zvedeli šele po niškem Huršid-paši. Razumljivo je, da so jih te določbe silno presenetile; saj so po ruskih obljubah bili upravičeni, pričakovati bistveno drugačnega, ugodnejšega miru. Da so se mirovne določbe glasile za Srbe tako neugodno, temu je poleg skrajno neugodne politične konstelacije krivo tudi stališče Kutuzova, na katerega je napravilo pričkanje in tožbarenje med srbskimi starešinami in pa dogovarjanje z avstrijskimi politikami zelo slab vtis.

Določbe bukareškega miru so za Srbe pred vsem zelo nedoločne. Dale bi se sicer brezdvomno

razlagati Srbiji v korist, ako bi stala za njimi močna zunanja sila, pred katero bi imeli Turki strah. Ker pa se je že pričenjala orjaška Napoleonova vojna zoper Rusijo, so se Srbi dobro zavedali, v kakem položaju se nahajajo. V vsej deželi je zavladalo veliko vznemirjenje, malodušnost in obupnost. Ruski odposlanci so jih sicer hrabрили, vzbujajoč nade na velikodušnost s turške strani; svetovali so jim nujno, naj se začno pogajati neposredno s Turki. Začela so se res pogajanja med Srbi in Turki, v katerih so prvi skušali rešiti glavne pridobitve dotedanjih zmag, toda Turki so zahtevali, da Srbi razpuste vojsko, izročé orožje in trdnjave ter da se kratkomalo povrne v glavnem stanje, kakor je bilo pred izbruhom upora. Dasi so Srbi uvideli, da jim od Rusov ni pričakovati ne oborožene, ne diplomatske pomoči, se vendarle niso hoteli udati, upajoč, da se evropski položaj morda še preokrene Rusiji v prilog. Pogajanja so se vlekla tekom let 1812 in 1813, začetkom junija 1813 pa so se prekinila. Uspehi, ki jih je Napoleon znova dosegel nad Rusi na saških bojiščih, so dali Turčiji tem večji pogum. V juliju leta 1813 so udarili s tremi velikimi vojskami, od Niša, Vidina in iz Bosne, pod poveljstvom samega velikega vezirja v Srbijo. Srbi so se pripravljali za odločilno borbo z vsemi silami; branili so se z brezprimernim junaštvom, toda velikanski premoči celokupne turške armade pa vendarle niso mogli odoleti. Od vseh strani so prodirali Turki proti središču dežele; prezirajoč smrt so branili Srbi vsako utrdbo, vsako mesto, vsako sotesko, ali vedno ožji je postajal obroč okrog njih. Karadjordje je ležal v začetku bojev težko bolan v Topoli; ko je ozdravel, je

švigal od bojišča do bojišča, hrabreč na obrambo. Toda od povsod so prihajale — prošnje po pomoč. Tedaj je prosil turškega poveljnika, velikega vezirja Huršid-pašo, da se vstavijo sovražnosti in ugotovi mir, toda dobil ni niti odgovora. Ko so na zapadu turške čete prispele pred Sabac, si je na jugovzhodu sovražnik izsilil pri Požarevcu prehod čez Moravo in prodiral proti Smederevu in Belgradu. Ko je glas o tem prispel v Belgrad, kjer se je ravno mudil Karadjordje, je tolikrat preizkušeni desetletni vodja obupal in v noči od 20. na 21. september 1813 zapustil Srbijo in svoje sobojevnike ter zbežal v Zemun v Avstrijo. Ko se je med umikajočimi se četami raznesel glas o Karadjordjevem begu, je nastala splošna panika; vsak se je poskušal rešiti, kakor in kamor se je mogel. Velik del vojske in naroda, zlasti vojvode in starešine, je zbežal čez Donavo in Savo v Avstrijo, drugi so ušli v gore, premnogo pa jih je padlo pod turškimi sabljami. Strašno je bilo turško maščevanje; mrtva trupla, požgane vasi, porušene cerkve so pričale, da gorje upornemu narodu, kadar ga zopet prevlada zmagovalec. — Ko je 6. oktobra 1813 v Carigrad prispela vest, da je turška vojska zopet zavzela Belgrad, Šabac in Smederevo, so tri dni po trikrat grmeli topovi v Carigradu in na Bosporu v proslavo zmage.

Malodušnost in obup, ki sta gnala Karadjordja, da je zbežal, sta tlačila tudi vse srbske vojvode in jim jemala pogum in samozavest, ki sta jih tako dolgo vodila do zmage. Toda nesreča jih je spremljala tudi onstran meje; ko je Karadjordje stopil na avstrijska tla, ga je prijela avstrijska oblast in internirala, najprej v nekem samostanu v Fruški

gori, nato pa v Petrovaradinski trdnjavi. Ista usoda je zadela druge srbske vojvode.

S tem je bil končan prvi srbski upor. Njega udeležnikom se je jeseni leta 1813 zdelo, da je vse zgubljeno in da se je vse povrnilo zopet v stanje pred letom 1804. Toda ostala je vendarle velika pridobitev bojev in naporov te slavne dobe; v bukareškem mirovnem sklepu, mednarodnem aktu, je ostala turška obveza, dati Srbiji notranjo avtonomijo. In ta pridobitev je bila dovolj važna, da se je na njeni podlagi začela obnova srbske države.

Obnova turške oblasti v Srbiji. Zmagoviti Turki so v Srbiji posedli najpreje mesta in večje kraje, odtod pa so prodirali v stranske doline, kjer so se po gorah in soteskah še držali vstaši. Ker so isti čas Rusi v zvezi z Avstrijci in Prusi odločilno porazili Napoleona pri Lipskem (18. oktobra 1813), so Turki spočetka poskušali milejše postopati proti Srbom. Zato je Huršid v sultanovem imenu obljubil amnestijo Srbom in jih pozval, naj se udajo. Tedaj se je res udal Miloš Obrenović in mnogi drugi starešine. Obenem je Huršid mirno zopet vpeljeval vse turške institucije, kakor so obstojale pred uporom. Na čelo uprave v Belgradu je postavil Sulejman-pašo, ki se je bil izkazal v vojnah zoper Srbe. Turška vlada je postajala za Srbe krutejša, ko je bilo izdano povelje, naj se izroči vse orožje. Turške čete so hodile od sela do sela in s silo iskale in jemale orožje; samo ob sebi je razumljivo, koliko nasilstev, ropov, tatvine in ubojev se je pri tem dogajalo! Obenem so morali Srbi dajati davke po starem, delati pri popraviljanju turških utrdb; razen z neštevilnimi

nasilstvi, ki so se dogajala pri tem, so turške oblasti Srbe strahovale tudi s sistematičnim pobijanjem uglednejših, energičnejših mož. To je prebivalstvo, ki je za desetletne borbe okusilo zlati čas svobode, gnalo v obup; obenem jim je spremenjena politična situacija v Evropi, popolni poraz Napoleona, budil upanje in jih napeljeval v misli na nov upor. Tako je prišlo na jesen leta 1814 do posameznih uporov, med katerimi je najznamenitejša buna Hadži-Prodana Gligorijevića, enega izmed Karadjordjevih vojvod, v Starem Vlahu in sosedstvu. Upor pa je bil v kratkem krvavo udušen, zlasti, ker so mu mnogi srbski prvaki odločno nasprotovali, tako zlasti Miloš Obrenović, ki ga je Sulejman paša postavil za prvega kneza v Rudniku in ki je smatral, da je v danem položaju lojalno ponašanje napram Turkom najbolj na mestu.

Drugi srbski upor. V teh težkih dneh so stavili Srbi zadnje upanje na dunajski kongres, kamor so poslali posebno deputacije. Toda kljub ruskim prizadevanjem kongres ni pokazal nikake naklonjenosti napram srbskemu vprašanju.

Turške oblasti so postale vznemirjene posebno odkar je Avstrija interniranim srbskim vojvodam dovolila prost odhod, tako da so se vsi s Karadjordjem vred jeseni 1814 izselili v Rusijo, kjer so živeli na ruske državne stroške v Hočimu in Kišinjevu. Turki so se bali, da bi vpadli v Srbijo in se postavili na čelo novemu uporu, zato so v sledeči zimi s tem večjo vnemo začeli ubijati ugledne Srbe. Ko je v februarju Sulejman dal usmrtiti Stanoja Glavaša, enega najznamenitejših srbskih prvakov, je ogorčenje v Srbiji priklopelo do vrhunca. Začeli so se tajni sestanki, na katerih je bilo do-

ločeno, da se na cvetno nedeljo začne nov upor. In res, v Takovem se je 11. aprila 1815 začel upor; Miloš Obrenović pa je bil kot najveljavnejši mož pod alternativo, ali se postavi na čelo upornikom, ali pa ga ubijejo, izvoljen za vodio novega gibanja.

Miloš Obrenović je poskušal dotlej z lojalnim obnašanjem koristiti prebivalstvu in povzdigniti na ta način pri Turkih zaupanje v Srbe. Šel je tako daleč, da je celo sam pomagal udušiti Hadži-Prodanovo buno, smatrajoč, da vzpričo brezupnega položaja Srbom silno škodi. Ko se splošnemu valu ogorčenja ni mogel več ustavljati, se je trudil, da bi vsaj zavlekel vstajo do ugodnejše poznejše pomladi, kar se mu ni posrečilo. Na njegovo prizadevanje so kakor pri prvem uporu Srbi izjavljali, da se ne dvigajo zoper sultana in zakonito državno oblast, marveč le zoper turške silovitosti in krajevne povzročitelje, zlasti zoper Sulejmana. Miloš je bil v političnem oziru izredno nadarjen mož, človek velike uvidevnosti in predarnosti, velike osebne hrabrosti, zlasti pa je imel izredno mnogo praktičnega smisla.

Upor se je hitro širil na vse strani; mesta s turškimi posadkami so po vrsti padala v srbske roke, zlasti, ko so prihiteli čez mejo številni vodje prvega upora. Porta je skušala v začetku s silo vdušiti upor ter je poslala eno vojsko od Niša, drugo pa iz Bosne zoper upornike. Ko so Srbi potolkli Bosance na Dublju (julija 1815), so se boji končali in se začela mirovna pogajanja.

Da so se Turki tako hitro spustili v mirovna pogajanja, temu je bila vzrok nova politična situacija v Evropi. Napoleon je bil takrat že definitivno premagan ter izgnan iz Francije in Rusija je imela

proste roke. Ko so turške čete začele z boji ob srbski meji, je Rusija protestirala pri porti, rekoč, da se uporabljane oborožene sile zoper Srbijo protivi določbam bukareškega miru. Turčija se je bala zapletljajev z Rusijo, zato je zapovedala poveljnikoma vojske, ki bi s svojo veliko premočjo skoroda zopet pogazila Srbijo, da se začneta pogajati z uporniki. V teh pogajanjih je bil Miloš znatno skromnejši, kakor so bili Srbi v prvem uporu. Njegovi razgovori in pogajanja srbske deputacije v Carigradu so imela za uspeh dogovor s porto, da ostanejo v srbskih mestih turške čete in v Belgradu turški paša, da pa ostane Srbom notranja samouprava. Miloš Obrenović ostane vrhovni srbski knez, davek pobirajo srbski knezi in ga potem izročajo skupno turški oblasti; srbski knezi sodelujejo tudi v sodstvu. Kot višja sodna oblast za Srbe je bila ustanovljena Narodna kancelarija, v kateri je bilo 12 srbskih knezov. Določbe so bile v mnogočem še nepopolne; Turki so pogajanja zavlačevali in Srbi so še v juliju 1816 poslali novo deputacijo v Carigrad z zahtevo, da porta navedene obljube potrdi s posebnim sultanovim fermanom.

Srbske pridobitve torej niso bile velike, saj niti njihova samouprava ni bila popolna. Miloš je bil kot vrhovni knez pravzaprav samo turški uradnik. Njegova politika je merila vedno na to, da ostane z lojalnim postopanjem v dobrem razmerju s turškimi oblastmi, pred vsem z novim belgrajskim pašo Marašlijo. Hhrati je bil njegov smoter, utrditi svojo oblast kolikor največ mogoče tudi napram narodu. Kakor proti Karadjordju, tako so tudi proti njemu nastopili mnogi srbski starešine, ki

so hoteli zmanjšati njegovo osrednjo oblast in mu veljati za enakopravne ali pa ga celo prekositi. Toda Miloš je smotreno in brezobzirno delal nato, da ostane ravno tako v miru prvi gospodar v deželi, kakor je bil v boju prvi zapovednik. Pri tem je odstranil najimenitnejše vojvode, ki bi mu utegnili postati nevarni tekmeci; sredstev pri tem ni izbiral. Tako je dal zgrabiti znamenitega vojvodo Petra Molera, opirajoč se na skupščino, in ga je izročil Marašliji, ki ga je dal usmrtiti. Vladiko Melentija Nikšića iz Šabca, ki je hotel postati v Srbiji to, kar je bil vladika v Črni gori, je dal po svojem zaupniku ubiti (junija 1816). Več vojvod, ki so začetkom 1817. leta dvignili v več okrožjih celo upor zoper njegovo oblast, je po zadušenem upor izročil Marašliji, ki jih je dal posekati. Ker so bili to po večini vodje še iz prvega upora, si je hotel z njih odstranitvijo zboljšati svojo pozicijo tudi pred Turki.

Karadjordjev povratak in njegova smrt. Med tem se je nahajal Karadjordje še vedno v Hočimu v Rusiji. Ko je izbruhnil Milošev upor, je Karadjordje poskušal izposlovati v Petrogradu pomoč za Srbe. Prosil je tudi, da mu car dovoli, da se vrne v Srbijo, česar pa ni mogel doseči. Med tem je bilo — še l. 1814 — ustanovljeno v južni Rusiji znamenito grško politično društvo „Heterija“, ki si je nadelo nalogo, da pripravi in organizira upor ter osvobojenje vseh kristjanov v Turčiji in zopet ustanovi nekdanjo grško ali bizantinsko državo. Za uresničenje svojih ciljev so iskali Grki zveze z vsemi vodilnimi krščanskimi možmi na Balkanu, tako tudi z Milošem Obrenovićem. Razumljivo je, da je ta prepraktični mož odklonil

sodelovanje z visokoletečimi, a malo realno osnovanimi stremljenji grških zarotnikov. Pač pa so imeli Grki več uspeha pri Karadjordju. Po posvetovanju s heteristi, s katerimi se je domenil, da bo pripravil v Srbiji vse potrebno za splošni upor zoper Turke, se je Karadjordje napotil v juniju 1817 čez Moldavijo in Vlaško s svojo domovino. Miloš, ki je bil zoper Heterijo tudi radi tega, ker so se v njej nahajali srbski begunci, njegovi tekmeči, je sklenil odstraniti Karadjordja, boječ se, da mu vsled ugleda, ki ga je imel ta prvi bojevnik za svobodo v Srbiji, prevzame prvenstvo. In tako ga je dal po svojem zaupniku umoriti (13. julija 1817) pri Baničini v Šumadiji, njegovo glavo pa poslati Marašliji-pasi v Belgrad, ki jo je poslal sultanu v Carigrad.

Miloš Obrenović (1817—1839). Po odstranitvi najvplivnejših vodij prvega upora je postala Miloševa oblast zelo velika. Pogajal se je po eni strani s porto za slovesno priznanje, po drugi pa je stremel po tem, da ga tudi narod prizna za vrhovnega kneza. V to svrho je sklical skupščino narodnih starešin v Belgrad in na njej je dosegel, da je bil dne 6. novembra 1817 proglašen za dednega vrhovnega kneza in upravitelja Srbije. Njegov ugled po deželi je narastel tudi v materijalnem oziru; Miloš je namreč postal najbogatejši trgovec, dalje je imel v zakupu prevoze na Donavi, Savi, Moravi in Kolubari ter carino.

Miloš Obrenović je napram Turčiji uporabljal mirno taktiko, hoteč s prošnjami, s skrajno lojalnim postopanjem doseči pri porti uzakonitev srbske samouprave in zase priznanje dedne oblasti. V skladu s tem je zavračal stremljenje, potegovati

se za intervencijo kake zunanje sile. Taka politika je bila do gotove mere upravičena, kajti takrat je gospodovala v Evropi Sveta alijanca, zveza evropskih držav, ki jo je vodil znameniti konservativec Metternich. Načelo njegove politike je bilo, ohraniti obstoječi politični in družabni red in ga ščititi pred revolucionarnim gibanjem vladanih ljudstev. Pri tem ta politika ni prav nič razlikovala odpora francoskega, nemškega ali španskega demokratičnega meščanstva zoper aristokracijski absolutizem od narodnega upora tlačanih balkanskih kristjanov zoper Turke. Obstoječa državna sila je našla vedno zaščito Svete alijance, pa naj je še tako brutalno in barbarsko dušila svobodoljubni pokret tlačanih. Porta je nazore, ki so vodili evropsko politiko, seveda dobro poznala, zato napram Srbom ni marala popuščati; čakala je celo prilike, da pičlo odmerjeno srbsko samoupravo omeji ali celo odpravi na miren ali nasilen način. Belgrajski vezir Marašlija je v to svrhu zahteval, da Srbi izročijo orožje. Miloš, ki ni mogel doseči zaželenih koncesij od turških oblasti, je stopil naposled v stike z Rusijo, ki se je edina, dasi v neznatni meri, zavzemala za turške kristjane. Rusija je začela staviti pri porti zahtevo, da se napram Srbiji izpolnijo določbe bukareškega mirovnega dogovora. Po ruskem nasvetu je poslal Miloš l. 1820 v Carigrad deputacijo, zahtevajoč svobodo bogoslužja, dedno kneževsko dostojanstvo za Miloša, meje Karadjordjeve Srbije, notranjo samoupravo i. t. d. Ker se je istočasno začelo sumljivo gibanje med balkanskimi kristjani, zlasti med Grki, je sultan naposled izdal slovesen ferman, s katerim so se Srbom potrjevale dotedanje male, samoupravne pravice.

Ferman pa ni zadovoljil Miloša. Pogajanja so se nadaljevala, ali ko je l. 1821 izbruhnil v Grčiji véliki grški upor, je porta zaprla tudi srbske odposlance, boječ se, da so z Grki v zvezi. Dasi je Miloš za-trjeval svojo lojalnost in pokornost, so odposlanci vendarle ostali priprti, dočim so pogajanja zastala.

Ko je po smrti carja Aleksandra I. l. 1825 v Rusiji zavladal car Nikolaj I., je rusko-turško razmerje stopilo v drug stadij. V nasprotju z načeli Svete alijance se je car Nikolaj potegoval za uporne Grke in za Srbijo ter pri tem potegnil tudi Anglijo in Francijo za seboj. Ruski poslanik je izročil na-posled porti ultimatum, zahtevajoč med drugim, da Turčija napram Srbiji izpolni bukareške določbe. Turčija se je udala in sklenila z Rusijo takoimenovano akermansko konvencijo (1826), prizna-vajoč med drugim Rusiji pravico protektorata nad Moldavijo, Vlaško in Srbijo. Dalje je konvencija natančno opredelila določbe bukareškega miru in Srbiji priznala svobodo vere, šole, prosvete in trgovine, in pa pravico do nahij, ki so bile del Karadjordjeve Srbije, a niso bile priključene Miloševi Srbiji, ker so ležale izven belgrajskega pašaluka. Obsegala je tudi določbo, da se morajo muslimani izseliti iz Srbije z izjemo garnizijskih mest.

Toda malo nato so turško-egiptovske grozo- vitosti nad upornimi Grki privedle napetost med Rusijo in Turčijo do vrhunca; naposled je rusko- angleško-francosko brodovje v oktobru 1827 uničilo turško mornarico pri Navarinu. Slednjič je Rusija Turčiji napovedala vojno (aprila 1828), vsled česar se akermanski dogovor sploh ni izvršil.

Začetkom nove rusko-turške vojne je stala Srbija pred možnostjo, zaplesti se v boj, kar bi

moglo v nesrečnem slučaju uničiti dosežene uspehe, kakor se je zgodilo za Karadjordja. K sreči je Rusija pod vplivom legitimističnih načel Svete alijance koj v začetku izjavila, da se v predstoječi borbi ne mara posluževati revolucijonarnih sredstev, da si torej ne bo iskala zaveznikov med balkanskimi kristjani. Tako je mogla Srbija ostati nevtralna. Ruska armada je zmagala, prodrla čez Balkan in dospela skoro do Carigrada. V Adrijanopolju je bil v septembru 1829 sklenjen mir, ki je glede Srbije določal potrditev in takojšnjo izvršitev buka-reških in akermanskih določb, v ostalem pa dosegel tudi samostojnost Grčije ter Moldavije in Vlaške.

Navedene določbe je sultan potrdil s slovesnim fermanom. Poleg tega je še s posebnim ukazom priznal dedno kneževsko pravico Miloševi rodbini (1830). S tem je postala Srbija samostalna dedna kneževina pod sultanovo nadoblastjo. Postala je samostojna država, le da je plačevala sultanu davek ter imela v nekaterih mestih (Belgrad, Smederevo, Šabac, Kladovo, Sokô in Užice) turške posadke. Vsled tega so Turki odšli iz Srbije, le v Belgradu so se vsled posebnih okolnosti še zadržali turški meščani do l. 1862. Pač pa je Turčija pod raznimi pretvezami zadrževala prepustitev onih šest nahij, ki so se nahajale izven belgrajskega pašaluka. Zato je Miloš izrabil zadrege, ki so nastale za Turčijo z upori v Bosni, Albaniji, zlasti pa v Egiptu. Izzval je v zahtevanem ozemlju nemire, nakar je l. 1833 z vojsko vkorakal vanj. Rusko-turška komisija je na to določila meje Srbije, kakor jih je imela Karadjordjeva Srbija ob času buka-reškega miru l. 1812, od izliva Timoka v Donavo pa do ustja reke Drine.

Miloševa vlada. Med letom 1821—1826 se je pojavilo v deželi več uporov zoper Miloša, tako l. 1821 buna Marka Abdule, ki so ga grški heteristi ščuvali zoper Miloša, pa tudi sam Marašlija. Toda upor je bil hitro udušen. Večjega pomena so bili upori v l. 1825 in 1826. To pot je bil velik del prebivalstva ogorčen ne le na Miloša, marveč zlasti na starešine ter na novo upravo. Socijalno-gospodarski položaj srbskega kmeta se za Miloševe vlade nikakor ni zboljšal; kajti ne le vezirju in Milošu je bilo treba dajati davek in blagovne davščine, marveč po celi deželi so zahtevali knezi od prebivalstva gotove dajatve v blagu in tlako prav tako, kakor nekdanj turški mogotci. Kmetско prebivalstvo nikakor ni bilo zadovoljno, da bi jim osvobojenje le zamenjalo domače fevdalce za turške, zato je prišlo do večjih uporov, zlasti v Šumadiji, pod vodstvom Miloja Djaka (1826) in Djordja Čarapića (1826). Miloš je dal obakrat upor s krvavo silo udušiti in voditelje po turškem načinu okrutno kaznovati.

Ko je bila l. 1830 oficijalno priznana samostojnost Srbije in dedna oblast Miloševa, je nastalo vprašanje, ali naj se dežela vlada absolutistično ali s sodelovanjem narodnih starešin. Miloš si je seveda želel ohraniti neomejeno oblast, toda prebivalstvo se je temu upiralo, zlasti, ker je zahtevala tudi Rusija sodelovanje sveta starešin. Vsled tega je Miloš naposled obljubil sklicanje skupščine; ker pa je odlašal z izpolnitvijo dane obljube, so nekateri starešine pod vodstvom Mileta Radojkovića začeli upor, „Miletina buna“ imenovan (1835), ki se je hitro razširil. Tedaj je moral Miloš popustiti in sklicati narodno skupščino na svečnico („Sre-

tenje“) dne 2. februarja 1835; na njej je bila sprejeta ustava za Srbijo („Sretenjski ustav“). Ta osnovni zakon je omejeval knezovo vlado in ugotovil pravice in dolžnosti državljanov, določajoč, da obstojaj narodna skupščina iz sto voljenih, nad 30 let starih poslancev.

Toda s to ustavo ni bila zadovoljna Rusija, ki je skupaj s Turčijo zahtevala, da se mora taka važna odredba izvršiti samo s privoljenjem teh dveh sil. Hoteč si zavarovati svoj vpliv v deželi, je zahtevala Rusija, da se Miloševa oblast omeji s parlamentarno institucijo z velikimi političnimi pravicami. Pod rusko-turškim pritiskom je bila ustava ukinjena, tako da sploh ni mogla stopiti v veljavo. Toda po Rusih predlagane nove ustave Miloš ni hotel sprejeti, naslanjajoč se pri tem na Angleško, takrat glavno nasprotnico Rusije. Vendar je naposled rusko-turška zahteva zmagala. Srbski odposlanci so se v Carigradu dogovarjali s porto in Rusijo; rezultat teh pogajanj je bila nova, „turška“ ustava (1838), po kateri je imel v deželi vso zakonodajno oblast svet („Sovjet knjažestva Srbskog“), sestojč iz prvih velikašev, dosmrtnih članov. Prve člane je imenoval sicer Miloš, toda moral je vzeti tudi mnogo svojih nasprotnikov, nato pa se je svet popolnjeval sam; Miloš ni mogel preminjati ali izključiti neljubih mu oseb.

Miloš se ni mogel vživeti v nov položaj, da bi delil oblast z velikaši; z novim svetom se ni mogel sporazumeti, zato se je 1. junija 1839 odpovedal prestolu na korist svojemu sinu Milanu ter se izselil v Vlaško na svoja tamkaj kupljena veleposestva.

Milan Obrenović je bil ob očetovi od-
povedi na smrt bolan in je že par tednov nato
umrl, nakar mu je sledil mlajši brat Mihael.

Mihael Obrenović (1840—1842) se je
pred nastopom vlade šel poklonit sultanu v Cari-
grad. Ker je bil šele 16 let star, sta mu bila po-
stavljeni ob stran svetovalca Vučić in Petronijević.
Mihael se je prav tako kakor njegov oče branil
vladati po ustavi. Premestil je prestolico iz Kragu-
jevca, kjer je bila dotlej, v Belgrad. Starešine, ki
so zahtevali, da se vlada po ustavi, so nasprotovali
vedno ostreje Mihaelovi vladi. Ker je bilo vzpričo
teh notranjih homatij videti, da se namerava Miloš
zopet vrniti v Srbijo, je stranka privržencev ustave
postajala hkrati sovražna Obrenovićem, zahtevajoč,
da se pozove na prestol rodovina Karadjordjeva.
Pri tem se je stranka naslanjala na Turčijo, ki je
hotela izrabiti notranje zmede, da zopet ojači svoj
vpliv v Srbiji. Vučić in Petronijević sta kot voditelja
gibanja proti knezu morala iz Srbije; Vučić pa se
je kmalu vrnil in začel očiten upor, v katerem je
po neznatnem boju pri Kragujevcu razpršil Mihaelove
čete. Dne 22. avgusta 1842 se je Mihael umaknil
čez Savo v Avstrijo in Vučić je postal gospodar
položaja v Srbiji. Sklicana je bila narodna skupščina,
ki je izvolila za kneza Aleksandra Karadjord-
jevića, sina Karadjordjevega. Turčija je novega
vladarja takoj priznala, Rusija pa se je upirala, tako
da se je morala vršiti nova volitev, toda Aleksander
je bil vnovič izvoljen.

Notranji razvoj Srbije. Srbija se je na
znotraj delila na nahije, ki jih je imela spočetka
dvanajst, po razširjenju leta 1733 pa sedemnajst.
Vsaka nahija se je delila na knežine, ki so ob-

stojale iz sel. Nahijam so načelovali nahijski knezi, knežinam knežinski knezi in selom selski knezi. Ko je dosegel Miloš dedno kneževsko oblast, se starešine niso več smeli imenovati knezi, marveč se je vpeljal naslov načelnika. V tridesetih letih so se tudi nahije začele imenovati na novo, spočetka okružija, potem pa okrug; knežine so se imenovale kapetanije, pozneje srezi.

Kako je v Srbiji spočetka vladal dualizem v upravi, je v glavnem razvidno iz splošnega opisa. Belgrajski vezir je bil kot sultanov pooblaščenec neomejen gospodar „pašaluka“; on ni stal le na čelu turške uprave, marveč je imel tudi zadnjo besedo pri odredbah vrhovnih srbskih uradov. Polagoma je Miloš mirnim potom skrčil njegovo kompetenco, kakor so tudi turške uradnike polagoma zamenile srbske oblasti.

Narodna skupščina, ki se je sestajala v prvi dobi Miloševe vlade enako kakor za Karađordja, ni bila sestavljena iz voljenih narodnih poslancev, marveč iz nahijskih in knežinskih starešin, ki jih je postavljal knez. Po Sretenjski ustavi bi Narodna skupščina sestojala iz sto voljenih poslancev, po uvedbi „turške ustave“ pa narodne skupščine sploh ni bilo. Odslej je obstojal le „Državni svet“, sestojec iz 17 svetovalcev, ki jih je prvi pot imenoval knez iz zaslužnih mož. Poznejše člane je volil svet sam; knez ni mogel nikogar odstaviti brez portinega dovoljenja. Ta svet se je obdržal do leta 1861.

Nahijski predstojniki so imeli spočetka hkrati najvišjo upravno, policijsko, sodno in vojaško oblast. Polagoma pa se je ta oblast delila, nastala so pred vsem posebna sodišča z osrednjim najvišjim so-

diščem. Sodilo se je sprva po običajih, po zdravi pameti, šele pozneje je dežela dobila pisane zakone.

Gospodarsko si je Srbija opomogla, saj so kmetje po osvobojenju postali gospodarji zemlje, katero so obdelovali. Trgovina se je razvila, odkar jo je Miloš I. 1837 proglasil za prosto, dočim je bila dotlej poglavitno vrokah njega ali njegovih prijateljev.

Prosveta se je mogla v Srbiji le polagoma razvijati. Najpreje so se ustanovljale osnovne ljudske šole. Višjih, to se pravi srednjih šol Srbija do l. 1830 ni imela; tega leta je bil ustanovljen šele prvi tak zavod v Belgradu. V naslednjih letih so bile ustanovljene še druge gimnazije, licej, dalje strokovne šole, vojaška akademija, bogoslovje. L. 1831 je dobila Srbija prvo državno tiskarno, ki je do l. 1830 sploh ni smela imeti. Prvi časopis v Srbiji so bile uradne „Novine srpske“, ki so začele izhajati l. 1834.

Tudi v cerkvenem oziru se je Srbija polagoma osamosvojila. Še po letu 1815 so ostali na čelu srbske cerkvene uprave Grki-Fanarijoti, ki so jih mogli Srbi izpodriniti šele po l. 1830, ko je l. 1832 Miloš uredil razmerje med Srbijo in carigradske patrijarhije na ta način, da je Srbija dobila popolno cerkveno samoupravo, le metropolita je potrjeval carigradski patrijarh.

Vojska. Patrijarhalno stanje v vojski, kakor je bilo v začetku osvobojenja, se seveda ni moglo dolgo držati. Toda vzpričo nepopolne srbske državne samostojnosti se vojska ni mogla zgodaj razviti. Po uporu l. 1825 je Miloš vpeljal redno vojsko, v katero je dala vsaka vas po enega ali dva mladeniča. L. 1832 je bila urejena „narodna vojska“, sestavljena iz vseh odraslih moških, ki so mogli nositi orožje. Vojska se je urila po ruskem vzorcu.

12. Narodni preporod avstrijskih Jugoslovanov. Ilirizem.

V dobi Metternichovega absolutizma. Doba, ki je sledila Napoleonovemu padcu, je bila za vse dežele avstrijskega cesarstva najturobnejši del novejšje zgodovine. Vse javno življenje je stalo pod znamenjem načel „Svete alijance“, katere duša je bil Metternich, vodilni minister vlade cesarja Franca I. Osnovni princip te vlade je bil: ohranitev obstoječega reda, varovanje monarhistične državne oblike, varovanje legitimnosti vedno in povsod. Zoper racionalizem, v katerem je videla reakcija svojega glavnega sovražnika, se je obračala politika Metternichove dobe. Šlo jej je zato, onemogočiti za vedno ponovitev revolucije. Po načelih reakcije je bilo treba uporabiti vsa sredstva, da se onemogoči izobraževanje ljudstva, da se napravi izobražence neškodljive, da se vedno in povsod zatira uporniški duh. Ljudstvo naj ima le dolžnost dati se vladati, nima pa pravice lastiti si kako besedo pri vladanju. Glavno sredstvo vlade Metternichove dobe je policija in cenzura.

Kar je moglo duševnega življenja kljub temu vztrajati, se je gibalo daleč od politične, od filo-

zofske, kritične smeri, ostajajoč pri strogem lep-slovju, jezikoslovju ali strokovnem slovstvu, kar je bilo videti manj nevarno.

Na zunaj doba od l. 1815—1848 v slovenskih deželah ne kaže nikakih dogodkov. Vladal je birokratizem z Dunaja, ki je imel v provincijalnih vladah enake podružnice; deželni stanovi, ki so se le redko shajali, so jemali vladne odredbe na znanje ter v izvrševanje in so bili politično brez najmanjšega ugleda.

Na Hrvatskem in Ogrskem se je vladalo ravno tako absolutistično kakor v ostali Avstriji. L. 1815 je bila suspendirana ustava in zagospodoval je absolutistični centralizem. Stanovi so poskušali protestirati in se upirati na županijskih skupščinah, tedaj pa je vlada imenovala komisarje po županijah in z vojaško silo izvedla cesarske naredbe. Šele ko je vlada vsled intervencijske politike v Italiji rabila novih vojaških novincev in je bilo novačenje ob odporu županijskih oblasti nemogoče v zadostni meri izpeljati, se je vlada udala ter sklicala državni zbor v Požun l. 1825. Pred in po tem zboru, ki je trajal dve leti, se je zbral tudi hrvatski sabor, ki je v vsem svojem delu kazal isto stremljenje kakor l. 1790. V obrambo zoper absolutizem in centralizem z Dunaja so se hrvatski stanovi naslanjali na Ogrsko. Nasproti madžarski tendenci, da se madžarski jezik vpelje kot uradni jezik v vse šole in urade, so Hrvatje zahtevali, da ostane na Hrvatskem uradni ter tako tudi saborski zborovalni jezik — latinščina, poleg tega pa so sklenili, da je treba storiti vse, da se hrvatska mladina nauči madžarski, da se torej madžarščina vpelje kot obligaten predmet v šolski pouk. Na sledečih

požunskih državnih zborih so hoteli Madžari v praksi uveljaviti načelo, da je Hrvatska le del Ogrske in da naj se gotovi ogrski zakoni raztegnejo na Hrvatsko. Temu so se hrvatski odposlanci upirali; borba, ki se je s tem začela, se je vedno bolj ostrila, vršila pa se je v tridesetih letih že v znamenju hrvatske narodne zavesti, pod vplivom nastopajočega narodnega preporoda.

Narodni preporod. Ideje francoskega racijonalizma so rodile v težnji po praktičnem uveljavljanju politično in socijalno demokracijo. Ko je pridobitve revolucije izrabil veliki Napoleon ter francosko nadvlado vsilil drugim narodom, se je začelo narodno gibanje, ki se je široko razmahnilo zlasti pri Nemcih. K Slovanom ga je zanesla pred vsem doba romantike, ki je na podlagi novih demokratičnih načel racijonalizma in revolucije spočela veliki narodni preporod Slovanov, med njimi tudi južnih Slovanov.

Romantična duševna smer, ki se je razen v leposlovju uveljavljala zlasti v jezikoslovju in zgodovini, je najraje posegala v zabrisano davnino srednjega veka, raziskujoč v nasprotju z renesanso in klasicizmom pred vsem narodovo najstarejšo preteklost, zbirajoč s posebno vnamo staro narodno blago, narodne pesmi. Slovanski razumniki, ki so med Nemci, zlasti na pr. na takrat vodilni visoki šoli v Jeni, postali učenci stremjenja, povračati se k narodni starini, so morali spoznati, da njihova preteklost ni — preteklost nemškega naroda, ampak slovanska. Zavedli so se svoje slovanske narodnosti. Pri praktičnem udejstvovanju romantičnih idej so kmalu spoznali, da je treba slovansko ljudstvo šele vzbuditi k duševnemu življenju in napol potučeno

narodovo razumništvo šele privedi do pravega spoznanja, da njega življenska naloga ni potopiti se v tujem narodu, ampak zanemarjenemu domačemu ljudstvu ustvariti domačo kulturo.

Na podlagi tega spoznanja si moremo razrešiti pojav, da so se slovanski narodi, katerih razumništvo se je dotlej rade volje potujčevalo, naenkrat zavedli svoje narodnosti in da je isto razumništvo takorekoč prekinilo dotedanji proces narodne asimilacije, se vrnilo k narodu in mu začelo ustvarjati lastno kulturo.

Ko se je začel slovanski narodni prepored, so obstojala le slovanska ljudstva, ne narodi, le slovanska narečja z osnutki lastne književnosti, ne še književni jeziki. Vsa slovanska ljudstva, razen Rusov, so bila podložna tujim narodom, tujim državam, bila so torej politično in kulturno, socialno in gospodarsko zapostavljena, zaslužjena. Ni čuda, ako so prvi slovanski preporeditelji proti temu žalostnemu stanju iskali rešitve v ideji združenja vseh Slovanov, v slovanski medsebojni pomoči, v slovanski vzajemnosti. To vseslovansko vzajemnost ali panslavizem so si predstavljali nekateri tudi politično, sanjajoč o političnem zedinjenju vseh Slovanov pod okriljem mogočne Rusije, drugi pa le kot kulturno, literarno združenje Slovanov, delujoč za ustvaritev skupnega slovanskega književnega jezika. Ta se jim je zdel pač šele končni cilj; zanj naj se dela na ta način, da se goji kot književni jezik domače narečje, ki naj se skupaj z drugimi približuje polagoma skupnemu slovanskemu književnemu jeziku. Pri tem so se polagoma pokazala nasprotja ob vprašanju, katero izmed narečij naj se sprejme za književni jezik, vprašanje,

ki je postalo na slovanskem jugu aktualno z nastopom ilirizma.

Slovensko kulturno življenje začetkom XIX. stoletja. Neposreden vpliv francoske prosvitljenosti se kaže v Zoisovem krogu, ki ga je v nemal ta mož za domače slovstvo, domačo omiko. Sem spada Valentin Vodnik, prvi slovenski pesnik (1758—1819), ki je začel leta 1797 izdajati prvi slovenski časopis „Ljubljanske novice“ (1797 do 1800), ki pa so prenehale že čez štiri leta. Dalje je Zoisova pobuda vzbudila zgodovinarja Karla Linharta in slavista Jerneja Kopitarja, ki je spisal l. 1808 prvo znanstveno slovensko slovnico. Ti možje, ki jih lahko štejemo med prve naše narodne preporoditelje, pa vendarle narodne probuje niso mogli zanesti še med široke sloje.

Koncem dvajsetih in začetkom tridesetih let se je pojavila v Ljubljani nova generacija, krog književnikov romantične smeri, ki so l. 1830 začeli izdajati „Kranjsko čbelico“, v kateri je nastopil Prešeren. Čbelica je združila okrog sebe vso tedanjo književno generacijo; svojega duševnega voditelja in esteta pa je imela v znamenitem Matiji Čopu. Toda žal, da je prenehala že po štirih letih, ko je izšel l. 1833 njen četrti zvezek, kajti l. 1835 je utonil v Savi Čop in živahno literarno gibanje je po njegovi smrti zastalo.

Literarno delo te dobe je že stalo močno pod vplivom novih idej splošnega narodnega preporoda in slovanske vzajemnosti; nov impulz je dobilo gibanje malo nato iz Hrvatske, iz krogov Gajevega ilirizma.

Iilirizem. Gaj in Vraz. Kakor med Slovenci, enako tudi med Hrvati narodne zavednosti

v prvih desetletjih XIX. stoletja še ni bilo; hrvatski sabor, na katerem je nastopalo hrvatsko plemstvo, ni bil izraz hrvatskega naroda, marveč le plemstva in višje duhovščine iz Hrvatske. Ta dva stanova pa nikakor nista zastopala narodne misli, tudi takrat ne, kadar sta nasprotovala madžarskim tendencam po popolnem utelešenju Hrvatske Ogrski. Plemstvo na Hrvatskem je bilo celo skoroda po večini madžarizirano; v odporu proti Pešti, oziroma Požunu, je zastopalo posebne hrvatske interese le zato, ker je s tem branilo svoje partikularistične koristi. Saj smo videli, da je celo v nemali meri popuščalo Madžarom, ko je šlo zato, zavarovati se proti Dunaju. Najjasneje se kaže narodna zavednost hrvatskega plemstva v dobi, ko so Madžari, pri katerih se je zgodaj začelo narodno gibanje, pričeli nastopati z zahtevo, da se da narodnemu jeziku veljava v vsem narodnem življenju, v šoli, uradih in v državnem zboru. Takrat so Hrvatje nastopili z zahtevo, da ostane pri njih v rabi — latinski jezik. V boju zoper madžarizacijo torej niso nastopali za svoj narodni jezik, temveč za ohranitev zastarele institucije — latinskega jezika. Dalje je vlada v smislu zgoraj navedenih sklepov l. 1833 vpeljala v hrvatske šole madžarščino kot obvezen predmet.

V to situacijo je zanesla novo gibanje šele nova doba narodnega prerajanja, propaganda vse-slovanske vzajemnosti, katere glavni apostoli so bili Čehi Jan Kollár ter Šafařík poleg Dobrovskega, Jungmanna, Čelakovskega in drugih. Hrvatje so prišli s Kollárjem, očetom slovanske narodne misli, v neposredni stik po svojem prvem buditelju Ljudevitu Gaju.

Ljudevit Gaj (1809—1872) je študiral spočetka na visoki šoli v Gradcu, kjer so se takrat (l. 1827) nahajali tudi mnogi drugi mladi Hrvati, Srbi in Slovenci, tako n. pr. Fran Kurelac, Dmitrij Demeter, Miklošič in mnogi drugi. Ta omladinski krog se je z vso vnemo ogreval za narodno idejo; tu se je mladim možem spočela in utrdila narodna zavednost. Že tu si je Gaj zamislil vse tiste narodne načrte, ki jih je razvijal in skušal uresničiti pozneje. Iz Gradca je šel naslednje leto v Pešto na vseučilišče, kjer se je seznanil s Kollárjem, ki je bil tedaj peštanski protestantski duhovnik. Kmalu je postal Gaj eden najvnetejših apostolov panslavistične ideje. Še l. 1830 je spisal in izdal v Pešti knjižico „Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja“, v kateri je predlagal pravopisno reformo po vzoru češke pisave in književno edinstvo južnih Slovanov, zlasti Hrvatov in Slovencev. Naslednje leto se je Gaj naselil v Zagrebu in začel uspešno delo narodnega hrvatskega preporoda, priznan od vseh mladih rodoljubov za voditelja novega pokreta. Poleg Gaja so istočasno s pisano besedo vzpodbujali na obnovo hrvatske narodne zavesti med drugimi zlasti Ivan Derkos in grof Janko Drašković, ki je izdal leta 1832 politični spis „Disertacija“, v kateri je postavil zahtevo, naj se ustanovi ena politična celota, Velika Ilirija, obsegajoča Hrvatsko, Slavonijo, Vojno krajino, Reko, Dalmacijo in Bosno ter naj se ji pridružijo še slovenski deli Kranjske, Štajerske in Koroške. V njej naj bo uradni jezik ilirski, to je štokavski, vrhovno oblast pa naj izvršuje v kraljevskem (oz. cesarskem) imenu ban, katerega pravice naj se razširijo na nekdanjo stopnjo.

Po dolgotrajnem trudu je dobil Gaj slednjič dovoljenje, izdajati politični in leposlovni časopis. Tako so l. 1835 izšle prvokrat „Novine horvatske“ z literarno prilogo „Danica horvatska, slavonska i dalmatinska“. Ta dva lista sta izhajala sprva v kajkavskem narečju, ker je v Zagrebu in okolici dotlej v književnosti gospodovala kajkavščina. Toda že leta 1836 je napravil Gaj radikalno reformo: sprejel je štokavski govor Hrvatov in Srbov kot književni jezik v svoja lista, obenem pa je upeljal tudi ilirsko ime kot vnanje znamenje narodnega edinstva.

Glede imena „Ilirija“ in „ilirski“ je pripomniti, da je bilo to ime začetkom XIX. stoletja pri vseh pisateljih jugoslovanskih ali tudi drugih, ki so pisali o južnih Slovanih in njihovem jeziku, zelo razširjeno. Enako je bila pri njih tudi misel o edinstvu „ilirskih“ narodov in njih jezika prav zelo udomaćena. K „iliriji“ in „ilirskemu“ ljudstvu so računali vse dežele in vse prebivalstvo od Jadranskega do Egejskega in Črnega morja ter do Donave in do Nemcev. To ime so smatrali poleg krajevnih hrvatsko, bosansko, dalmatinsko i. t. d. za skupno, za splošno ime vseh južnih Slovanov. Dalje je važno, da so bili izobraženci Gajeve dobe — in Gaj sam — prepričani, da so bili stari Ilirci rimske in predrimske dobe — Slovani; vsled tega so smatrali ta naziv še bolj primeren za novo književno in narodno gibanje, ki je imelo namen, zediniti vse južne Slovane v eno književno in narodno enoto. Ker pa se Bolgari še niso prav nič prebujali v narodnem oziru, jih je Gaj kmalu izločil iz obsega svoje Ilirije, kamor je štel pred vsem Srbe, Hrvate in Slovence.

To je bil začetek ilirizma. Gibanje narodnega hrvatskega preporoda, ki se je hitro širilo med mlajšo generacijo, si je pridobivalo pristašev tudi med napol potujčenim meščanstvom in plemstvom. Leta 1832 se je čul v saboru prvi hrvatski govor, kljub temu pa so stanovi nasproti Madžarom še vedno branili le — latinski uradni jezik dežele. Da je bilo hrvatsko plemstvo zaostalo v narodnem oziru, kaže stališče, ki ga je zavzelo v požunskem državnem zboru. Dočim so Madžari poleg narodno-madžarskih pravic zahtevali tudi popolno gospodarsko-socijalno osvobojenje kmeta, so se hrvatski zastopniki temu protivili, češ, da mora v tem slučaju hrvatsko plemstvo propasti. Vsled dvornega odpora je obveljal le sklep, da se kmetom dovoljuje svobodna selitev in odkup od tlake v denarju. Enako so se hrvatski zastopniki branili priznati versko svobodo za protestante na Hrvatskem.

Na državnem zboru leta 1836 so Madžari v stremljenju po narodnem preporodu in hkrati po madžarizaciji vseh dežel „ogrske krone“ v obeh zbornicah sprejeli kljub protestu Hrvatov sklep, da se ima na Hrvatskem vpeljati v gimnazije od petega razreda dalje madžarščina kot učni jezik ter da se vpelje na Hrvatskem madžarski jezik kot uradni jezik, ki se ga mora v desetih letih vsak javni funkcionar naučiti. Hrvatski zastopniki so se zoper ta sklep obrnili na novega cesarja Ferdinanda, ki mu je res odrekel sankcijo. Med Madžari in Hrvati se je s tem začela odkrita borba, ki je bila le v korist narodnemu prebujenju med plemstvom. Slednje je bilo ogorčeno na Madžare tudi radi stremljenja po osvoboditvi kmeta, duhovščina pa radi protestantskega vprašanja. Obadva

stanova sta se vsled tega približevala narodni omladini. Slednjič je začel dvor radi vedno večjih zahtev madžarske narodne stranke podpirati Hrvate, vsled česar so mladi Ilirci dosegli mnoge koncesije, ki bi jih drugače pač ne bili deležni.

Med tem se je narodni preporod po Hrvatski širil vedno bolj. Povsod so se ustanovljale narodne čitalnice; leta 1842 se je v Zagrebu ustanovila „Matica ilirska“ v korist književnosti. Ko so Madžari l. 1839 ponovili sklep glede uvedbe madžarščine v hrvatske šole in urade, je Ferdinand znova odrekel sankcijo. Tedaj pa je bila med hrvatskimi velikaši narodna misel že toliko prodrla, da je hrvatski sabor leta 1840 sklenil prositi vladarja, da se na hrvatskih srednjih šolah uredé stolice „čistega narodnega jezika“.

Splošni napredek ilirskega preporoda je slednjič preplašil prijatelje Madžarov na Hrvatskem — in teh je bilo še vedno zelo veliko med plemstvom — da so se leta 1841 organizirali v „horvatsko-ugarsko stranko“, ki je imela namen, pobijati ilirstvo. Kot protitabor ilirski „Čitalnici“ si je ta stranka ustanovila v Zagrebu svoj „kazino“, shajališče prijateljev Madžarov, ali kakor so jih imenovali Ilirci „madžaromanov“, iz česar je nastal ljudski izraz „madžaron“. Program madžaronske stranke je bil, da se ukine ilirsko ime in vpelje zopet „hrvatsko“, da se odpravi novi pravopis z „vlaško“ (to je srbsko) štokavščino na korist kajkavščini, da se Hrvati kar najtesneje združijo z Madžari v čim enotnejšo državo in vpeljejo madžarščino v urade in šole kot glavni jezik. Zoper madžarone se je ustanovila „ilirski stranka“, ki je zahtevala, da se iz habsburških hrvatskih dežel uredi od

Ogrske nezavisna politično-teritorijalna enota z banom na čelu in hrvatskim narodnim kot uradnim jezikom. V literarnem oziru je hotela, kakor že zgoraj navedeno, udejestviti kulturno skupnost tudi z ostalimi Hrvati ter s Slovenci in Srbi.

Nasprotje med ilirsko in madžaronsko stranko je postajalo vedno večje; ko je prva pri volitvah županijskega uradništva križevške, varaždinske in slednjič tudi zagrebške županije zmagala, so jo začeli Madžari na dvoru črniti kot „veleizdajniško“, „rusofilsko“. Dosegli so, da je bil imenovan nov ban, Erdeljec grof Haller, po katerega predlogu je bilo l. 1843 s Ferdinandovo odredbo prepovedano ilirsko ime in ilirski znaki. Gaj je nato svoj časopis prekrstil v „Narodne novine“, stranka pa se je pričela imenovati „narodno“. Hkrati je bil poslan v Zagreb nov cenzor, Madžar. Za literarno življenje je pomenil ta preobrat precejšen udarec; tudi Gaj sam odslej ni igral več tako važne vloge, v političnem oziru pa je ravno ta odredba povzročila še srditejši boj.

Politična borba se je nadaljevala na hrvatskem saboru l. 1843 in na požunskem državnem zboru 1843—1844. Začetkom l. 1845 so na dvoru postali zopet prijaznejši Hrvatom ter so znova dovolili rabo ilirskega imena v literaturi in postavili za cenzorja v Zagrebu Hrvata.

Napetost med obema strankama je privedla do viška l. 1845 pri volitvah županijskih uradnikov zagrebške županije. Med plemstvom, ki je volilo, so bili tudi Turopoljci, siromašni kmetski plemiči Turopolja, katere so bili madžaroni vse pridobili na svojo stran. Njih veliko število — 570 glasov — je odločilo volitve v prid madžaronom. Veliko

razburjenje, ki je vladalo na volišču, je privedlo zvečer 29. julija do izbruha sovražnosti med obema taboroma. Pri spopadu, ki se je razvil na Markovem trgu med enim delom narodne stranke in nasprotniki — plemiči so prihajali k zborovanju oboroženi — so začeli Turopoljci in vojaki, ki so bili zasedli prostore, streljati na narodnjake, pri čemer je bilo 16 ljudi ubitih in nešteto ranjenih.

Ta spopad je dal madžaronom novega poga; na županijski zagrebški skupščini so napravili več sklepov zoper narodno stranko, med katerimi je značilen posebno oni glede jezika: vpelje naj se zopet kajkavščina, a štokavščina naj se omeji na Slavonijo, kajti „skupni hrvatsko-slavonski jezik sploh ne obstoja“. Toda v saboru leta 1845 je narodna stranka imela večino in sklenjeno je bilo med drugim, da se naprosi vladar, da dá Hrvatski zopet samostojno vlado, kakor jo je imela nekdanj. Ta sklep je Madžare zelo razburil; postajalo je vedno jasneje, da mora med narodnim madžarskim in hrvatskim stremljenjem prej ali slej priti do očitnega preloma. Pripravljali so se usodni dogodki prevratnega leta 1848. Tik pred njim, 13. oktobra 1847, je sklenil hrvatski sabor po ognjevitim govoru Kukuljevičevem, da se ukine raba latinskega jezika ter da se vpelje kot uradni jezik narodni ilirski jezik.

V teh poslednjih letih je vodstvo narodnega gibanja v političnem oziru prešlo v roke plemstva, dočim Gaj v politiki ni igral takorekoč nikake vloge, za kar pa tudi ni imel potrebnih pogojev, ker — ni bil plemič. Pač pa je nadaljeval ves ta čas literarno ter žurnalistično delo. Oglejmo si, kako je ilirsko gibanje med tem vršilo bistveno

točko svojega programa, književno-kulturno združiti Hrvate s Slovenci in Srbi.

Kako so se štokavščini kot književnemu jeziku upirali madžaroni, zagovarjajoč kajkavščino, smo čuli že pri popisu politične borbe. Odpor proti Gajevi smeri se je pojavil tudi v Dalmaciji. Tam je bilo sicer več pristašev ilirskega pravopisa in jezika, toda večina mu je nasprotovala. Začela je izhajati l. 1844 v Zadru „Zora dalmatinska“, literarni list, katerega urednik in pisatelji niso upotrebljavali ilirskega pravopisa, marveč so pisali s svojim starim, „živim dalmatinskim jezikom“, napadajoč in zasmehujoč jezik zagrebških Ilircev.

Pač pa so se ilirskega jezikovnega programa oprijeli nekateri mladi hrvatski pisatelji iz Bosne, kamor je bilo že seglo gibanje narodnega preporoda.

Ilirizem med Slovenci. „Novice“. Ilirsko gibanje je našlo spočetka velik odziv med Slovenci. Kakor so bili onstran Sotle Slavonci, Bosanci, Dalmatinci poleg Hrvatov, tako tudi Slovenci takrat še nismo imeli skupnega narodnega imena, marveč so preyladovali še vedno pokrajinsko-zemljepisni Kranjci, Štajerci, Korošci i. t. d. Kakor pa ni bilo enotne narodne zavesti, tako tudi ni bilo enotne pisave, enotnega jezika. Tedaj se je začela tudi med Slovenci širiti ilirska ideja, misel o književnem edinstvu s Hrvati in Srbi. Mladi naraščaj, ki je prihajal v stike z narodnimi Hrvati na hrvatskih šolah, je širil to misel dalje. V drugi polovici tridesetih in začetkom štiridesetih let je že bilo na Slovenskem, zlasti med duhovščino, mnogo navdušenih Ilircev; prvi med njimi je bil Stanko Vraz, doma iz vzhodne Štajerske. Ta se je z vso vnemo oprijel ilirskega gibanja; preselil

se je naposled v Zagreb, kjer je kot pesnik in urednik igral važno vlogo v književnem življenju. On je izvajal ilirsko idejo tudi v praksi, s tem, da je pričel kratkomalo pisati v „ilirščini“. Najbolj se je ukoreninilo novo gibanje po Štajerski in Koroški, manj po Kranjski, kjer je živeje dejstvovala tradicija Trubarjeve dobe ter sploh dotedanja književno-kulturna preteklost, ki je bila že ustvarila dovolj trden osnutek lastni kranjsko-slovenski književnosti. Tu ilirski književni jezik ni mogel prodreti, dasi je ilirska ideja silno veliko pripomogla k probuji narodnega življenja. Odločilno je bilo, da se vodilni slovenski pisatelji in pesniki, poleg Čopa pred vsem Prešeren, niso zavzeli za novo idejo. Bali so se, da bi vpeljava ilirskega jezika naravnost onemogočila narodno probujo, ker bi ljudstvo ne umelo jezika. Gotovo je bila važna tudi okolnost, da ilirskega jezika niso obvladali, dočim je n. pr. Prešeren za svoje genijalno delo brezpogojno moral rabiti jezik, v katerem sredstvo ni moglo delati ovir vsebini. Tako se je zgodilo, da so Slovenci kljub Vrazu in mnogim Ilircem vendarle obdržali svoj poseben jezik ter da so Kranjci s Prešernom potegnili za seboj tudi Štajerce in Korošce. Pač pa je na škodo bohoričici prodrla ilirska pisava, takomenovana „gajica“, pri čemer so igrale Bleiweisove „Novice“ veliko vlogo.

L. 1843 je začel v Ljubljani izhajati slovenski časopis „Kmetijske in rokodelske novice“, drugi slovenski časopis. Izdajala ga je kranjska kmetijska družba, urednik pa mu je bil dr. Janez Bleiweis. Novice, ki so sprva bile namenjene pred vsem gospodarskim, kmetskim in rokodelskim zadevam, so postajale vedno bolj narodno glasilo

mladega slovenskega preporoda. Postale so središče in ognjišče, okrog katerega so se zbirali slovenski pisatelji, mnogim izmed njih so bile prva šola v pisanju. Budile so med narodom veselje do branja in s tem obenem slovensko zavednost. V dopisih, ki so jim prihajali iz vseh slovenskih krajev, so obravnavale narodne, politične, jezikovne, pravopisne, literarne zadeve. Po njih se je močno razširila med Slovenci zavest skupnosti ter slovensko ime samo, pripomogle pa so tudi, da je iz začetne pravopisne in jezikovne zmede izšel književni slovenski jezik z gajico, to je češko-ilirsko pisavo, dasi so bile Novice z Bleiweisom in dopisniki spočetka neodločne glede tega. Bleiweis, ki je postal kot urednik lista vedno bolj vplivna in naposled celo vodilna oseba med Slovenci, je širil slovensko narodno zavest tudi s prirejanjem javnih govorov in s slovenskimi pesmimi v ljubljanskem gledišču.

Kakor na Hrvatskem in po ostalem slovanskem svetu, tako so tudi na slovenski narodni preporod močno vplivali tisti možje, ki so bivali v dijaških letih na tujem, na nemških univerzah v Gradcu in na Dunaju, kjer so se v dotiki z Nemci bolj zavedali svoje narodnosti, dočim jih je stik z drugimi Slovani vedno bolj pridobival za vseslovansko vzajemnost. Ti možje so postali, ko so prišli v domovino, glavni narodni buditelji.

Pravo politično življenje se na Slovenskem še ni moglo razviti, ker je bil tostran Kolpe in Sotle absolutizem popolnejši in ker Slovenci kot političen faktor v tedanjem fevdalnem sistemu sploh niso prihajali v poštev, ker niso imeli plemstva. Politično življenje je pri nas rodilo šele 1848. leto.

Razvoj srbstva na južnem Ogrskem. Ilirizem in Srbi. Položaj srbstva na južnem Ogrskem je bil začetkom XIX. stoletja še dokaj ugoden. Koncem XVIII. stoletja so Srbi dosegli versko in državljansko enakopravnost in na prosvetnem polju so imeli zaznamovati znatne uspehe. Ustanovljale so se še nove šole; l. 1810 je bila ustanovljena gimnazija v Novem Sadu, l. 1812 pa učiteljsišče v Šent-Andriji, premeščeno leta 1816 v Sombor, kjer se nahaja še dandanes. Prejkoslej so za napredek prosvete izredno mnogo storili imoviti srbski meščanski sloji, pred vsem trgovci.

Da pa prosveta kljub razmeroma zelo številnim šolam ni mogla dovolj prodreti med ljudstvo, vzrok temu je bil med drugim umetni jezik, ki so se ga posluževali Srbi v književnosti, zmes med ruščino, srbščino in cerkveno slovanščino. Že Dositaj Obradović je nastopil proti njemu; kar pa je on le želel in oznanjal, to je izpeljal znameniti Vuk-Štefanović Karadžić, ki je šele ustvaril podolgotrajni borbi narodni jezik, današnjo književno srbščino.

Vuk Štefanović Karadžić (1787—1864) je bil rojen v Tršću v zapadni Srbiji, kamor se je bila njegova rodovina priselila iz Hercegovine. V mladih letih se je udeleževal srbskega upora zoper Turke, po katastrofi l. 1813 pa je odšel na Dunaj, kjer se je seznanil s Slovencem Kopitarjem, ki je bil takrat med drugim tudi cenzor srbskih publikacij. Kopitar ga je v smislu svojega naziranja, naj se vsako večje slovansko narečje razvije v književni jezik, nagovarjal, naj začne pisati v pravem srbskem narodnem govoru in naj zbira in objavlja srbske narodne pesmi, ki do takrat sploh še niso

bile znane med evropskim svetom. In res je pričel Vuk izdajati srbske narodne pesmi, ki jih je sam zbiral med ljudstvom; te pesmi so poleg drugega tudi vplivale na Gaja, da se je odločil za štokavščino, hoteč ostati s tem kolikor mogoče blizu Srbom. Vuk, ki je spočetka, kakor drugi srbski pisatelji, pisal slaveno-srbsko, je začel pisati živ srbski jezik, s čemer je naletel pri vsej srbski javnosti, pri pisateljih, pri duhovščini, zlasti tudi v uradnih krogih v novoosvobojeni Srbiji na velik odpor. Borba za uvedbo narodnega jezika in novega pravopisa, ki ga je vpeljal Karadžić, pa je trajala zelo dolgo; Vuka so sumničili tujega političnega vpliva in katoliške propagande ter so imenovali njegov jezik „govedarski jezik“. Prodrati je mogla njegova reforma šele, ko ji je dal l. 1847 znameniti Djuro Daničić znanstveno osnovo in argumentacijo in je istega leta Branko Radičević izdal svoje pesmi v novem jeziku in pravopisu. V petdesetih letih je novi pravopis vedno bolj prevladoval, v šestdesetih pa je postal tudi uradno veljaven.

Karadžićev jezik je bilo južno, hercegovsko narečje, torej jekavščina, v kateri pišejo do sedaj Srbi v bivših habsburških pokrajinah ter Hrvati, dočim je v Srbiji v zadnji dobi prevladala ekavščina. Njegova pisava je današnja srbska cirilica („vukovica“).

Dočim se je med Srbi vršila borba za pravopis, se je Gaj z ostalimi Ilirci trudil, da tudi srbsko književnost privede v ilirsko skupnost. Toda težave so bile velike, kajti Srbi so se nahajali takrat tudi književno ter prosvetno razmeroma v dobrem stanju. V političnem oziru jih je sicer tiščal absolutizem

in njihovi cerkveno-narodni sabori se niso sklicevali. V kulturnem oziru pa se Srbi lahko ponašajo, da so si prvi med avstrijskimi Slovani ustanovili svoje književno in znanstveno društvo „Matico srpsko“, osnovano l. 1826 v Novem Sadu. Ustanovili so jo po vzgledu Madžarov, ki so si organizirali l. 1825 v Budimpešti svojo „Akademijo“; šele po srbskem vzgledu so si osnovali tudi drugi Slovani svoje književne „matice“. Srbska Matica, ki obstoja še danes, je izdajala vsakoletni „Srbski letopis“. Ko je nastopil Gaj, so imeli Srbi že na vseh poljih književnosti več ali manj znamenitih predstaviteljev, na katere so gledali „Ilirci“ z velikim občudovanjem. Zato so se jim skušali kolikor mogoče približati, trudeč se, da uredijo svoj književni jezik kolikor najbolj mogoče po srbskem govoru; da so imele pri tem tudi Vukove izdaje srbskih narodnih pesmi važen vpliv, o tem je bil že zgoraj govor. Kljub pravopisni razprtiji so mogli Srbi vendarle s ponosom gledati na svoje slovstvo, bodisi glede množine kot glede raznoličnosti.

Na razmerje Srbov do ilirizma je vplival tudi politični položaj srbstva, ustanovitev samostojne srbske kneževine, kamor je stopilo v službo mnogo ogrskih Srbov in ki je polagoma postajala središče prerajajočega se srbstva. Ker so imeli Srbi pred seboj praktično izvršljivo nalogo obnavljanja lastne državnosti, zato ni čuda, da je nanje razmeroma manj vplivala ideja vseslovanske zajemnosti in da so imeli namesto sanj o zbliznanju in združenju slovanskih jezikov pred sabo delo obrambe in razvitja srbske narodnosti, srbskega jezika.

Posebno je vplival na stališče Srbov do ilirizma njihov sum, nezaupanje napram Ilircem v političnem

smislu. Smatrali so jih namreč za nekako orodje avstrijske politike, stremeče za tem; da si osvoji balkanski polotok, srbsko kneževino. Pri tem so se sklicevali mnogokrat na besede Ilircev, s katerimi so ti branili ilirsko gibanje pred oblastmi, kažoč na njega politično važnost za avstrijsko zunanjo politiko. Sploh so Srbi zbliževalne poskuse s katoliške strani radi sumničili tendenc „pošokčevanja“.

Kljub vsemu temu so Ilirci vendarle tudi med Srbi dobili dokaj prijateljev in celo vnetih pristašev, ki so znali uvideti in priznati velik pomen ujedinjevalnega gibanja. Med te sta spadala Pavel Stamatović in Peter Joanović, pa tudi sam znameniti srbski rodoljub Sava Tekelija. Ti in še nekateri drugi so zagovarjali ilirizem ter pošiljali svoje proizvode in dopise v zagrebške ilirske liste. Toda velika večina srbskih avtorjev je bila iz zgoraj navedenih vzrokov protivna ilirizmu in mnogi izmed njih, tako zlasti Fedor Pavlovič iz Banata, so strastno napadali Ilirce. Fedor Pavlovič je l. 1838 ustanovil političen časopis „Serbske narodne novine“ z literarno prilogo „Serbskij narodnij list“, s katerima je hotel paralizirati vpliv ilirizma med Srbi. Zlasti je očital Ilircem, da hočejo vpeljati umetni naziv „ilirski“, ki ga nihče v resnici ne pozna, zahtevajoč, da se vsi Srbo-Hrvati imenujejo kratkomalo Srbi ter rabijo cirilico. Enako je Jovan Subotić dokazoval historično neutemeljenost ilirskega imena, zahtevajoč, da se mesto tega za Hrvate kakor za vse južne Slované vpelje ime srbsko, ki je edino utemeljeno, ker ga nosi največje jugoslovansko narčje, ker ima slavno preteklost (Dušanovo carstvo) in ker je dejansko od Ilircev vpeljani književni jezik — srbski jezik.

Ti nazori so postali polagoma splošni med Srbi in so tvorili eden glavnih vzrokov za razdor med Hrvati-Ilirci in Srbi. Navzeli so se jih tudi oni, ki so spočetka kazali kolikor toliko naklonjenosti ilirski ideji; tudi Vuk Karadžić je zapisal v bistvu isto. Takega naziranja Hrvati seveda niso mogli sprejeti; razvila se je polemika med Ilirci in Srbi radi imena, ki je prenehala šele po l. 1843, ko je bila prepovedana raba ilirskega imena. Ilirce in Srbe je zopet zblížala šele borba z Madžari, od katerih je obojim pretila vedno večja nevarnost. Ta skupnost protimadžarskih interesov se je posebno udeleževala v revolucionarnih bojih l. 1848. Toda do književno-kulturnega združenja s Srbi ni prišlo.

Tako je končavala doba ilirizma s tem, da je ilirska ideja združila pač v eno književno-kulturno ter narodno skupnost vse Hrvate, ni pa mogla pritegniti k tej enoti ne Slovencev, ne Srbov. Ilirski dobi jugoslovanske zgodovine je ostal torej značaj in pomen dobe — preporeda hrvatske književnosti, hrvatske narodnosti. Ime ilirsko je prenehalo šele po l. 1848 ter se umaknilo obnovitvi hrvatskega imena v dobi, ko ga je avstrijska vlada v obnovljenem absolutizmu hotela zlorabiti v svoje politične svrhe. Toda ideja skupnosti jugoslovanskih plemen kljub temu neuspehu ni zamrla, marveč se je v kratkem pojavila znova, privzemši si novo ime — jugoslovanstva, katerega glavni voditelj je postal — Strossmayer.

13. Avstrijska revolucija leta 1848 in Jugoslovani.

V dušče ozračje Metternichovega absolutizma je nenadoma udarila razburljiva vest o izbruhu takoimenovane februarske revolucije v Parizu. 23. februar in naslednji dnevi l. 1848 so odpihnili absolutistični režim Louisa Philippa in kralja samega; v Parizu so zopet oklicali republiko.

Kakor iskra v sodu smodnika je delovala vest o pariški revoluciji po ostali Evropi, a najhuje v njeni sredini, kjer se je bilo nakopičilo dovolj nezadovoljnosti. Poleg Nemčije in Italije se je val revolucije najmočnejše pojavil v Avstriji. Tu je vzbudil v sodelovanje dvoje velikih gibanj. Po eni strani se je odzvalo liberalno ali svobodomiselno meščansko stremljenje, ki je zahtevalo svobodo tiska, besede in pouka, združevanja in zborovanja, enakost vseh stanov pred zakonom, ukinjenje socialno-gospodarskih predpravil plemstva na korist kmetom, dalje ustavo in z njo združeno ljudsko zastopstvo ter sodelovanje na vladi. Poleg teh splošnih političnih zahtev, ki so se pojavljale v vseh evropskih državah v bistvu povsod enako, je izbruh revolucije v Avstriji sprožil tudi narodne težnje njenih mnogoštevilnih narodov. Podelitev

političnih pravic je za te narode morala sama po sebi pomeniti tudi dosego narodne samostojnosti, izpolnitev zahteve politične samouprave v okviru narodne skupine, torej narodno samoodločevanje. Pri tem se je kmalu izkazalo, da si nacijske težnje posameznih narodov medseboj nasprotujejo; zato so se vneli med njimi razpori, ki so se razvili, kjer je razvoj okolnosti to dopuščal, do pravih medsebojnih bojov. Ta borba je kazala ponovno zelo ostre oblike; naperjena je bila tam, kjer je zadela koj spočetka ob odpor državnega vodstva, proti državi sami; tako je bilo pri Madžarih, Poljakih in Italijanih. Tam, kjer so interesi narodov nasprotovali navedenim protidržavnim smerem, pa so nasprotno prizadeti narodi iskali opore pri državnem vodstvu samem in s tem nevede podpirali borbo centralistično orijentirane državne politike proti lastni usodi; primer za to so poleg Rumunov in Srbov posebno Hrvati. Drugod je bila narodna samozavest še premalo razvita, da bi igral narod dovolj izrazito nacijsko politiko; k tej skupini smo spadali poleg Rusinov zlasti Slovenci.

Veliko različnost narodnih teženj je izrabila dinastija naposled v svojo korist; le tako je mogla slednjič — dasi z zunanjo pomočjo — zmagati nad centrifugalnimi narodnimi težnjami, hkrati pa tudi nad liberalnim stremljenjem samim ter uvesti zopet — absolutizem.

Na zunanje je izbruhnila revolucija najpreje na Dunaju. Na dan 13. marca, ko so se zbrali nižjeavstrijski stanovci k zasedanju, so nastali okrog zborovalnega poslopja hrupni nemiri, pri katerih je vojaštvo rabilo orožje. To pa je splošno razburjenje, povzročeno po vesteh iz Pariza, še podžgalo; po

drugi strani je na dvoru vsled dogodkov zavladal tak strah, da je bil Metternich nemudoma odslovljen. Dne 15. marca („marčni dnevi“) so se že izpolnile glavne ljudske zahteve, med drugim svoboda tiska, oboroženje ljudstva, ustanovitev nacionalne garde; izdana je bila slovesna obljuba, da se državi podeli ustava. Ker je novo Pillersdorffovo ministerstvo razglasilo ustavo, ki je premalo ustrezala modernim težnjam, so se veliki nemiri na Dunaju ponovili dne 15. maja. Prestrašena vlada je koj obljubila izpolnitev glavne ljudske zahteve: sklicanje ustavodajnega državnega zbora (konstituante). Volitve so se vršile nemudoma in slovesna otvoritev avstrijske konstituante se je vršila dne 22. julija.

Med nenemškimi narodi so bili Madžari po svojem političnem stanju gotovo na prvem mestu. Narodni preporod je pri njih hitro napredoval in v ogrskem državnem zboru, ki ga je dvor kljub absolutističnim tendencam vendarle moral sklicevati, se je izobličila močna stranka, ki je dosegla v narodnem oziru popolno zmago s tem, da je vpeljala v deželi madžarski jezik v šolo, urad in vse javno življenje. Toda nacionalna madžarska stranka je postala hkrati tudi radikalno-liberalna, hoteč udejestviti na Ogrskem moderne težnje v socialno-gospodarskem in upravno-političnem oziru. Njen vodja je postal Ludovik (Lajoš) Košut, ki sicer ni bil član državnega zbora. Njegove narodne in politične težnje so pridobile večino v dolnji zbornici; končni cilj jim je bil vzpostavitev samostojne ogrske države, ki naj bi bila le po personalni uniji zvezana z ostalimi habsburškimi deželami, eventualno pa naj bi se ustanovila povsem

samostalna madžarska republika. Napram nemadžarskim narodnostnim manjšinam je vodila Košutova stranka enostavno politiko: hotela jih je kratkomalo pomadžariti, stoječ na stališču, da je Ogrska enotna država, enoten narod, ki naj govori tudi enoten jezik. Vladalo je mnenje, da je mogoče madžarizacijo izvesti že v eni generaciji. Tako je ogrski državni zbor, na novo sklican leta 1847, v januarju 1848 znova sklenil, da se v vsej Hrvatski vpelje po kratkem odlogu madžarski uradni jezik.

Razumljivo je, da je na te ogrske nacionalne in politične tendence izbruh pariške revolucije napravil velik vtis. Košut je na seji državnega zbora dne 3. marca 1848 predlagal, da se zahteva od vladarja: da dobi tudi preprosto ljudstvo zastopstvo v državnem zboru, ki naj se sestaja vsako leto v Pešti (ne v Požunu); narodna vojska, odgovorno, od avstrijske vlade nezavisno ogrsko ministrstvo; ustavna svoboda za vse avstrijske narode. Te zahteve je dolnja zbornica sprejela, dočim jih je zgornja odklonila. Ko pa je na Dunaju izbruhnila revolucija, je tudi gorenja zbornica sprejela navedene predloge, katerim je Košut dodal še proglašenje enakih dolžnosti in pravic vsega prebivalstva ter ukinjenje vseh kmetskih služnosti, tlake in desetine. Državni zbor je poslal posebno deputacijo na Dunaj, ki je dosegla sankcijo navedenim sklepom. Sestavilo se je prvo samostojno ogrsko ministrstvo pod Batthyanyjem; Košut je imel v njem portfelj za finance, Déak za pravosodje. Dne 11. aprila je bil zaključen zadnji ogrski stanovski državni zbor; volilni red za novi državni zbor ni priznaval Hrvatske kot celote; temveč so slavonske županije volile poslance enako kot ogrski komitati.

Med tem so se tudi na Hrvatskem začeli važni dogodki. Ko je prišel glas o prevratu na Dunaju, so se jeli gibati narodni možje, zlasti, ker je postajalo jasno, da je treba v očigled madžarskim tendencam stati budno na straži. Dne 25. marca je zborovala v Zagrebu velika skupščina, sklicana po narodnih voditeljih Gaju in Kukuljeviću; na njej so bile sklenjene sledeče „narodne želje“: da se imenuje banom baron Jelačić (bansko mesto je bilo tedaj ravno nezasedeno), da se hrvatske dežele (Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija in Reka) ujedinijo, da se postavi odgovorna narodna vlada, nezavisna od ogrske, da se volijo poslanci v hrvatski sabor, ki naj zboruje vsako leto, da se ukinejo zadnji sledovi kmetske služnosti in plemiških predpravic. Posebna deputacija je bila poslana na Dunaj, da izrazi hrvatske želje pred prestolom. Med tem je bil že 23. marca imenovan Jelačić za bana; ker je ta narodni mož postal tudi poveljujoči general vse Hrvatske in Vojne krajine, je zavladovalo nad tem po Hrvatski veliko zadovoljstvo. Kajti spor z Madžari se je ostril; nova ogrska vlada je začela nasilno vpeljavati madžarski uradni jezik po Hrvatskem, dasiravno dotični sklepi še vedno niso dobili sankcije. Ban Jelačić je dne 19. aprila izdal cirkular na vse hrvatske oblasti, da ne sprejemajo od nikogar nikakih uradnih povelj, razen od njega kot vrhovnega poveljnika dežele, postavljenega od kralja. Ta naredba je bila naperjena proti ogrski vladi; postajalo je jasnejše, da se bodo Hrvatje v sporu z ogrsko vlado, ki je vedno bolj izločevala vladarjev vpliv, opirali na dvor, ne meneč se za naredbe ogrskega ministrstva. Tudi Jelačić je stal na stališču, da se mora razmerje Hrvatske do

Ogrske, t. j. do ogrske krone, popolnoma na novo urediti, „na novem temelju svobode, samostalnosti in enakosti“, toda določiti to razmerje, v to je poklican samo hrvatski sabor. Zato je Jelačić dne 18. maja razpisal volitve v Hrvatski, Slavoniji in Vojni krajini. Volitve, za katere je imel aktivno pravico poleg plemiča in duhovnika vsak posestnik, trgovec, obrtnik in uradnik, so se vršile koncem maja; poleg 191 voljenih poslancev, med katerimi so bili vsi ilirski prvaki, je spadalo v sabor tudi gotovo število virilistov. Novi sabor se je sestal v Zagrebu dne 5. junija. Vsakega novega bana je moral sledeči sabor slovesno instalirati, pri čemer je po starem običaju instalacijo vodil zagrebški nadškof. Ker je bil ta odsoten, je Jelačića instaliral — srbski patrijarh Josip Rajačić, kar se je zgodilo v znak bratske sloge med Hrvati in Srbi.

Skupna nevarnost pred Madžari je namreč obe plemeni močno zbližala. Srbi so vzpričo visoke narodne zavednosti morali zgodaj priti v nasprotje z madžarskim šovinizmom, ki je hotel nemadžarskim narodnostim Ogrske vsiliti madžarsko narodnost. Tako se je tudi med južno-ogorskimi Srbi pojavilo ogorčenje nad Madžari, saj so tudi oni ob izbruhu revolucije mislili, da je prišel veliki čas, ko je mogoče uresničiti narodno svobodo. Dne 1. maja se je zbrala v Karlovcih slovesna skupščina Srbov iz Bačke, Banata in Srema, na katero so prišli tudi posebni zastopniki Hrvatov, med njimi voditelj Kukuljević. Na njej so bili ob velikanskem navdušenju proglašeni važni sklepi, ki vsebujejo narodni program Srbov v monarhiji. Srbske zahteve so bile: da se obnovi srbska patrijarhija — metropolit Josip Rajačić je bil proklamiran za srbskega

patrijarha —; v političnem oziru naj Banat, Bačka, Baranja in Srem tvorijo teritorialno-politično enoto srbsko Vojvodino, nezavisno od Ogrske; načeluje ji srbski vojvoda pod cesarjevo oblastjo. Za vojvodo je bil izvoljen Štefan Šupljikac, ogulinski polkovnik, ki se je nahajal v avstrijski armadi na italijanskem bojišču in ki se je šele v septembru vrnil v Vojvodino ter prevzel poveljstvo nad njo. Med tem se je vodstvo srbskega gibanja poverilo Rajačiću; ustanovil se je narodni odbor, ki naj vodi organizacijo in obrambo dežele. Na dvor na Dunaj se je odposlala posebna deputacija, ravno tako tudi na hrvatski sabor. S Hrvati se je kot „z bratskim narodom istega jezika, iste krvi“, sklenila ozka zveza proti Madžarom, kajti oboji so se dobro zavedali, da jim preti od teh skupna nevarnost.

Na dunajskem dvoru so spočetka, ker je bil položaj napram Madžarom še nejasen, odklanjali srbske zahteve. Ogrska vlada je hotela srbsko gibanje z vojaško silo zatreti, kar se ji ni posrečilo. Nasprotno, z narodnim odborom v Karlovcih je potegnilo domala vse prebivalstvo južne Ogrske in Hrvatske in začela se je krvava borba med Srbi in četami, ki jih je poslala peštanska vlada zoper nje. V teh bojih so Srbi dobivali izdatno pomoč iz kneževine Srbije, odkoder so prihajali številni prostovoljci pod poveljstvom Štefana Kničanina. V Vojvodini sta se pojavila tudi bivša srbska kneza Miloš in Mihael Obrenović. V sledečih bojih, v katerih so se izredno srdito bojevali zlasti na močnih okopih pri Sentomaša (Srbobranu), so so imeli Srbi težko stališče, kajti čete, ki jih je peštanska vlada pošiljala zoper nje, so bili redni

vojaški oddelki, dočim so njihove sile sestojale iz prave ljudske vojske, sicer izredno hrabre in junške, toda bojujoče se dolgo brez izvežbanih višjih poveljnikov.

Novi hrvatski sabor, ki je imel 6. junija prvo sejo, je zboroval v smislu sklepov skupščine z dne 25. marca. Zakonov ogrskega državnega zbora z l. 1848 ni proglasil, sklenil je le ukinjenje kmetskega podložništva in splošno plačevanje davka, s čimer je za Hrvatsko prenehal fevdalni sistem. Glede bodočega razmerja Hrvatske do Ogrske in Avstrije se je sabor postavil na federalistično stališče, izrazivši željo, da se monarhija preuredi po vzgledu Svice v državno zvezo; vsaka narodna država naj ima svoj zbor in svojo vlado, na Dunaju pa naj obstoja skupni parlament in skupna vlada za vojsko, finance in trgovino ter zunanje zadeve. Nadalje je sabor sklenil, da se obnovi banska oblast „od Drave do morja“ in se tudi Krajina ter Dalmacija združita s Hrvatsko. Dalje se je zahtevala tudi bližja zveza s srbsko Vojvodino in slovenskimi pokrajinami.

Nato se je ban Jelačić na čelu posebne deputacije napotil k cesarju v Innsbruck, kjer je bil 18. junija slovesno sprejet, dasi ga je posebna cesarska naredba že 10. junija odstavila od banske časti in vojaškega poveljstva. Tako možato vlogo je igral takrat dvor v strahu in omahovanju med Madžari in nasprotnimi silami! Jelačić pa je kljub temu ostal ban in ko so Madžari poskušali pridobiti zase Slavonijo, se je napotil v juliju tja in je vso deželo razen Osjeka pridobil zase.

V juliju se je Jelačić napotil na Dunaj, da bi se pogajal z Madžari, kakor se je želelo z obeh

strani. Toda do sporazuma ni prišlo. Jelačić se je vrnil v Zagreb prepričan, da se bo moral spor z Madžari odločiti z orožjem. Začele so se priprave za vojno; ban je zbiral zlasti graničarske čete. Dne 1. septembra je posedel madžaronsko Reko. Malo nato je Jelačić dobil cesarsko pismo, s katerim se preklicuje odstavljenje z dne 10. junija. Ko je še dobil od Radeckega iz Italije pomoči v denarju in orožju, je Jelačić dne 7. septembra napovedal ogrskemu ministrstvu vojno z motivacijo: „... Mi hočemo enakost in ravnopravnost vseh narodov in narodnosti, ki živijo pod ogrsko krono... Ker ogrsko ministrstvo misli, da ne more pristati na te pogoje, nalaga nam čast in dolžnost, da poskusimo zadnje: da primemo za orožje.“ Postavil je v Zagrebu bansko vlado ter dne 11. septembra na čelu hrvatske vojske prekoračil Dravo v smeri na Čakovac.

Med tem so se bili zvršili po ostali monarhiji važni dogodki, katerih posledice so prinesle tudi ureditev hrvatsko - madžarskega spora, in sicer obojim v škodo.

Izbruh revolucije je pri vseh Slovanih monarhije sprožil živahno narodno gibanje, tako tudi pri Slovencih. V vseh večjih mestih so nastala politična društva, pojavilo se je mnogo političnih listov. Toda priznati je treba, da Slovenci nikakor nismo bili dorasli revolucionarnemu duhu tega leta. Narodna zavednost je bila pri nas še veliko premajhna, omejena na malo število izobraženstva, pred vsem mladine; manjkalo je politične izobrazbe. Ogromna množica ljudstva ni imela smisla ne za politične, še manj pa za narodne težnje; pri kmetskem prebivalstvu je obstajalo razumevanje le za ukinjenje

tlake in desetine, v čemer je ležal zanj ves pomen nove dobe. Še najbolj v ospredju slovenskega narodnega gibanja so stali Slovenci v Gradcu in Dunaju; tu se je spočela tudi zahteva po „zedinjeni Sloveniji“, to je združenju vseh slovenskih dežel v eno upravno skupino. Toda v domovini je vladala glede tega našega maksimalnega narodnega programa te dobe velika mlačnost, nedoslednost in nevednost. V provizoričnem deželnem zboru koroškem in štajerskem se je v § 1. nove deželne ustave sprejela določba, da sta vojvodini nerazdeljivi, a Slovenci temu niso ugovarjali. Slovenski politiki v domovini niso imeli nikakega jasnega nazora ne o narodnem programu, ne o pomenu revolucionarnega gibanja. Razumljivo je tedaj, da se je tudi težnja po ožjem združenju s Hrvati in Srbi pojavljala le sporadično; isti čas, ko je hrvatski sabor stavil zahtevo, da se Hrvatski poleg srbske Vojvodine pridružijo tudi slovenske dežele, so se mnogi slovenski politiki izjavljali proti zvezi s Hrvati, drugi pa so govorili o njej le površno, brez vsake uvidevnosti za potrebo jugoslovanskega narodno-političnega programa, kakor ga je postavil sabor. Med tistimi politiki, ki so zvezo s Hrvati in Srbi vneto zagovarjali, sta bila Korošca Matija Majar in Andrej Einspieler; hrvatskega sabora pa se je kot zastopnik Slovencev udeležil dr. Stefan Kočevar.

Slabotno slovensko politično javnost je poleg tega razburjalo vprašanje volitev v nemško narodno skupščino v Frankfurtu. Leto 1848. je namreč poživilo tudi gibanje za zedinjenje in obnovitev stare Nemčije. Vlade nemških držav, tudi Avstrije, se temu gibanju, ki glede izvedbe svojega programa

nikakor ni imelo jasne, enotne politike, niso mogle upirati, in tako so bile razpisane volitve za ustavodajno nemško narodno skupščino, ki se je zbrala 18. maja v Frankfurtu. Od avstrijskih dežel naj bi se teh volitev udeležile le one pokrajine, ki so nekdanj pripadale k Nemčiji, torej poleg nemških češke in slovenske dežele. Dočim je poleg Čehov večina slovenskih politikov bila zoper Frankfurt, so se izjavili mnogi naši politiki za volitve. Zato so se volitve vršile neenotno; nekateri slovenski okraji sploh niso volili, pa tudi v drugih okrajih izvoljeni Slovenci se frankfurtske skupščine niso udeleževali.

Kot nekaka protiakcija nemški narodni skupščini so sklicali slovanski politiki slovanski shod v Prago v dneh 2. do 13. junija 1848. Tu naj bi se določila politika slovanskih narodov v Avstriji, zlasti napram imperijalističnim težnjam Nemcev in Madžarov. Na shod so prišli poleg zastopnikov Poljakov, Rusinov, Slovakov tudi zastopniki Srbov, Hrvatov in Slovencev, dasi smo bili slednji le slabo zastopani. Vodstvo so imeli na shodu Čehi, med katerimi je takrat prevladoval Palacký, ki je bil po vzoru Havlička zoper politični panslavizem; boječ se premoči reakcionarne Rusije je zastopal nazor, da je treba Avstrijo ohraniti in v nji priboriti premoč Slovanom. Na shodu so bile zastopane tudi radikalnejše struje, zlasti se je odlikoval Rus Bakunin, ki je zahteval kot program razrušenje Avstrije kot pogoj osvobojenja Slovanov in ustanovitve demokratične slovanske federacije. Toda na kongresu, ki se je pri izdelovanju podrobnih načrtov razdelil na sekcije po narodih, je prevladala zmerna, avstrofilska smer, tako da je bila sprejeta

izjava proti političnemu panslavizmu. Vendar so bili radikalni elementi na kongresu močni; oporo so imeli zlasti med praško omladino. Prišlo je na binkoštno nedeljo 11. junija v Pragi do nemirov; po ulicah so se pričeli boji in gradile so se bari-kade. Tedaj je praški poveljnik knez Windischgrätz začel kratkomalo s topovi bombardirati Prago, na kar je nastal zopet red; slovanski kongres se je v splošni zmešnjavi hitro razšel. Glede jugo-slovsanskega vprašanja se je postavil na program hrvatskega sabora oziroma Karlovških sklepov, za Slovence pa je zahteval zedinjeno Slovenijo.

Izmed sklepov avstrijskega državnega zbora, v katerem smo imeli Slovenci kakih 16 poslancev, med njimi vsled agrarnega značaja volilnega gibanja nekaj čisto nesposobnih mož, je važen oni glede ukinjenja tlake in desetine ter vsakršne podložnosti kmeta napram gospodi. Sicer pa Slovenci na tem državnem zboru niso nastopali kot narodna celota in so tudi v političnih zadevah hodili različna pota.

Dočim je avstrijski dvor prvi čas revolucije igral skrajno omahljivo, skoro pasivno vlogo, so mu polagoma dogodki sami pomagali iz zadrege. V Parizu je zmagalo meščanstvo, ko je general Cavaignac kot diktator v strašnih pouličnih bojih 23.—27. junija zmagal radikalno socijalistično delavstvo. Se bolj so ugodne vesti iz Italije dvignile pogum vojaških in reakcionarnih krogov na dvoru. Cesar Ferdinand je bil spočetka pripravljen upornim Italijanom, ki so jim prišli na pomoč Piemontezi, odstopiti Lombardijo; ko se mir vendarle ni sklenil, je zmagal Radecki nasprotnike v več bitkah, zlasti pri Custozzi (25. julija), tako da se je moral sardinski kralj umakniti in skleniti premirje. Ti uspehi

kakor tudi Windischgrätzov nastop proti Čehom, vse to je poleg drugih okolnosti vplivalo na dvor, da se je v borbi med Jelačićem in Madžari postavil na hrvatsko stran. Sicer so bile že preje reakcionarne simpatije na strani Srbov in Hrvatov, ki so se borili zoper Madžare, katerih zahtevam so se na dvoru le v sili udajali; Jelačićev nastop je bil potemtakem zaželen dogodek, ki je sprožil ves nadaljni potek stvari, vodeč ga v reakcionarne struge.

Ko je Jelačić dne 11. septembra prekoračil Dravo, je proglasil, prišedši v Čakovac, Medjimurje za sestavni del Hrvatske, nato pa korakal preko Kaniže in Stolnega Belgrada proti Pešti. Madžarske čete so se umikale brez boja. Pod vtisom teh dogodkov je demisijonirala Batthyanyjeva vlada in državni zbor je poveril vodstvo državnih poslov Košutu. Toda cesar je imenoval 25. septembra podmaršala grofa Lamberga za komisarja na Ogrskem, podredivši vse čete onstran Litve njegovemu poveljništvu. Tedaj je državni zbor na Košutov predlog prepovedal Lambergu sprejeti poveljstvo, razjarjena množica pa ga je dne 27. septembra na cesti v Pešti napadla in usmrtila. Dne 28. septembra so se pri Pakosdu spoprijele Jelačićeve čete z Madžari; bitka je ostala neodločena, dasi sta si obe strani pripisovali zmago. Tretji dan po bitki se je Jelačić obrnil ter se napotil proti Dunaju.

Na dvoru so porabili umor grofa Lamberga, da so začeli odločilni udarec zoper Madžare. Dne 3. oktobra je cesarski manifest razglasil, da se razpušča ogrski državni zbor ter se obenem razveljavijo vsi njegovi sklepi, hkrati pa se proglašaja ban Jelačić za vrhovnega poveljnika vseh čet na

Ogrskem. Ko je avstrijski vojni minister Latour poslal Jelačiću čete z Dunaja na pomoč, je nastalo na Dunaju strašno ogorčenje. Radikalno krilo je dobro čutilo, da bi pomenila zmaga nad Madžari hkrati tudi zmago reakcije nad vsemi pridobitvami revolucije. Vsled tega množica četam ni pustila odkorakati. V srditih pouličnih bojih dne 6. oktobra so zmagali radikalni elementi; Latourja so usmrtili in ga obesili na poulično svetilko. Vse je hitelo se oboroževati, dobro vedoč, da je prišel odločilni trenutek. Tedaj je cesar z dvorom zapustil Dunaj in se preselil v Olomuc, avstrijski državni zbor pa odpoklical dne 22. oktobra v Kromeriz; toda ta se povečini ni odzval cesarski odredbi.

Dvor je sklenil dunajske upornike s silo ukrotiti. Ban Jelačić je prispel na Dunaj, ki ga je že oklepala cesarska vojska pod poveljstvom Windischgrätza. Obleganemu mestu je prišla na pomoč madžarska vojska, ki jo je Jelačić dne 30. oktobra potolkel pri Schwechatu, nakar se je naslednji dan Dunaj podal zmagovitim generalom.

Zmagovita reakcija je hotela sedaj uničiti nele odpor Madžarov, temveč preklicati slovesno jim dano ustavo z lastnim ministrstvom. Ker se je pa dvoru zdelo vseeno neumestno, da bi cesar Ferdinand prelomil svojo besedo, so izbrali drug načrt. Dne 2. decembra se je v Olomucu Ferdinand odrekel prestolu na korist svojemu osemnajstletnemu nečaku Francu Jožefu (1848—1917). Ta je sicer v svojem manifestu izjavil, da želi vladati „na osnovi ravnopravnosti vseh narodnosti monarhije, enakosti vseh državljanov pred zakonom in s sodelovanjem narodnih zastopnikov pri zakonodaji“, toda po pravici so vsi svobodoljubni elementi s

skrbjo pričakovali nadaljnega razvoja. Istega dne (2. decembra) je bil ban Jelačić imenovan za gubernatorja Reke, potem pa tudi za civilnega in vojaškega gubernatorja Dalmacije. Poleg tega je bil baron Franjo Kulmer, eden hrvatskih voditeljev, imenovan za hrvatskega ministra, ki naj bi bil zakoniti posredovalec med dvorom in hrvatsko vlado. Tako je bila podoba, da se bo uresničil hrvatski narodni program, nad čemer je zavladovalo na Hrvatskem veliko zadovoljstvo.

Tudi Srbom, ki so poslali po padcu Dunaja slovesno deputacijo na cesarski dvor v Olomuc, so se ugodile glavne njihove zahteve. 15. decembra jim je cesar v posebnem patentu potrdil ustanovitev patrijarhije v Karlovcih z Rajačićem kot prvim patrijarhom; enako se jim je priznala Vojvodina ter Šupljikac kot prvi srbski vojvoda. Nadalje je bila obljubljena notranja ureditev Vojvodine v korist srbskim narodnim in cerkvenim težnjam in sicer po obnovitvi miru. Te koncesije so dajale Srbom upanje, da se jim bo ustreglo tudi glede tretje točke njihovega programa, glede pridruženja srbske Vojvodine trojedini kraljevini hrvatsko-slavonsko-dalmatinski.

Še v zimskem času, zlasti pa začetkom leta 1849, so udrle cesarske vojske na Ogrsko ter dosegle velike uspehe, zasedle Budim in Pešto, odkoder se je Košutova vlada umaknila v Debrecin. Bila je podoba, da je madžarskega upora konec. Tedaj so avstrijski dvorni in vladni mošje — skrajno reakcionarnemu ministrstvu je stal od 20. novembra na čelu knez Schwarzenberg — smatrali, da je prišel primeren čas, odpraviti preliberalni avstrijski državni zbor. Dne 7. marca je v Kromerizu vojaštvo

zasedlo posvetovalno dvorano ter razgnalo poslance, dočim je bila dne 4. marca proglašena nova, oktroirana ustava za celo cesarstvo.

Oktroirana ustava z dne 4. marca 1849 obljublja skupni državni zbor (Reichsrat) za celo cesarstvo z Ogrsko in Hrvatsko vred, z deželnimi zbori; ukinja torej posebno ustavo za Ogrsko, pa tudi ne izpolni hrvatskega narodnega programa, ustanavlja sicer srbsko Vojvodino s Sremom ter jo loči od Ogrske. Razumljivo je tedaj, da je vzbudila povesod, zlasti med Hrvati, veliko nezadovoljstvo. Toda bilo je prepozno, reakcija je zavladala v zvestih in odpadlih deželah povesod enako. Madžari so na oktroirano ustavo odgovorili z odstavljenjem Habsburžanov in so spomladi leta 1849 avstrijske vojske zopet pognali iz Ogrske. Bili so naposled šele z rusko intervencijo premagani (Vilagoš 17. avgusta l. 1849). Oktroirana ustava sploh ni stopila v veljavo, ker je bila s cesarskim patentom z dne 31. decembra 1851 kratkomalo odpravljena in nastopil je zopet absolutizem. Ta doba absolutizma (1849—1859), ki se naziva navadno po notranjem ministru Bachu, je skušala izbrisati vse sledove revolucionarne dobe v političnem kakor narodnem oziru. Vladi se niso zdele nič manj nevarne narodne težnje narodov, ki so bili na njeni strani, kakor onih, ki so ji bili nasprotovali v odkritem boju. Zato so prejeli lojalnejši Slovani, zlasti Hrvatje in Srbi, isto za plačilo, kar so dobili Madžari, Italijani in Nemci za kazen.

Dočim je ostalo za Bachovega absolutizma na Slovenskem pri starih kronovinah, so bile na Hrvatskem politične pravice še manjše ko pred letom 1848. Ban Jelačić je sicer ostal še nadalje

na čelu dežele, toda banska vlada se je preobrazila v c. kr. namestništvo. Uradni jezik je bil od 1854 dalje edinole nemški, mnoga višja, vplivnejša uradniška mesta so se podeljevala tujcem, poleg Nemcev tudi Čehom in Slovencem, ki so poleg domačih „nesumljivih“ mož vzdrževali absolutistični in germanizatorični režim („Bahovi huzari“).

Ne Dalmacija, ne Vojna krajina se ni združila s Hrvatsko, pač pa se je uredila srbska Vojvodina s Temišvarom kot glavnim mestom; pridružen ji je bil tudi Srem. Šupljikac je umrl že leta 1848, novega vojvode Srbi sploh niso dobili. Dasi so imeli v bojih z Madžari l. 1848—1849 velike žrtve, vendar se je reakcija obračala tudi zoper nje, zatirajoč jim duševno življenje. Cesar sam si je privzel naslov velikega vojvode srbskega; Vojvodino pa je upravljal tujec Mayerhofer s tujimi uradniki.

14. Ustavne borbe v Avstriji 1860—1873 in Jugoslovani.

Poraz pri Solferinu in z njim združena izguba Lombardije l. 1859, zlasti pa trajne finančne težkoče, povzročene po zavoženi gospodarski politiki, vse to je povzročilo konec absolutizma. Leta 1860 je sklical cesar na Dunaj takoimenovani „pomnoženi državni svet“, v katerega sta bila poklicana izmed Jugoslovanov Hrvata Vranicani in Strossmayer. V tem svetu sta se pri posvetovanju o reformi notranjega ustroja države pokazali dve stranki, centralistična in federalistična, od katerih je slednja zahtevala priznanje in avtonomijo historično političnih individualitet — pri nas kronovin —, ki naj imajo za skupne zadeve skupni parlament. Ta stranka je bila v večini, zato je cesar v oktobru 1860 izdal „oktobrsko diplomo“, ki je vračala avstrijskim narodom ustavo v smislu nekakega nepopolnega federalizma. Ker ni bila popolnoma všeč ne federalistom, še manj seveda centralistom, je prevladala na dvoru centralistična struja; imenovano je bilo novo, Schmerlingovo ministrstvo in v februarju 1861 je bil razglašen „februarski patent“ s centralistično ustavo v nemško-nacijonalnem duhu. Dočim so oktobrsko ustavo zagovarjali

zlasti Slovani Čehi in Poljaki ter Slovenci, — Madžarom je nudila seveda premalo — pa so morali biti vsi nenemški narodi nezadovoljni s februarским patentom; zato so vsi nastopali zoper vladoželjne Nemce. Vnela se je dolgotrajna borba med centralisti in federalisti, ki je končala naposled z dualizmom.

Volilni red za poslansko zbornico — poleg katere je obstojala še gosposka zbornica — je bil prirojen tako, da je imelo nemško meščanstvo in plemstvo zagotovljeno večino. Poslance za državni zbor so volili deželni zbori, v katerih so imeli premoč plemiči in meščani. Prvi državni zbor se je sestal v maju 1861. Proti centralistični ustavi so nastopali vsi nenemški narodi, zahtevajoč priznanje historičnega prava. Čehi so zahtevali oživitvorenje države češke krone in od l. 1863 sploh niso hoteli več priti v skupni državni zbor, Poljaki so hoteli obnoviti svojo samostojnost vsaj v Galiciji, Benečija sploh ni poslala odposlancev na Dunaj. Madžari in ravno tako tudi Hrvatje o skupnem državnem zboru niso hoteli ničesar slišati ter tudi niso poslali nikakih poslancev.

Slovenci do dualizma. Kakor ostali nenemški narodi so se morali tudi Slovenci boriti zoper nemški centralizem. Pri tem so se oklepali oktobrske diplome, želeč pretvoriti državo v federalističnem smislu. Ker so se vsi njihovi naravni zavezniki (Čehi, Poljaki, Hrvatje, Madžari) sklicevali na historično pravo, so tudi Slovenci krenili isto pot, dasi je bil naš položaj popolnoma drugačen in smo se mogli uspešno opirati le na prirodno pravo, ako smo hoteli koristiti vsemu narodu. Dasi so se oglašali posamezni glasovi za združeno Slo-

venijo, vendar so se v splošnem Slovenci oklenili zgodovinskega načela. V dnevni politiki je zahteval od l. 1861 naprej slovenski program: 1. narodno enakopravnost in 2. razširjenje deželne avtonomije v okviru enotne, ustavne Avstrije. Toda Slovenci so napravili še en korak v stran; koncem septembra l. 1865 so se zbrali vodilni politiki v Mariboru ter sklenili pod vtisom Belcredijevega nastopa in septembrskega manifesta naslednji program: Kranjska vojvodina naj se razširi zopet na vse ono ozemlje, ki ji je bilo pridruženo leta 1522, to je na vzhodno Istro, Trst in Kras, ki je združen z Goriško. Kranjska, Koroška, Primorska in Štajerska naj se združijo v „Notranjo Avstrijo“, kakor je obstajala nekdanj ter naj imajo skupni zbor, kamor pošiljajo svoje poslance deželni zbori. Za narodne zadeve naj obstojajo posebne narodne kurije, narodni zbor. — Mariborski program je bilo mrtvorojeno dete in je bil po vojni l. 1866 popolnoma pokopan. Dualizem pa je slovensko politiko močno pretresel in jo pognal na samostojnejša pota.

V tej dobi so tvorili vsi slovenski politiki le eno skupno stranko, ki se je opirala pred vsem na kmetstvo ljudstvo in je bila v kulturno-političnem oziru konservativna. Plemstvo ter velik del meščanstva je tvorilo nemško stranko, kateri so pripadali tudi mnogi „nemško misleči“ Slovenci, takoimenovani „nemškutarji“. Na Primorskem imamo mesto nje italijansko stranko enakega značaja.

Narodno življenje se je v tej dobi zelo poživilo. Nadaljevalo se je takorekoč delo leta 1848; probuja naroda je napredovala, začele so se po mestih, trgih in večjih krajih ustanavljati čitalnice, ki so postale središče narodnega življenja. S čital-

nicami so se polagali temelji slovenski drami, glasbi in petju, tu se je pletlo in razvijalo vse družabno, narodno in politično življenje Slovencev. Po njih šele se je slovenščina polagoma uvajala v javnost, da je postajala občevalni jezik srednjih slojev.

Središče slovenske politike je postajala Kranjska; vendar Slovenci tudi v kranjskem deželnem zboru še niso imeli večine.

Uvedba ustavnosti je prinesla veljavo tudi slovenskemu jeziku. L. 1862 je izdalo Schmerlingovo ministrstvo naredbo, da morajo sodišča s Slovenci obravnavati slovensko, pisati slovenske zapisnike in izdajati slovenske razsodbe. Poslovenile so se ljudske šole, nemščina se je vpeljala od drugega šolskega leta kot predmet. V srednje šole se je najprej uvedla slovenščina kot predmet. Da bi priborili slovenščini še več pravic, zlasti v srednji šoli, za to so se borili Slovenci, — toda dostikrat zelo mlačno, ker so le premnogi narodni možje sami književno slovenščino preslabo obvladali.

Hrvatje do dualizma. Na Hrvatskem je bil l. 1860 zopet vpeljan narodni jezik v šole in urade, „Bahovi huzarji“ so morali zapustiti deželo in na njih mesta so bili poklicani prvi narodni možje. Ko se je z oktobrsko diplomom deželi vračala ustava, je novi ban Šokčević sklical bansko konferenco 55 najuglednejših hrvatskih veljakov, da se posvetujejo o narodnih zadevah in predlagajo zaželjene preuredbe. Na Dunaju se je osnoval za hrvatske zadeve dvorski dikasterij. Banska konferenca je stavila predlog o zedinjenju vseh hrvatskih dežel z Dalmacijo in Istro vred. Toda Dalmacija kljub cesarskemu nasvetu ni hotela poslati svojih odposlancev na posvetovanje v Zagreb, ker je pri

volitvah dobila v deželi večino italijanaška ali avtonomaška stranka, proti kateri je ostala narodna stranka, ki je zahtevala združenje s Hrvatsko, v manjšini.

Da bi potolažili Madžare, so na Dunaju leta 1860 Ogrski zopet priključili Medjimurje, obenem pa ukinili srbsko Vojvodino in njeno ozemlje zopet pridružili Ogrski.

Dasi Hrvatje niso bili navdušeni za oktobrsko ustavo, vendar je vzbudila precejšnje nade na boljšo dobo. Splošna nezadovoljnost pa je prevladala, ko je bil objavljen februarski patent. Na Ogrskem državni zbor, ki je bil pravzaprav le deželni zbor brez Hrvatske in Erdelja, ne le da ni hotel poslati odposlancev na skupni zbor na Dunaj, marveč se je kratkomalo postavil na stališče, da velja še vedno po državnem zboru z leta 1848 sklenjena ustava (personalna unija). Zato je bil 22. avgusta 1861 z vojaško asistenco razpuščen.

Na Hrvatskem se je sestal sabor, voljen na podlagi Jelačićevega volilnega reda iz leta 1848, v aprilu 1861, a brez zastopnikov Reke, dočim so poslanci iz Vojne krajine in Srema — Srbi — prišli šele tekom zasedanja. Sabor, v katerem so sedeli najodličnejši hrvatski prvaki, je poleg zahteve o združenju vseh hrvatskih zemelj sklepal pred vsem o razmerju do Dunaja in Pešte.

Najti pravo politično orijentacijo v tem času za Hrvate ni bilo lahko vprašanje. Iz Pešte jih je Déak, vodja zmernejše stranke, vabil, da sodelujejo z njim ter si na ta način zagotove svojo staro ustavo, Dunaj jih je klical v osrednji parlament. Dasi so vedeli, da obstoja veliko nasprotje med njihovimi in madžarskimi težnjami, vendar so sodili

na podlagi bridkih izkušenj iz dobe po l. 1848, da jim Dunaj nikdar ne more postati odkrit in zanesljiv prijatelj. Sodili so, da jim postanejo Madžari preje odkriti zavezniki, izmodreni po nesrečni usodi zadnjih let; zato so se nagnili k Pešti.

Pri tem vprašanju so se izobličile tri stranke. Večino je imela narodna stranka, ki so jo tvorili poglavitno pristaši nekdanje ilirske stranke. Ali z drugimi besedami, domala vsa narodna, hrvatska inteligenca, dete ilirizma, se je politično opredelila v narodno stranko. Nadaljevala je delo narodnega preporeda; na podlagi uspehov ilirskih preporediteljev; njeno delo je slonelo na osnovi slovanstva in jugoslovanstva. Zastopajoč naziranje, da se nobeno jugoslovansko pleme zase, enako-hrvatsko, ne more upirati močnejšim protivnikom, vidi njihovo bodočnost le v medsebojni zvezi, v edinstvu vseh Jugoslovanov. Hrvatje in Srbi tvorijo eno narodno individualnost; k tej enoti pa pripadajo tudi Bolgari in Slovenci. Hrvatje in Srbi bi imeli biti kot jedro jugoslovanstva središče prosvetnega dela Jugoslovanov. Notranje jedinstvo Jugoslovanov je prvi pogoj za narodni obstanek in temelj za politično ujedinjenje. Kulturno ujedinjenje je prva etapa v tej evoluciji: ujednačenje jezika, znanosti, prosvetnih institucij. Srbski oziroma hrvatski jezik, ki je centralen, naj bi polagoma sprejeli za književnega tudi Slovenci in Bolgari. Ujedinjeni Jugoslovani naj svojo kulturno misijom smatrajo v tem smislu, da ustvarijo eden tip kulture, ki bo v bistvu sinteza vzhodnega in zapadnega tipa.

Te ideje so bile v narodnem oziru vodilne jugoslovanski generaciji hrvatske zgodovine,

grupirane v narodni stranki. Vodilni duh ji je bil poleg historika Franja Račkega znameniti Josip Juraj Strossmayer, škof v Djakovu, veliki narodni in kulturni prvoboritelj in meceni hrvatski. On je stal dolgo dobo v ospredju hrvatskega javnega dela, spočetka tudi kot političen voditelj, pozneje, ko je po breuspešni borbi z Madžari stopil iz politične aktivnosti, pa še vedno kot najagilnejši duh vodilne narodne inteligence. Mož širokega obzorja in velike koncepcije je zapustil vsej svoji dobi v narodnem, prosvetnem oziru mogočno sled.

Naziv „jugoslovanski“, ki je stopil popolnoma na mesto „ilirskega“, se je uporabljal kot zunanja označitev edinstva; tako se je imenovala še sedaj obstoječa „Jugoslovanska akademija“ v Zagrebu, ki se je ustanovila po Strossmayerjevi zaslugi leta 1867. Leta 1861 je hrvatski sabor v znak sloge med Hrvati in Srbi v zakonil za narodni jezik naziv „jugoslovanski jezik“.

Toda kakor so bile narodne ideje jugoslovanske generacije pozneje pokopane pod zmagujočim pravaštvom in protisrbskim hrvatskim ekskluzivizmom, tako je tudi politična taktika narodne stranke doživela popoln neuspeh.

Narodna stranka je stala na stališču, da je vsled dogodkov l. 1848 pravno popolnoma prenehala vsaka zveza med Hrvatsko in Ogrsko ter da je ostala krona, to je oseba vladarjeva, še edina vez, ki veže obe deželi. Kljub temu je po nazarju narodne stranke Hrvatska voljna stopiti v realno unijo z Ogrsko, ki naj se določi s posebnim dogovorom, — toda šele takrat, ako Ogrska pravoveljavno prizna samostojnost in neodvisnost Hrvatske in njeno teritorijalno celokupnost, t. j. zahtevo

po združitvi Hrvatske-Slavonije z Vojno krajino, Reko, Medjimurjem in Dalmacijo. Pri tem zakonodaja in vrhovna uprava v političnem, naučnem, verskem in pravosodnem oziru ne more biti skupna.

Proti temu predlogu večine je nastopila unijonistična stranka, kateri so poleg pravih madžaronov pripadali tudi mnogi bivši Ilirci, katere je absolutizem pognal v to smer; ta stranka je zahtevala istotako realno unijo z Ogrsko, toda brez kakršnihkoli pogojev. Posebej pa sta nastopila še dr. Evgen Kvaternik in dr. Ante Starčević, ki sta gledala na Pešto ravno tako nezaupno, kakor na dunajsko vlado, zato sta zahtevala, naj Hrvatska v direktnem pogajanju z vladarjem samim doseže popolno samostojnost. V tej skupini je začetek poznejše stranke prava. Kažoč na neizvedljivost poslednjega programa, ki je bil sicer v načelu vsem simpatičen, je narodna stranka ostala pri svojem predlogu glede razmerja do Ogrske, ki je bil v saboru sprejet. Glede skupnega parlamenta na Dunaju je sklenil sabor soglasno, da se Hrvatska s Slavonijo ne udeležuje državnega sveta in izjavil z večino glasov, da nima Hrvatska nikakih skupnih zadev z Avstrijo. Ta dva sklepa sta bila vzrok, da je dunajska vlada tudi hrvatski sabor razpustila (8. novembra 1861), vendar je bil sklep večinske narodne stranke glede razmerja z Ogrsko še sankcioniran. Tudi se je ustanovila za Hrvatsko najvišja sodna instanca, stol sedmorice, in hrvatski dvorski dikasterij je bil spremenjen v hrvatsko dvorsko pisarno. Na Hrvatskem in Ogrskem je nastopil absolutistični režim, toda pasivna rezistenca prebivalstva je šla tako daleč, da prebivalstvo ni hotelo dajati ne davkov, ne vojakov, proti čemer

se je oblast borila z nasilnim pritiskom. Proti pristašem narodne stranke so se vršile hude persekucije.

Pod težo teh razmer je nastala na Hrvaškem nova, „samostalna“ stranka (Mažuranić, Kukuljević in dr.), ki se je odcepila od narodne stranke. Voditelji nove stranke so se bali, da se bodo na posled Madžari vendarle pogodili z Avstrijo in pri tem dosegli gospodstvo nad Hrvati; treba je zatorej izrabiti konstelacijo in se pogoditi z Avstrijo na podlagi realne unije, to je vojne, diplomatske in financijalne skupnosti. Schmerlingova vlada, ki se je trudila, da pridobi za skupni državni zbor Slovake, Rumune, ogrske Nemce in Srbe, je poskusila, da pomaga na Hrvaškem samostalcem do vlade, da bi na ta način zlomila odpor Madžarov. V to svrhu je bil spremenjen saborski volilni red v korist novi stranki, toda pri volitvah, ki so se vršile v poletju 1865, je ista dobila le tretjino glasov. Proti njej se je združila narodna stranka (Strossmayer, Rački, Mrazović) z unijonisti; tudi število Starčević-Kvaternikovih pristašev se je pomnožilo.

K dualizmu. Neuspeh na Hrvaškem je močno omajal Schmerlingovo pozicijo, zlasti, ker od l. 1863 oziroma 1864 tudi Čehov in Moravcev ni bilo več v dunajskem parlamentu. Zato je v juliju 1865 odstopil in na njegovo mesto je prišel grof Belcredi. Nova vlada je bila nasprotna nemškemu centralizmu, zastopajoč konservativno-federalistično stališče, ki ga je hotela realizirati s podelitvijo večje kronovinske avtonomije, a se želela hkrati pogoditi z Ogrsko in Hrvatsko. Na Ogrskem samem je bila Déakova stranka priprav-

ljena nekoliko popustiti ter priznati gotove skupnosti monarhije. Zato je cesarski manifest v septembru 1865 sistiral februarско ustavo s skupnim državnim zborom, za čas, da se izvrši sporazum z Ogrsko in Hrvatsko. Na Ogrskem je novo sklicani državni zbor po Déakovem predlogu izvolil posebno komisijo, ki naj izdelala zakonski načrt za bodoče razmerje Ogrske do Avstrije.

Na Hrvatskem se je sestal sabor v septembru 1865 in na cesarski predlog izvolil dvanajstčlansko regnikolarno deputacijo, da se z enako deputacijo ogrskega državnega zbora posvetuje glede medsebojnega državnopravnega razmerja, kakor tudi glede razmerja do celokupne monarhije. Deputacija, izvoljena iz članov narodne in samostalne stranke s Strossmayerjem kot predsednikom, se je v aprilu do junija 1866 pogajala z Madžari, toda do sporazuma ni prišlo. Madžari niso hoteli priznati Hrvatski državnopravne enakopravnosti in ji tudi niso priznali Medjimurja ter Reke. Tako je bilo politično stanje, ko je izbruhnila vojna z Nemčijo in Italijo l. 1866, ki je Avstrijo popolnoma izrinila iz Nemčije in Italije in povzročila na znotraj popoln preobrat, to je uveljavljenje dualizma.

Nastanek dualizma. Madžarska politika se je v svojem boju zoper habsburško - nemški centralizem opirala spočetka na lastno narodno odporno moč. V drugi dobi borbe v šestdesetih letih so Madžari računali pred vsem na zunanje-politično konstelacijo. Déak, voditelj madžarske politike, je vedel, da se ne da s približevanjem ničesar doseči od dunajske vlade, „ki se bo upirala, dokler je mednarodni odnošaji ne prisilijo k po-

puščanju.“ In res, uspeh madžarske politike je združen z zunanjepolitičnimi dogodki leta 1866.

Belcredi je ob svojih pogajanjih z Madžari imel načrt, preurediti Avstrijo v pet avtonomnih skupin: Ogrsko, Hrvatsko - Slavonsko, Češko (z Moravsko in Šlezijo), Poljsko (Galicijo z Bukovino) in Avstrijo, to je nemške alpske dežele s slovenskimi pokrajinami. Ta načrt, ki bi potisnil Slovence v nemškoavstrijsko skupino, pa je ostal neizvršen; Nemci, ki so se mu trdovratno upirali, so dosegli, da je Belcredi odstopil in da je postal ministrski predsednik grof Beust. Ta je sklenil z Madžari pogodbo, po kateri so slednji zavladali na Ogrskem in Hrvatskem, Nemci pa so si obdržali vlado v avstrijski državni polovici, prepuščajoč polagoma Galicijo gospodstvu Poljakov. Tako je bila l. 1867 sklenjena avstrijsko-ogrsko pogodba, po kateri se je država razdelila na dve državni polovici, ki ju je družila poleg vladarjeve osebnosti še skupnost zunanjih zadev, trgovske politike in vojske. Vsaka državna polovica je dobila posebno ministrstvo in poseben parlament, za skupne zadeve pa je volil vsak parlament poseben odbor, takoimenovane delegacije.

Dualizem je sklenila avstrijska vlada z Madžari na svojo roko, proti volji večine slovanskih narodov, ki so se skušali na razne načine boriti zoper njega.

Hrvati in dualizem. Ko so se pod Belcredijem začela pogajanja z Madžari, je bil sklican tudi hrvatski sabor (1. novembra 1866). Zborovanje se je vršilo pod vtisom Belcredijevega federalističnega načrta, kateremu so postali Hrvatje zelo naklonjeni, odkar je vsled zunanjepolitičnih dogodkov

ginila nevarnost pred nemškim centralizmom, katerega so se najbolj bali, in pa odkar je neugodni rezultat regnikolarnih deputacij pokazal, da Madžari ne mislijo sprejeti hrvatskega državnopravnega stališča. Zato je sabor 17. decembra 1866 sklenil (proti glasovom unijonistov), da se opusti ideja unije z Ogrsko ter da se poskuša samostojno doseči sporazum z Avstrijo, naj se torej ne pošiljajo poslanci v ogrski državni zbor. Hrvatje so prišli tedaj do uverjenja, da se bodo v zvezi z ostalimi Slovani, Slovenci, Čehi, Poljaki in Rusini najlažje borili zoper narodno zatiranje.

Toda bilo je prepozno. Ko je Beust izpodrinil Belcredija in izvedel avstrijsko-ogrski sporazum, je cesar pozval sabor, naj pošlje svoje zastopnike v Pešto. Hrvatski sabor je odgovoril, da ne more poslati svojih odposlancev v ogrski državni zbor, ker še ni urejeno vprašanje razmerja med Hrvatsko in Ogrsko; nato je bil sabor dne 25. maja 1867 kratkomalo razpuščen. Brž nato je ban Šokčević odstopil in za banskega namestnika je bil imenovan baron Levin Rauch z nalogo, da izvede hrvatsko-ogrsko nagodbo po onih načelih, ki jih je postavila ogrska regnikolarna deputacija l. 1866. Na Hrvatskem so se začela preganjanja narodne stranke, oktroiran je bil nov, madžaronom ugoden volilni red, ki je zlasti znatno povečal število virilistov, število voljenih poslancev pa znižal na 66. S tem volilnim redom se je pod pritiskom vladnih organov posrečilo pridobiti unijonistom veliko večino glasov. Ko so narodni poslanci, ki so si rešili samo 14 mandatov, izstopili iz sabora, so ostali unijonisti sami in odposlali v Pešto regnikolarno deputacijo 12 članov, ki je z enakoštevilno ogrsko

deputacijo določila hrvatsko-ogrsko državnopravno pogodbo.

Hrvatsko-ogrsko pogodba (1868) določa med glavnimi točkami, da je Hrvatska popolnoma avtonomna v zakonodaji in upravi, v notranjih zadevah, bogočastju, nauku in pravosodju, ostale zadeve pa se proglašajo za skupne in vodijo naj jih skupna ministrstva financ, poljedelstva, trgovine in narodne obrambe (domobranstvo), pri kateri se imajo osnovati posebni hrvatski oddelki. O teh skupnih zadevah razpravlja „skupni zbor vseh kraljevin ogrske krone, v katerega pošiljajo Hrvatje svoje odposlance, 29 v doleno ali poslansko, 2 v gorenjo, gosposko zbornico. To število se je leta 1873 ob ukinjenju enega dela Krajine povečalo na 34 poslancev, l. 1881 ob ukinjenju ostale Krajine pa na 40 poslancev v doleno in 3 v gorenjo zbornico. Glede financ je bilo določeno, da ima prejemati Hrvatska za kritje svojih avtonomnih stroškov 2,200.000 for. (pavšalno) za deset let, ker se ima financijalna pogodba obnavljati vsakega desetega leta. Dalje se je določilo, da je hrvaščina uradni jezik tudi pri skupnih uradih v Hrvatski (tako na pr. pri financi, pošti, železnici). Deželi načeluje ban, ki ga imenuje kralj „na predlog in ob sopodpisu skupnega ogrskega ministrskega predsednika“. Glede obsežnosti Hrvatske so Madžari obljubili, da se bodo potegovali zato, da se Dalmacija pripoji Hrvatski, obdržali pa so si Medjimurje, a glede Reke, ki je tudi unijonisti niso hoteli prepustiti Ogrski, ni prišlo do sporazuma; toda vladar se je postavil na ogrsko stališče in je Reko prisodil Ogrski kot „posebno telo, spojeno z ogrsko krono“.

Tako se je v glavnem glasila hrvatsko-ogrsko nagodba, ki sta jo ogrski državni zbor in hrvatski sabor sprejela in potrdila še istega leta 1868, na kar je dobila tudi vladarsko sankcijo.

Oktroiranje dualizma in ustvaritev hrvatsko-ogrsko nagodbe po madžarskem receptu je zbudila pri Hrvatih enako kakor pri drugih Slovanih silno ogorčenje. Proti opoziciji narodnih elementov je vladal ban Rauch z unijonističnim saborom z absolutističnimi sredstvi, s preganjanjem narodnih ljudi in zatiranjem narodnega časopisja. Leta 1870 je bilo celo vsako napadanje nagodbe proglašeno kot „zločin motenja javnega miru“, ali celo kot veleizdaja.

Slovenci in borba zoper dualizem. Slovenci so se udeleževali v zvezi z drugimi Slovani, zlasti Čehi, borbe zoper dualizem. Toda med Slovani ni bilo složnega, enotnega nastopa, kajti njih interesi niso bili enaki. Beustova vlada je znala pridobiti zase Poljake, obetajoč jim obsežno avtonomijo v Galiciji ter popolno gospodstvo nad Rusini; na podlagi teh koncesij jim je bila dualistična preuredba države simpatična in so ji nehali nasprotovati. Napram Čehom in Slovenceem pa je vlada posegla po odločnih sredstvih. Češki in moravski deželni zbor, ki sta podala izjavo za samostojno češko državo in nista poslala poslancev na Dunaj, sta bila razpuščena; pri novih volitvah so z vladno pomočjo Nemci dobili večino. Tudi kranjski deželni zbor, ki je dobil pri volitvah slovensko večino, je sklenil 28. februarja 1867 adreso zoper vladne namere, dasi v mili obliki. Toda že 1. marca je bil razpuščen in razpisane nove volitve, pri katerih je narodna stranka, dasi oslABLJENA,

vendarle obdržala večino. Neodločno in nedosledno vlogo so igrali slovenski poslanci v državnem zboru. Dasi so bili proti dualizmu in so celo govorili zoper njega, so po večini glasovali — zanj. Nova, takomenovana „decembrska“ ustava, ki izpreminja februarški patent v smislu dualizma, je bila sprejeta z nekaterimi slovenskimi glasovi! Svoje postopanje so utemeljevali poslanci z oziri na — solidarnost s Poljaki in zavezniškimi tirolskimi Nemci, z ozirom na obljubljeni razširjenje deželne avtonomije in — ker niso hoteli motiti soglasja v zboru! Ves ta čas so se Slovenci vneto borili za konservativni konkordat proti nameram liberalne vlade.

Opisano postopanje poslancev je vzbudilo v domovini veliko ogorčenje zoper „prvake“. Že delj časa nezadovoljna struja mlajše inteligence je naposled začela očitnejšo borbo zoper politiko „starih“, katerih vodja je bil še vedno Bleiweis. 2. aprila 1868 je začel v Mariboru izhajati političen list „Slovenski Narod“, glasilo „mladih“. Mladi so zahtevali na zunaj energičnejšo in odločnejšo narodno politiko s ciljem federalizacije Avstrije in združenja vseh Slovencev v eno administrativno celoto ter ožje stike z ostalimi Slovani. Mladi so zahtevali tudi doma smotrenejšo in velikopoteznejšo politiko. Med starimi so bili poleg voditelja Bleiweisa zlasti važni Costa, Svetec, Toman, med mladimi pa Dominkuš, Jos. Vošnjak, Razlag in drugi, med publicisti poleg Jurčiča zlasti France Levstik. Opozicija, zlasti njena omladina, pa je zastopala hkrati tudi v kulturnopolitičnem oziru nova, svobodomiselnna načela; slovenska inteligenca se je hotela izviti iz ozkih poti konservativne Bleiweisove politike. Borba se je vnela tudi v književnosti,

kjer so zoper prazno šarlatanstvo Bleiweisovcev nastopile ostre kritike Stritarjeve, Levstikove in drugih mladih pisateljev in pesnikov.

Razkol v radikalno-svobodomiselno in konservativno stranko se je začel v mnogem oziru po vzoru Čehov, kjer je tedaj zoper konservativne „staročehe“ nastopala „mladočeška“ stranka. Zato so slovensko opozicijo radi nazivali „mladoslovensko“.

Spor med obema strujama je postajal vedno ostrejši; mladi so sprožili energično akcijo za ustanovitev zedinjene Slovenije po deželnih zborih, toda stari so se po večini tako neodločno vedli, da je ogorčenje na radikalni strani le še naraščalo. Malo ublažil se je spor, ko so Slovenci z drugimi federalisti, Hrvati, Poljaki, Bukovinci, izstopili dne 31. marca 1870 iz državnega zbora, ker nemško-centralistična vlada ni hotela popustiti v pogajanjih s Poljaki.

V zadnji veliki notranje-politični avstrijski krizi. Istočasno so veliki svetovno-politični dogodki zelo vplivali na slovensko in sploh slovansko politično mišljenje. Vedno večja agresivnost nemštva je nagibala avstrijske Slovane, da so iskali zaslombe pri ostalih Slovanih, zlasti pri Rusih. Tako je pridobivala rusofilska politična orijentacija tudi med Slovenci vedno več pristašev, kar se je najpreje pokazalo po l. 1867, ko je proti volji Slovanov zagospodoval dualizem. Avstrijski Slovani — razen Poljakov — so v odgovor na dualizem demonstrativno priredili potovanje v Rusijo na etnografsko razstavo v Moskvo. Tega potovanja so se udeležili tudi Slovenci, Matija Majar je bil najimenitnejši udeležnik med njimi.

Rusofilsko vseslovansko mišljenje se je še pojačilo l. 1870, ko so nemške zmage nad Francozi vzbudile bojazen, da se Prusija obrne zoper Avstrijo in si jo podvrže oziroma jo razbije. Slovani so se zatekali k upanju na vseslovansko bodočnost, k velikemu ruskemu stricu, išoč pri njem zaščite pred vedno večjim, agresivnejšim nemštvom, zvezanim z Madžari. Seveda ta rusofilski panslavizem ni mogel imeti konkretnih načrtov, sploh nikalih jasnejših pojmov, kajti zato so bile razmere še veliko premalo razvite. Pojavljala pa se je znova močnejše vseslovanska ideja v realistični obliki, v oni obliki, ki je pomenila od vsega začetka za Slovence pozitiven narodni program, v jugoslovansstvu. Že ves čas borbe za ustavno preuredbo Avstrije so se oglasali posamezni slovenski politiki opominjajoč, da se odpira Slovencev narodna bodočnost le v najožji naslonitvi na Hrvate in Srbe. Tudi jugoslovansko idejo je znova vzbudil ravno strah pred nemško ekspanzivnostjo, ki se je nepričakovano hitro povspela do sijajne zmage nad Francozi. Začela so se najpreje narodno-politična razmotrivanja med hrvatskimi, slovenskimi in srbskimi listi; ti pismeni pogovori so dovedli slednjič do skupnega sestanka v Ljubljani o priliki občnega zbora „Matice Slovenske“ dne 1. decembra 1870. Tu so se sešli slovenski politiki iz raznih kronovin in mnogo hrvatskih in srbskih politikov iz Hrvatske, Slavonije, Vojne krajine, Dalmacije, srbske Vojvodine in Reke ter sklenili takoimenovani ljubljanski jugoslovanski program.

Ljubljanski jugoslovanski program leta 1870 povdarja edinstvo južnih Slovanov, ki se kaže v narodnem čustvu in jeziku. Slovenci, Hrvatje in

Srbi habsburške monarhije združujejo vse svoje moralne in materijalne moči v dosego edinstva na književnem, gospodarskem in političnem polju; svoje delovanje bodo osnovali tudi na to, kako bi pomagali zadovoljiti v enakih potrebah svojim bratom onstran mej, s katerimi so ene narodnosti; delati hočejo z društvi in skupščinami, zbori in časopisi sporazumno v vsakem vprašanju, ki se tiče njih zadev. — To svojo odločbo naznanijo državnikom habsburške monarhije in vsem drugim narodom, kateri živijo v isti državi, da izvedo, kako hočejo južni Slovani na vsak postavni način delati za uresničenje svojega edinstva v navedenem smislu.

Jugoslovanski program si je pridobil pri nas zlasti med omladino mnogo pristašev, na Hrvaškem je bila zanj pred vsem narodna stranka, ki je bila takrat še v najlepšem soglasju s Srbi, dočim so mu nasprotovali unijonisti in starčevičanci. Ta program je plod onega nemirnega razpoloženja, ki je vladalo med avstrijskimi Slovani ves čas ustavne borbe od l. 1860 do konca 1871, plod onega nemirnega pričakovanja novih dogodkov, usodnih preobratov, ki je doseglo svoj višek ravno v kritičnih letih 1870 in 1871. Po eni strani je strah pred zmagovito Prusijo silil Slovane, misliti neposredno na lastno obrambo — saj so Starčevičanci stavili glavne nade na Napoleona! — po drugi strani pa je vladalo splošno prepričanje, da dualizem nikakor še ne stoji tako čvrsto in da se more monarhija vendarle čez noč obrniti k federativni preuredbi.

V pričakovanju te možnosti je slovanske politike utrjeval razvoj notranje-politične situacije v letih 1870—1871, ki pomenita zadnjo veliko krizo

Avstrije, od katere razrešitve je zavisela vsa nadaljna usoda habsburške monarhije. Na Dunaju je prišla zopet do vpliva federalistična struja. Ko so izstopili federalisti iz parlamenta, je cesar imenoval novo ministrstvo s Poljakom grofom Potockim na čelu (april 1870). Nova vlada je skušala doseči spravo s Čehi, Poljaki in Jugoslovani, toda tako, da bi ne bila prizadeta ustava, pa tudi, da bi Nemci ne bili užaljeni. Ker pa so Čehi zahtevali združitev Češke, Moravske in Šlezije v posebno državno telo, torej isto, kar so dosegli Madžari l. 1867, so se pogajanja razbila.

Med tem se je v juliju 1870 vnela francosko-pruska vojna, katere se je spočetka cesar mislil udeležiti na strani Francije. Nepričakovane sijajne zmage Prusov so na dvoru le še povečale strah pred slednjimi, zato se je dinastija začela resneje truditi, da si pridobi zase nezadovoljne Slované, na katere bi se mogla nasloniti v slučaju borbe zoper Prusijo, pa tudi proti prenapetim narodnim stremljenjem avstrijskih Nemcev samih. Tedaj je polovičarsko ministrstvo Potockega odstopilo in vlado je prevzel začetkom februarja 1871 grof Hohenwart, voditelj federalistov.

Hohenwartovo ministrstvo je bila zadnja federalistična vlada v Avstriji; podpirali so jo vsi Slovani, to je južni Slovani, Poljaki in Čehi, s konservativno-fevdalnimi Nemci. Ko je po razpustu državnega in nekaterih deželnih zborov pri novih volitvah dobil veliko večino, je Hohenwart snoval federativno preuredbo države. Že preje je deželnim zborom obljubil znatno razširjenje njih delokroga; pri podrobnih pogajanjih je dosegel najdlje pri Čehih, katerim je v „septembrskem reskriptu“

(12. septembra 1871) v vladarjevem imenu poleg drugega priznal češko državno pravo. Na podlagi tega so Čehi sporazumno s Hohenwartom sestavili 18 takoimenovanih „fundamentalok“, v katerih je bila dana podlaga, na kateri se imajo Češka, Moravska in Šlezija ujediniti v posebno državno telo s pravicami, kakor so jih Madžari dobili l. 1867.

Proti takšni spravi s Čehi, ki naj bi pomenila začetek federalizacije Avstrije, so dvignili liberalni Nemci in Madžari silen odpor.

Hohenwart se je pogajal tudi s Slovenci, ki so stopili predenj z naslednjim narodnim programom: administrativno združena Slovenija, a dokler se ta želja ne izpolni, razširjenje deželne avtonomije za Kranjsko, v narodno mešanih deželah pa narodne kurije za slovenske narodne zadeve, slovensčina v šoli in uradu, nadsodišče v Ljubljani, pomnožitev slovenskih srednjih šol, juridična fakulteta v Ljubljani. — Od vseh teh zahtev je Hohenwartovo ministrstvo izvršilo le utrakvizacijo nižjih razredov srednjih šol na Kranjskem.

Hohenwartova vlada, v katero so stavili Slovenci največje nade, je padla še koncem l. 1871. Podlegla je združenemu odporu Madžarov in nemških nacionalcov. Na prigovarjanje Andrassyja in zunanjega ministra Beusta pod vtisom Kvaternikove bune so se pogajanja krone s Čehi razbila; dne 27. oktobra 1871 je odstopil Hohenwart. Na krmiło je prišla zopet „ustavoverna“ centralistična nemško-naciononalna vlada, Auersperg-Lasserjevo ministrstvo s Slovanom sovražno notranjo politiko.

Doba borbe za in proti federalizem se je vodila zelo živahno tudi po Slovenskem. Slovenski voditelji so skušali zanesti narodne težnje med

široke množice. V to svrho je služilo poleg obilice novih časopisov, ki so se pojavili v tej dobi, tudi prirejanje taborov. Tabori so bili velika zborovanja pod milim nebom, združena z velikimi narodnimi svečanostmi, prirejena z veliko, učinkovito slovesnostjo. Na njih se je govorilo in glasovalo za združenje Slovencev v eno administrativno in politično celoto, za narodno enakopravnost v šoli, cerkvi in uradu; obenem so se razpravljala razna gospodarska vprašanja. Tabori so zanašali narodno in politično zavednost med najširše kmetske plasti. Vršili so se v letih 1868 do 1871; največji od njih je bil l. 1869 v Vižmarjih pri Ljubljani.

Tabori so bili delo Mladoslavencev, ki so hodili samostojnejšo pot od starih Bleiweisovcev in so se tudi doslednejše ogrevali za zedinjeno Slovenijo, ki je bila medli politiki starih le nekak program za parado.

Hrvatska v letih 1870—1871. Notranje-politična kriza v Avstriji je prinesla spremembo razmer tudi na Hrvaškem, kajti tudi s Hrvati se je želelo priti do sporazuma. Ker se ban Rauch o priliki neke sodne obravnave proti opozicijskemu časopisu „Zatočeniku“ ni čutil podpiranega, je podal ostavko, ki jo je vladar sprejel ter imenoval za naslednika Kolomana Bedekovića (januarja 1871). Pri volitvah v sabor, ki mu je bila med tem potekla triletna doba, je zmagala narodna stranka, ki si je pridobila od 65 mandatov 51, unijonisti so si ohranili 13, a Ante Starčević eno poslansko mesto. Ko je bila istega leta ukinjena Djurdjevsko-križevška krajina, je prišlo v sabor še 9 pristašev narodne stranke. Malo preje se je ublažil tiskovni zakon in narodna stranka je mogla

v Zagrebu začeti izdajati svoje glasilo „Obzor“. Ker je malo preje v l. 1870 tudi v Dalmaciji narodna stranka pri volitvah v deželni zbor izvojevala zmago nad italijanaši ter si pridobila večino v deželnem zboru, so Hrvatje z upravičenjem upali na zboljšanje svojega političnega položaja, računajoč na gori očrtano ugodno splošno politično konstelacijo. Toda Madžari, ki so se z liberalnimi Nemci borili zoper Slovanom prijazne tendence na dvoru, so zadrževali razvoj stvari na Hrvatskem. Hrvatski sabor, ki bi se imel sestati 1. junija 1871, je bil trikrat odgoden; ko je bil 20. septembra 1871 tretjič odgoden, je izdala narodna stranka slovesen manifest na narod, v katerem naglašča, da se nagodba ne more smatrati kot pravomočna, ker se je sklenila „brez sodelovanja večjega dela našega naroda“, posebno Vojne krajine. Ker je po nagodbi „avtonomna hrvatska vlada podvržena vplivu ogrske vlade, in ni nič drugega ko samo refleks ogrskega ministrstva, zato ne more biti govora o hrvatski avtonomni vladi, dokler bo ban odvisen od ogrskega ministrskega predsednika“. Narodna stranka je pričakovala tudi za Hrvatsko rešitve od federalističnega kurza v Avstriji.

Malo dni po tej proklamaciji so se odigrali v Hrvatski znameniti dogodki. Zanašajoč se na splošno politično situacijo, na ogorčenje, ki je vladalo v deželi zoper Madžare ter na nezadovoljnost Krajišnikov, je poskusil izrabiti Evgen Kvaternik, glavni besednik radikalne politike napram Pešti kot napram Dunaju. S prijateljem Vekoslavom Bachom in nekoliko prijatelji je dne 8. oktobra 1871 začel v ogulinski Vojaški krajini očiten upor, proglašivši Hrvatsko za svobodno, od Avstrije

nezavisno državo. Toda že v treh dneh je bil slabo pripravljeni upor brez posebnih težav udušen. Kvaternik sam je z Bachom in drugimi pristaši vred padel v borbi z vojaki pri Rakovici.

Ponesrečeno Kvaternikovo buno so znali Madžari spretno izrabiti, tako da se jim je posrečilo pridobiti cesarja vnovič za protislovansko stališče, kažoč na Slovane kot na veleizdajalce in nezveste upornike. Tri tedne po Kvaternikovi buni je padlo Hohenwartovo ministrstvo. — Ko se je hrvatski sabor naposled dne 15. januarja 1872 vendarle sestal, ga je četrti dan kraljevski reskript razpustil, „ker se od tega sabora vzpričo njegove izjave z dne 20. septembra ni nadejati uspešnega delovanja“. Imenovan je bil nato nov ban Vakanović, ki je po Rauchovi volilni praksi izvedel nove volitve, pri katerih pa je narodna stranka kljub najhujšemu pritisku zmagala. Toda madžaronski ban si je pomagal s tem, da je poklical v sabor 47 virilistov, seveda samih madžaronov (prelatov, županov, velikašev). Ker so ti virilisti skupaj z 28 izvoljenimi unijonisti imeli večino, narodni stranki potemtakem zmaga pri volitvah ni mogla koristiti.

Revizija hrvatsko-ogrske nagodbe 1873. Usodni preobrat v notranji avstrijski politiki je imel hude posledice za javno politično mišljenje na Hrvatskem. Ko je bil v novembru 1871 imenovan Andrassy za zunanjega ministra, so se Hrvatje zavedali, da je dualizem učvrščen in da se bo treba prej ali slej sprijazniti s trdimi obstoječimi razmerami. Zavest politične nemoči je tako vplivala na voditelje narodne stranke, da so bili pripravljene na pogajanja, ko je novi ogrski ministrski predsednik grof Lonjaj (Lonyay) iskal stikov in sporazuma

s Hrvati. Narodna stranka se je začela pogajati z ogrsko vlado in z unijonisti pod pogojem, da se izvede revizija nagodbe in da se imenuje za bana človek, do katerega ima ona zaupanje. Unijonisti so se sporazumeli z narodnjaki pod pogojem, da se je izbrala od vsake strani polovica članov za peštanski državni zbor in v 12 člansko regnikolarno deputacijo, ki naj revidira nagodbo.

Ko se je hrvatska regnikolarna deputacija v to svrhu posvetovala z enakim ogrskim odsekom v Pešti, se je kmalu pokazalo, da je z Madžari resnično pošten sporazum nemogoč. Madžari so odbili po vrsti vse hrvatske zahteve, popuščajoč kvečjemu v nebistvenih zahtevah. Ogorčen vsled takšnega postopanja je Strossmayer z nekaterimi člani deputacije kratkometo zapustil Pešto, ostali pa so se „pogajali“ dalje, popustivši v vseh točkah in sklenili naposled „revizijo“ nagodbe, ki je obstojala le v tem, da so bile preurejene finančne določbe, tako da odslej Hrvatska ni dobivala pavšala 2,200.000 goldinarjev kakor dotlej, nego uvedena je bila zanjo tangenta 5% njenih dohodkov, kakor jih izkazuje skupni finančni minister. Razen tega je bilo Hrvatski zajamčeno, da se ima hrvatski sabor, ako bi bil razpuščen, sklicati na novo v treh mesecih. Sicer je ostala stara nagodba nespremenjena. To revizijo je sprejel hrvatski sabor v septembru 1873, v novembru pa je dobila sankcijo na Dunaju.

Srbi za ustavne borbe v Avstriji. Ko je Avstrija po porazih na italijanskem bojišču iskala sporazuma z Madžari, je moralo v skladu s staro tradicijo srbstvo nositi račun te poravnave. S cesarskim odlokom dne 15. decembra 1860 je

bila srbska Vojvodina ukinjena in združena zopet z Ogrsko. Dasi je bila za Rauchovega absolutizma samostojnost Vojvodine samo na papirju, saj Srbi za Šupljikcem sploh niso dobili novega vojvode, temveč je le cesar veljal kot srbski vojvoda, v deželi pa je ves čas vladal absolutistični in germanizaterični režim, vendar je ukinjenje Vojvodine med Srbi vzbudilo veliko nezadovoljstvo. Ker je želela dunajska vlada, da se Srbi izrazijo, v kakem razmerju hočejo živeti zanaprej z Madžari, je bil l. 1861 sklican v Sremske Karlovce srbski narodni zbor. Ta znameniti, takoimenovani blagoveštenski sabor, ki se ga je udeležilo 78 poslancev, najuglednejših, najimunitnejših Srbov z leve strani Save in Donave, je izdelal glavne osnove za ureditev srbske Vojvodine, ki naj po njih zahtevah obsega Srem, doleno Bačko, Banat in del Vojne granice. Na čelu uprave naj bi stal vojvoda, Šrb pravoslavne vere, ki bi ga narod sam volil, a vladar ga potrjeval, v upravi in sodišču naj bi se rabil srbski jezik. Vojvodina bi imela svoje apelacijsko sodišče za sodne zadeve cele pokrajine, dostojanstvo patrijarha da še ne more ukiniti i. t. d. — Ti sklepi blagoveštenskega sabora so bili po posebni deputaciji predloženi vladarju v potrditev, toda niso bili potrjeni.

Kakor Hrvati so se nahajali tudi Srbi za ustavne borbe v dilemi, ali naj potegnejo z Dunajem ali s Pešto. V tej borbi „med avstrijsko Scilo in madžarsko Haribdo“ je bila vsa srbska duhovščina, kakor tudi starejše uradništvo, starejše pokoljenje, ki je sodelovalo l. 1848, z Dunajem. Toda mladi naraščaj, posvetni, svobodoumni, narodno odločni ljudje s Svetozarom Miletićem na

čelu, ti so se odločno postavili na madžarsko stran. Bili so odločni pristaši modernih političnih načel, ustavnosti in nikakor niso marali, da bi bili Srbi kakor l. 1848 orodje v rokah reakcionarne dunajske politike. Tako so se med njimi in Madžari začetkom šestdesetih let razvijali dokaj prisrčni odnošaji, odziv skupne borbe proti neodkritosrčnemu dunajskemu centralističnemu absolutizmu.

Med srbsko omladino se je v šestdesetih letih začelo živahno gibanje. Po vseh mestih, kjer so obstojale srbske gimnazije in kjer so študirali srbski dijaki, so nastala dijaška društva, v katerih se je gojila družabnost, se širile svobodoumne ideje in budila ter krepila narodna zavest, zlasti pa tudi domača književnost. Okrog dijaških „družin“ so se zbirali tudi drugi mladi ljudje. To mlado gibanje se je iz južne Ogrske, Pešte in Dunaja razširilo na vse pokrajine, kjer bivajo Srbi, povsod je nastalo med mladino živahno gibanje. Na pobudo dunajske „Zore“, dijaškega društva, ustanovljenega l. 1863, je bilo sklicano l. 1866 na dan 15. avgusta v Novi Sad skupno zborovanje vseh mladili dijaških in pevskih društev. Na to sijajno skupščino so prišli mladi Srbi iz vseh srbskih pokrajin, dijaki, politiki, književniki, trgovci. Tu je slavila celokupna srbska omladina svoje ujedinjenje, navdušujoč se za svobodo, razmotrivajoč o duševnih potrebah srbskega naroda, o stanju srbske književnosti, o duševnem ujedinjenju srbskega naroda, pri čemer se je mislilo hkrati tudi na politično ujedinjenje. („Ujedinjena srbska omladina“.)

Odslej so se hitele povsod ustanavljati „omlainske družine“. Druga skupščina ujedinjene srbske omladine se je vršila l. 1867 v Belgradu; nanjo je

prišlo iz vseh srbskih krajev na tisoče ljudi, toda konservativna srbska vlada, ki se je bala njenih modernih demokratičnih političnih načel, ji je stala nezaupno, celo sovražno nasproti.

Položaj srbske omladine se je poslabšal bodisi v Srbiji kot v Vojvodini in Hrvatski, ko je bil v maju 1868 umorjen srbski knez Mihael, kajti vlada je na omladino zvrčala moralno odgovornost za ta dogodek. Tako so srbska in madžarska ter hrvatska vlada začele ovirati njeno delovanje. Vendar je mogla omladina obhajati še tretjo veliko skupščino v Velikem Bečkereku v avgustu 1868, četrto v Veliki Kikindi v avgustu 1869, peto leta 1870 v Novem Sadu, šesto in poslednjo v Vršču avgusta 1871. To slednjo je madžarska vlada, ki se je bila odločila, da ukine omladinsko delovanje, s silo razgnala. Stavila je skupščini ultimatum: da morejo biti člani omladine samo Srbi iz avstro-ogrške monarhije, da se društvo omeji izključno na prosvetne in književne naloge in da bo vsako vmešavanje v politiko popolnoma izključeno. Ker je skupščina to odklonila, se je morala raziti in nadaljno delovanje omladine je bilo zabranjeno; ko je bilo tudi omladinsko časopisje zatrto, je javno delo omladine popolnoma končalo.

Voditelji omladinskega pokreta so postali obenem prvaki političnega narodnega gibanja. Svetozar Miletić je kot vodja srbske narodne stranke vodil borbo z Madžari, ki so se po ustvaritvi dualizma obrnili proti svojim bivšim zaveznikom ter so hoteli za vsako ceno pomadžariti tudi srbsko prebivalstvo južne Ogrske. V tem času so se borili Srbi v Slavoniji in Hrvatski v popolni slogi na strani Hrvatov zoper nagodbo. V škodo srbski

narodni stvari je bila tudi vpeljava civilne uprave v banatski Vojni krajini, ki se je vršila v l. 1869 do 1872 ter popolno ukinjenje Vojne krajine leta 1873. Ozemlje Vojne granice je bilo priključeno sosednim komitatom, središči Pančevo in Bela Crkva sta bili proglašeni za svobodni kraljevski mesti. Državlјanska svoboda po madžarskem vzorcu ni mogla dati Srbom onih pravic, ki so jih izgubili z ukinjenjem njihovih starih narodnih privilegijev, katere je bila uredba Vojne krajine vendarle štĳtila.

Doba ustavnih borb se je končala tedaj za Srbe z ukinjenjem njih starih svoboščin. Za nje, kakor za ostale ogrske „narodnosti“, je bil postavljen jezikovni zakon z l. 1868, po katerem so bile poleg madžarščine kot gospodujočega jezika nemadžarskim jezikom priznane le gotove majhne pravice v ljudskih in deloma srednjih šolah ter pri sodiščih. Toda kaj so pomenile te pravice pod madžarsko vlado v resnici, to je pač dovolj znano.

Madžarizaciji so se upirali Srbi v tej naj-novejši dobi svoje zgodovine največ s pomočjo svoje cerkvene avtonomije, ki jim je, na novo potrjena in natančno uzakonjena v letu 1868 ter dopolnjena leta 1871 in 1875, nudila nekako odškodnino za ukinjene dotedanje privilegije. Dajala jim je poleg prave versko-cerkvene avtonomije pravico, ustanoviti in vzdrževati si pod njeno zaščito ljudske in tudi srednje šole. Najvažnejši organ narodno-cerkvene avtonomije, ki je veljala za vso karlovško metropolijo, je bil srbski narodno-cerkveni kongres ali sabor. Ta je sestojal pod predsedstvom metropolita iz vseh škofov ter 25 duhovnih in 50 posvetnih zastopni-

kov, voljenih od srbskih cerkvenih občin. Shajal se je vsako tretje leto ter je bil najvišja instanca vse narodno-cerkvene uprave; ena najvažnejših njegovih pravic je bila, da je volil metropolita-patrijarha. — Izvrševalni organ kongresa je bil saborski odbor, sestoječ iz devetih članov, od katerih je bilo pet posvetnjakov. Razumljivo je, da so se Madžari pozneje trudili ukiniti ali vsaj omejiti te važne narodno-cerkvene srbske pravice, saj je bila v njih glavna ovira madžarizaciji.

15. Srbija od l. 1842 do začetka osvobodilnih vojn leta 1912. Borba za Bosno.

Aleksander Karadjordjević (1842 do 1858). Dežela se spocetka ni mogla umiriti, kajti obrenovičevska stranka je poskušala, podpirana z Miloševim denarjem, da s silo povrne zopet staro stanje. Stvorjenih je bilo v to svrhu več zarot; najvažnejša je ona, v kateri je sodeloval Cvetko Rajović, bivši minister, bila pa je pravočasno odkrita (1844, „Rajovičeva buna“). Zarotniki, ki so ubežali čez mejo v Avstrijo, so udarili še isto leto iz Srema v Srbijo in pričeli boj zoper obstoječo vlado, bili pa so v kratkem času premagani in kaznovani („Katanska buna“).

Za vlade kneza Aleksandra je zaznamovati dvoje važnih dogodkov, ki sta vplivala na zunanjo politiko Srbije. Leto 1848, ki je povzročilo velike politične viharje skoro v vseh evropskih državah, je povzročilo v Avstriji hude narodne boje, kakor je o tem na drugem mestu natančneje govor. Ogrski Srbi so hoteli uresničiti svoje stare zahteve, pred vsem samostojnost srbske Vojvodine. Ko so Madžari poslali čete zoper Srbe, so prihajali slednjim iz Srbije številni prostovoljci na pomoč pod vodstvom Štefana Kničanina. Knez Aleksander

je v mnogem oziru pomagal srbski stvari na Ogrskem. Ta borba je imela za razširjenje zavesti narodne skupnosti srbskega rodu velik pomen.

Drug važen dogodek, v katerem se je nahajala Srbija v težavnem položaju, je bila krimska vojna l. 1853—1856, v kateri se je borila Rusija proti koaliciji skoro vseh evropskih velikih sil. Veliki spopad se je začel z rusko-turško vojsko. Srbija je bila v škripcih: Turčija jo je pozvala, da se kot njen vazal bori zoper Rusijo, ali tudi ruski car je želel, da jo potegne na svojo stran in da z njenim posredovanjem pridobi balkanske kristjane za boj zoper Turke. Najtežavneje pa je bilo, ko je Avstrija pokazala Rusiji sovražno stališče, mobilizirala svojo vojsko in jo postavila na rumunsko in srbsko mejo, hoteč zasesti tudi Srbijo, ako bi se bližale ruske čete. Srbsko javno mnenje je bilo odločno zoper Avstrijo, zato je bilo pripravljeno na vojno, ki se je v Srbiji začelo, zelo popularno. Vzpričo kritičnega položaja so se vse države zadovoljile, da ostane Srbija nevtralna, sultan pa ji je na nasvet Anglije s posebnim fermanom vnovič potrdil vse dosežene svobodščine, ki bi jih porta vzpričo vojnega stanja z Rusijo, glavno dotedanjo zaščitnico srbske samostojnosti, mogla ukiniti. Na ta način je Srbija srečno ostala nevtralna ves čas krimske vojne. V pariškem miru l. 1856 so velike sile, ki so zmagale Rusijo, prevzele skupno jamstvo nad srbsko samostojnostjo, s čemer je dežela nehala biti pod ruskim protektoratom in se nahajati v odvisnosti od rusko-turškega razmerja. Dalje je bilo tudi določeno, da ne smejo čete tuje države, tudi turške ne, prestopiti srbsko mejo ali korakati čez srbsko ozemlje. S tem je

bil tudi zmanjšan pomen turških posadk v srbskih mestih.

Dasiravno si je Srbija v mednarodnem oziru za krimske vojne zboljšala svoj položaj, ji ta doba na znotraj ni prinesla dobrega. Knezova politika ni bila vseč oni stranki, ki je bila za sodelovanje z Rusijo, in ni zadovoljila tistih, ki so hoteli iti z zapadnimi silami. Zameril se je tudi zunanjim državam s svojo nevtralno politiko, ker je vse odbil, a nikogar pridobil; zlasti se je hudovala Rusija.

Aleksandrova vlada pa tudi v notranjem oziru ni bila priljubljena. Knez se je zlasti po krimski vojni neprestano nahajal v sporu z državnim svetom, ker so mu posamezni člani silno nasprotovali. Dežela se ni mogla umiriti, zlasti ko je Aleksander Savetov odpor skušal zlomiti na ta način, da je odstavil iz njega posamezne člane, proti čemer je nastopila porta v smislu ustavnih določb iz l. 1838. Knezu nasprotni velikaši so delali na to, da se skliče skupščina, ki naj napravi konec notranjim razprtijam. Aleksander se je spočetka upiral, naposled pa je le moral popustiti Savetu; ta je leta 1858 izdelal zakon o Narodni skupščini, ki ga je knez potrdil. Vršile so se volitve in v novembru 1858 se je sešla novoizvoljena skupščina, katere prvo delo je bilo, da je Aleksandra odstavila in poklicala zopet starega Miloša Obrenovića na prestol. Karadjordjevići so morali zapustiti deželo.

Obrenovići vnovič na prestolu. Politične voditelje, pod katerih vplivom je Narodna skupščina l. 1858 odstavila Aleksandra Karadjordjevića in poklicala starega Miloša Obrenovića vnovič na prestol, so vodili pri tem postopanju

zunanje- in notranje-politični cilji. Glede vnanje politike je bila želja, da se knez neha opirati na zunanje sile, Turčijo in Avstrijo, ter da preneha njih vmešavanje v notranje srbske zadeve. V notranji politiki so želeli voditelji gibanja, da se uvedejo v Srbiji ustavne uredbe v skladu s strujami liberalno misleče Evrope, da se uveljavi ustavna moč Narodne skupščine in da prenehajo samovoljnosti in samopašnosti kneza, ki jih je treba prišteti preteklosti, dedščini nekulturne turške dobe.

Miloš Obrenović za časa svoje druge vlade (1858—1860) ni kazal, da bi se njegovo naziranje glede uredbe notranjih zadev bistveno kaj spremenilo. V zunanji politiki je hotel pred vsem zmanjšati turški vpliv v deželi. Turčija ga je sicer kljub začetnemu odporu priznala za srbskega kneza, ni mu pa priznala dedne oblasti. Zato je on zahteval, da porta potrdi priznanje dedne oblasti rodovine Obrenovičev, kakor je sultan že priznal v beratu leta 1830. Dalje je zahteval na podlagi hatišerifov iz leta 1830 in 1833, da se muslimani izselijo iz mest in pa priznanje popolne srbske notranje samouprave, to je, da si Srbija lahko popolnoma sama ustvarja zakone in ustavo. Porta ni hotela pristati na nobeno teh zahtev, med tem pa je Miloš jeseni l. 1860 obolel in umrl.

Mihael Obrenović (1860—1868), ki je po očetovi smrti nastopil v drugič vlado, proglasivši se dednim knezom, je bil mož, na katerega je stavila mlajša generacija velike nade. Gibanje „Ujedinjene srbske omladine“ je doseglo za njegove vlade vrhunec. Ta mladi pokret, ki je nastal po vzgledu sorodnih svobodoljubnih nacionalističnih stremljenj tedanje Evrope, se je razširil iz srbskih

mest južne Ogrske, kjer se je nahajalo še vedno duševno središče srbstva, v Srbijo, od katere je pričakoval izvršitve narodno-političnih ciljev mlade generacije. Pod vplivom velikih sodobnih dogodkov, narodnega ujedinjenja Italije l. 1860 in Nemčije 1866 ter poljskega upora 1863, je bilo med omladino splošno prepričanje, da je nastopil čas osvobojenja vseh srbskih pokrajin, čas ujedinjenja zaslužjenih delov nekdanjega Dušanovega carstva. Po avstrijskem porazu leta 1866 in vzpričo velike notranje zmedenosti, v kateri je tičala Turčija, je mislila omladina, da je prišel čas, ko je mogoče osvetiti Kosovo in osvoboditi slehernega Srba turške vlade. V tem pričakovanju so jih utrjevali tudi pogosti upori v Hercegovini, junaški boji Črnogorcev in splošno nezadovoljstvo med kristjani v Turčiji. V tem pogledu so omladinci pričakovali inicijative od novega kneza, hkrati pa so tudi želeli, da prenehajo v Srbiji notranje borbe ter da zavlada knez svobodoumno, v skladu z modernimi ustavnimi načeli, prinašajoč deželi novo dobo resnične politične svobode in napredka.

No, glede slednjega nikakor še ni nastopila zaželjena nova doba svobode, kajti Mihael je vladal „patrijarhalno“ in za liberalne ustavne uredbe ni kazal nikakega smisla. Naslanjal se je na konservativne elemente, preganjajoč liberalnejše ljudi. Pač pa pomeni njegova vlada novo dobo v zunanji politiki. Dočim se je srbska zunanja politika dotlej dala voditi le od okolnosti, prilagodujoč se vedno položaju, se začinja za Mihaela doba aktivnosti s ciljem: osvoboditi srbstvo turške oblasti. Temu zunanjemu cilju so pripravljale pot reforme na znotraj.

Nadaljujoč politiko svojega očeta je začel Mihael znova pogajanja s porto glede zahtev, stavljenih po Milošu, toda brez uspeha. Imel pa je namen, doseči na vsak način popolno nezavisnost od Turčije, tudi ako bi imelo to stremljenje privedi do oboroženega spopada. Zato je sklical narodno skupščino v Kragujevac 6. avgusta 1861. Na njej je bil sklenjen nov zakon o uredbi državnega sveta, s katerim se je ukinila določba, da knez brez portinega dovoljenja ne sme premeniti članov sveta. Dalje je bil sprejet zakon o narodni skupščini, ki naj se sestaja vsako tretje leto in važen je bil nadalje zakon o ustanovitvi narodne vojske, po katerem se je koj pričelo vežbati 50.000 vojakov.

Porta je proti tem srbskim reformam, ki so bile očitno naperjene proti turškemu vplivu v deželi, protestirala pri velesilah. Ker pa sta bili na njeni strani le Anglija in zlasti Avstrija, ta protest ni imel nikakega uspeha, začela se je le diplomatska borba med Srbijo in Turčijo. Napetost med obema državama pa je rastla zlasti, ker se je istočasno širilo uporniško gibanje v Hercegovini, za katero je porta dolžila Srbijo. Tedaj je Turčija ob celi srbski meji začela zbirati čete, dočim je po mestih med turškimi posadkami in srbskim prebivalstvom vladala vedno večja napetost.

V juniju 1862 je prišlo v Belgradu do krvavega spopada med obema strankama. Pri nekem vodnjaku sta pijana turška vojaka v prepiru ubila nekega Srba; ko ju je srbska policija aretirala, so pričeli Turki streljati na njo. Na glas o teh dogodkih so se razvili po belgrajskih ulicah krvavi boji med Srbi in Turki, naposled pa so začeli Turki iz trdnjave s topovi bombardirati Belgrad

(5. junija 1862). Že so se Srbi začeli pripravljati, da naskočijo trdnjavo, tedaj pa so se vmešale velesile, vloživši protest v Carigradu. V avgustu 1862 je sledila konferenca signatarnih sil v Carigradu, na kateri je bilo sklenjeno, da morajo Turki v roku štirih mesecev zapustiti vse srbske kraje ter da ostanejo le vojaške posadke v Belgradu, Šabcu, Smederevu in Kladovu, trdnjavi v Užicah in Sokolu pa se porušita.

Srbija je s tem uspehom dosegla šele izvršitev tega, kar ji je bilo obljubljeno še l. 1830. Zato je Mihael delal na to, da tudi turške posadke zapuste Srbijo. V zavesti, da bo morda treba razrešitev tega in drugih narodnih srbskih vprašanj doseči z orožjem, je skrbela Mihaelova vlada po eni strani zato, da se pomnoži in ojači vojska, po drugi, da se pridobe povsod činitelji za čas, ko nastopi velika borba narodnega osvobojenja. Zato je poiskala stike in zveze z uglednejšimi ljudmi v Hrvatski in Vojvodini, še posebno pa v Bosni, Hercegovini, Stari Srbiji in Macedoniji, pripravljajoč ljudstvo s primerno agitacijo na odločilno borbo. Obenem je sklenil Mihael l. 1866 dogovor s Črno goro za skupno osvobodilno borbo, pri čemer je bila sklenjena za ta slučaj tudi združitev obeh srbskih držav. Naslednjega leta je sledil dogovor z Grčijo v svrhu skupnega nastopa zoper Turčijo. Enako je stala srbska vlada v ozkih stikih z bolgarsko emigracijo, ki se je v Srbiji ter v Rumuniji pripravljala za osvobojenje svoje domovine; sklenjeno je bilo, da tvorita Srbija in Bolgarija po osvobojenju eno državo.

Pri teh široko zasnovanih vojnih pripravah je uživala Srbija, katere zunanjo in notranjo poli-

tiko je vodil minister Ilija Garašanin, zaščito Rusije. Položaj se je za Srbe še posebno izboljšal, ko je bila Avstrija, glavna nasprotnica srbskim osvobodilnim težnjam, leta 1866 premagana, in ko je v angleški zunanji politiki nastopil obrat v neprilog Turčiji. Vzpricho takega položaja je Srbija v direktnem pogajanju s porto dosegla, da je sultan odpoklical posadke iz srbskih trdnjav ter 6. aprila l. 1867 ta mesta prepustil Srbiji „v čuvanje“.

Ta uspeh je močno dvignil samozaupanje v Srbiji in še poživil vsestransko agitacijo za obnovo Velike Srbije. Belgrad je postal središče jugoslovanske osvobojevalne politike. Ujedinjena srbska omladina je sklicala na 6. avgusta 1867 drugo veliko skupščino v Belgrad, na kateri se je sešlo nad 3000 Srbov iz vseh srbskih pokrajin. Prišli so tudi zastopniki Hrvatov ter Bolgarov, dalje Čehov in zlasti Rusov. Toda dočim se je vlada strinjala z velesrbskimi težnjami mlade generacije, ki ni mogla pričakati dneva, da prekorači Drino in pohiti na Kosovo, pa je nezaupno opazovala njene liberalne notranjepolitične nazore, nejevoljna, da so omladinci, zlasti iz Vojvodine, odločno stali na strani opozicijske liberalne stranke, ki se je borila zoper konservativno vladno notranjo politiko.

Sredi teh zunanjepolitičnih načrtov in notranje politične napetosti je padel knez Mihael Obrenović nenadoma kot žrtev zarote. Bil je umorjen dne 29. maja 1868 v Topčideru. Ozadje zarote zgodovinsko ni dovolj pojasnjeno; ni gotovo, ali so delovali dinastični motivi, ali zunanji agenti, ali notranjepolitični nagibi.

Milan Obrenović (1868—1889). Koj po smrti kneza Mihaela je bilo v smislu nasledstvenega

zakona iz l. 1859 sestavljeno začasno namestništvo, ki je vodilo državne posle, dokler se ni 20. junija 1868 sestala narodna skupščina, ki je proglasila za srbskega kneza Milana Obrenovića, najbližjega sorodnika umorjenega kneza. Ker pa je bil Milan še mladoleten — bilo mu je šele 14 let — mu je skupščina imenovala tri regente (Milivoj Blaznavac, Jovan Ristić in Jovan Gavrilović), ki naj bi upravljali Srbijo do knezove polnoletnosti.

Mihaelova smrt z nastopom nove vlade pomeni neugoden preokret v srbski zunanji politiki. Pripravljanje na neposredno osvoboditev Srbov in ostale raje je nehalo biti cilj srbske državne politike; nova vlada se je brigala pred vsem za novo ureditev srbske ustave.

Namestniki ali regenti so sklicali narodno skupščino v Kragujevac l. 1869 in ji predložili novo ustavo, ki je bila takoj sprejeta. Po novi ustavi je bila zakonodajna oblast prenešena z državnega sveta na skupščino. Tako je Srbija postala ustavna monarhija. Nova ustava, pri katere ustvaritvi je sodelovala liberalna stranka, pa ni zadovoljila inteligence; nastajala je nova opozicijska stranka, z mnogimi socijalističnimi tendencami, iz katere se je slédnjič razvila radikalna stranka, katere cilj je bil, priboriti narodni skupščini suvereno oblast v deželi.

Ko je l. 1872 knez Milan z osemnajstim letom postal polnoleten, je odstopilo namestništvo in knez je sam prevzel vlado. Ob začetku njegove vlade se je notranje stanje v Turčiji poslabšalo, nezadovoljnost krščanskega prebivalstva je pod vplivom sodobnega narodnega gibanja naraščala in prišlo je naposled do večjih uporov v Hercegovini, Bosni in Bolgariji.

Toda srbska državna politika ni bila več ona kot za Mihaelove vlade. Namestniška vlada namreč ob brigi za notranjo uredbo ni skrbela za nadaljevanje zunanje politike v Mihaelovem smislu; stiki s soplemenjaki v Turčiji so prenehali. Hkrati pa tudi razmerje Srbije do Rusije ni bilo ugodno. Začela se je takrat že napetost med Srbi in Bolgari, ki jo je nadaljni potek dogodkov vedno bolj večal.

Rusija je za krimske vojne zamerila Srbiji, da je s svojo nevtralnostjo olajšala nasprotnikom koncentracijo proti nji. Zato je v sledeči dobi posvečala večjo pozornost Bolgarom, išoč prilike, da se oškoduje za neuspehe v krimski vojni. Da se je ruska naklonjenost obračala od Srbov k Bolgarom, zato je bilo važno tudi dejstvo, da leži Bolgarija bližje Rusiji, na poti v Carigrad, ki je bil vsekdar cilj ruske politike, dočim je že dogovor iz l. 1782 Srbijo z Bosno in Hercegovino prepuščal avstrijski interesni sferi. Šele politiki kneza Mihaela se je posrečilo zopet pridobiti naklonjenost in tajno zaščito Rusije, toda po njegovi smrti so zavzeli zopet Bolgari prvo mesto med ruskimi balkanskimi varovanci. Ruski poslanik v Carigradu Ignatjev je podpiral pred vsem bolgarska narodna stremljenja. Leta 1870 je bil ustanovljen v Carigradu bolgarski ekzarhat, to je pravoslavna cerkev na slovanškem ozemlju Turčije se je ločila od carigradske grške patrijarhije ter se organizirala posebej pod vodstvom posebnega ekzarha. Ta korak je imel namen rešiti balkanske Slované izpod vpliva grško-nacijonalistične hierarhije, nasprotujoče narodnemu osveščenju Slovanov; povzročil je res, da je narodna zavednost turških Slovanov bodisi napram

Grkom kakor napram Turkom hitro napredovala. Toda ustanovitev ekzarhata je imela za Srbe veliko kvarno posledico, ki je postala tem usodnejša, ker je srbska vlada ni dovolj zgodaj spregledala in ni ukrenila pravočasno, da bi to novo institucijo spravila v sklad s srbskimi narodnimi koristmi. S tem namreč, da so srbski državniki pristali na to, da se iz teritorija ekzarhata izločijo Bosna, Hercegovina in zapadna Stara Srbija, je Srbija sama pomagala, da je dobil ekzarhat izrazito bolgarski značaj in da je ekzarhistična propaganda ta značaj hotela vtisniti tudi izrazito srbskim ter narodno-prehodnim krajinam vzhodne stare Srbije in Makedonije. Posledica tega je bila, da je tam, kjer so v šestdesetih letih za Mihaelove politike obstojale srbske organizacije in srbske šole, od ustanovitve ekzarhata srbsko propagando vedno bolj nadkrijevala bolgarska. Vsled tega se je tudi razmerje med Bolgari in Srbi jelo polagoma ostriti, kar je privedlo do usodnih spopadov najnovejše zgodovinske dobe.

Med tem je bila vsa pozornost srbske zunanje politike obrnjena na Bosno in Hercegovino. Ti dve deželi, ki sta bili že dolgo središče nemira v Turčiji, sta postali v zadnji dobi ognjišče protiturske borbe, ki je obračala nase pozornost cele Evrope.

Bosna in Hercegovina v XIX. veku. Partikularistične težnje bosanskega plemstva, o katerih je bil že ponovno govor, so se posebno udeleževale v prvi polovici XIX. stoletja, ko je porta poskušala uvesti v Turčiji reforme po zapadnoevropskem vzorcu. Kakor že zgoraj rečeno, si je bosansko plemstvo znalo obdržati izjemen položaj v deželi; na čelu uprave je sicer stal

sultanov namestnik ali vezir, toda v okrožjih so imeli dedno najvišjo oblast člani najmogočnejših domačih rodovin, kapetani ali begi imenovani. Ako je hotel vezir kaj ukreniti proti volji teh veljakov, se mu je vse muslimansko plemstvo postavilo po robu in imelo pri tem v janičarjih zveste pomagače. Ko je porta v stremljenju, da z notranjo preuredbo zopet povzdigne zunanjo moč države, skušala zlomiti moč bosanskih velikašev in deželo v administrativno-političnem oziru zenačiti z ostalo državo, so se vneli hudi notranji boji, ki so dosegli svoj višek začetkom tridesetih in petdesetih let. Ko je sultan leta 1826 izdal ukaz o ukinjenju janičarske vojske ter vpeljavi redne vojske po evropskem vzorcu, so Bosanci odbili sultanov ferman. V Bosni so nastali srditi notranji boji, ki so trajali dolgo časa. Naposled so zmagoviti Bosanci pod vodstvom Husejin-kapetana Gradaščevića, sestavivši program popolne avtonomije, z močno vojsko prodirali proti Skoplju, v sporazumljenju z vojsko Arnavtov, ter premagali turško vojsko na Kosovu l. 1831. Toda uporniki zmage niso znali izkoristiti, tako da jih je nanovo imenovani vezir, izrabivši njihove medsebojne spore, naposled obvladal in zagospodoval v deželi (1832). Turški vojski so mnogo pomagali hercegovski velikaši s Smail-ago Cengićem in zlasti Ali-pašo Rizvanbegovićem na čelu, radi česar je sultan imenoval slednjega za vezirja v Hercegovini, ki jo je s tem ločil od Bosne.

Ne glede na manjše nemire so se hudi boji začeli znova radi sultanovega fermana glede agrarne reforme leta 1848. Tedaj je porta poslala brezobzirnega Omer-pašo Latasa (pomuslimanjeni Mihael Latas, ubežnik iz hrvatske Vojne krajine),

da napravi red v deželi. Ta je prišel z močno turško vojsko ter je na spreten način, z brezobzirno energijo po vrsti obvladal velikaše, med njimi tudi Rizvanbegovića ter slednjič (1850—1851) popolnoma uničil moč bosanskega plemstva. Nato je izvedel upravno-politične reforme v deželi, dočim je ostalo agrarno vprašanje nedotaknjeno. Ravno vsled prevelikih davčnih bremen, ki so ležala na krščanski raji, so se začeli v deželi novi nemiri, upori krščanskega, pred vsem pravoslavnega prebivalstva zoper Turke; ti boji so imeli seveda tudi že narodni značaj.

Zlasti je spravljalo bosansko-hercegovsko prebivalstvo v obup nasilstvo pri pobiranju davkov. V poletju 1875 je izbruhnil v Hercegovini v Nevešinskem okrožju upor, ki se je hitro razširil na vso južno Hercegovino. V juliju se je osnoval „Glavni osvobodilni komitet“, v prihodnjih mesecih se je upor razširil na celo Hercegovino in Bosno. Začela se je srdita borba „za krst časn in slobodu zlatnu“, v kateri so uporniki v manjših in večjih skupinah napadali turške čete, Turki pa se znašali nad uporniki na ta način, da so požigali in uničevali srbske vasi. Na tisoče in tisoče srbohrvatskih družin, to je starčkov, žena in otrok, je bežalo z vsem premakljivim imetjem čez mejo na črnogorska ter avstrijska tla Dalmacije, Hrvatske in Slavonije. Silna beda, ki so jo trpeli begunci v tujini, kot junaški borilci za svobodo, je vedno huje vnemala nasprotstvo med Turki in uporniki. Med tem so slednjim iz Srbije in Črne gore prihajali mnogoštevilni Srbi na pomoč; med hrabrimi prostovoljci se je nahajal tudi sin bivšega srbskega kneza Aleksandra Peter Karadjordjević, ki je pod imenom

Peter Mrkonjić na svoje stroške zbral četo bojevnikov ter v Bosanski krajini vodil borbo s Turki. Moral pa je vsled intrig Milana in njegove vlade naposled zapustiti Bosno, na kar se je podal v Črno goro.

Med tem je bosansko-hercegojski upor vzbudil silno gibanje malodane po vsem slovanskem svetu, pred vsem v Rusiji. V Avstriji se je med Jugoslovani in Čehi nabiralo za bedne begunce, pa tudi številni prostovoljci so hiteli čez mejo v borbo zoper Turke, dasi je avstrijska vlada pod vplivom turkofilskih Madžarov skušala oboje ovirati.

Vojna s Turčijo l. 1876. Evropske velesile so skušale vplivati na Turčijo, da bi se pomirila z uporniki, toda brezuspešno. Tedaj se je knez Milan udal splošnemu pritisku javnega mnenja, ki je zahtevalo, da se priskoči na pomoč rojakom, ter je v zvezi s Črnogorci koncem junija 1876 napovedala Turčiji vojno, potem ko je slednja odbila zahtevo Srbije, da se ji podeli administracija Bosne. V Srbijo je prihitelo tedaj veliko število prostovoljcev iz Rusije, kjer je stalo ravno tedaj vseslovansko gibanje na vrhuncu, zahtevajoč, da se na vsak način izsili osvobojenje balkanskih Slovanov. Med ruskimi prostovoljci je bil tudi general Černjajev, ki je postal glavni poveljnik srbske vojske.

Toda potek vojne ni prinesel izpolnjenja srbskih nad. Pred vsem se Srbija v zadnji dobi ni s tako doslednostjo pripravljala na obračun s Turčijo kakor za Mihaela, dočim je Turčija z mnogimi vojaškimi reformami dosegla znatno izboljšanje svoje vojske. Dalje so Srbi računali na to, da se bodo ob srbski vojni napovedi kristjani v Turčiji

dvignili kakor en mož zoper Turke. Toda upor je nastal le v malem delu Bolgarije, pa še tu je bil z divjimi četami Čerkezov in bašibozukov hitro udušen in z nezaslišanimi grozovitostmi kaznovan. Intervencije Rumunije in Grčije, s katero se je računalo, dasi ni bil sklenjen nikak dogovor, ni bilo. Tako sta bili slabo pripravljene Srbija in Črna gora osamljeni. Turki so vrgli na srbsko mejo močne armade, ki so bile v večkratni premoči napram Srbom in izborna oborožene. Tako so Turki po mnogih bojih v poletju in jeseni 1876 Srbe potisnili nazaj in prodirali v Srbijo. Tedaj so se morali Srbi obrniti na ruskega carja za pomoč; carjeva intervencija v Carigradu je dosegla, da je bilo v decembru sklenjeno premirje s Srbi. Pod pritiskom velikih sil je Turčija v februarju 1877 sklenila mir, po katerem je Srbija ostala v starem obsegu.

Rusko-turška vojna. Berlinski kongres l. 1878. Med tem se je Rusija pripravljala, da z vojno prisili Turčijo, dati svobodo ali vsaj avtonomijo Slovanom. Toda Anglija je nasprotovala ruskim tendencam ter branila Turčijo, boječ se, da zasedejo Rusi Carigrad in Dardanele. V takem položaju je zborovala v decembru 1876 v Carigradu konferenca evropskih poslanikov, ki naj bi posredovala; stavila je res Turčiji konkretne zahteve glede upravne reforme, ki naj se izvede v Bosni ter Hercegovini in Bolgariji. Temu se je skušala porta izogniti na ta način, da je dne 23. decembra 1876 slovesno proglasila za Turčijo ustavo, ki naj podeli vsem državljanom brez ozira na vero in pokolenje enake državljanske ustavne pravice (državni zbor i. t. d.). Ker sedaj ni hotela izpolniti zahtev

evropskih velesil, so veleposlaniki v januarju 1877 zapustili Carigrad. Rusija je nastopala vedno ostreje in naposled zapretila z vojno, ako Turčija ne pristane na izpolnitev zahtevanih reform.

Rusija pa se je morala tudi diplomatično pripravljati na rešitev „vzhodnega vprašanja“, ki ga je nameravala doseči z oboroženo silo. Bolj ali manj odkrito na turški strani je bila Anglija; z Nemčijo in Avstrijo je tvorila Rusija sicer od l. 1872 „zvezo treh cesarjev“, toda vedelo se je, da ima Avstrija aspiracije na severozapadne dele Balkana, zlasti odkar se je hotela oškodovati za izgube v Italiji in Nemčiji. Da si zagotovi nevtralnost Avstrije, se je sešel car Aleksander še v juniju 1876 s Francem Jožefom v Reichsstadtu na Češkem. Tu je izjavila Avstrija, da njeni življenjski interesi ne morejo pripustiti ustanovitve velike enotne slovanske države za Donavo, marveč kvečjemu ustvaritev več manjših kneževin. Dalje je izjavila, da bi bila v slučaju, da se spremeni status quo na Balkanu, Avstrija primorana zahtevati zase teritorialno odškodnino v Bosni in Hercegovini. Car Aleksander temu ni nasprotoval, izjavljajoč, da bo zato Rusija zahtevala Besarabijo, ki jo je bila odstopila l. 1856. To zagotovilo, dogovorjeno še med srbsko-turško vojno, je ostalo neznanu širokim krogom Rusije, prav tako Srbiji in enako seveda tudi prebivalstvu Bosne. Ko je postajalo očitnejše, da pride do vojne s Turčijo, si je Rusija, ki se je bala sovražne intervencije Anglije in Avstrije, hotela zagotoviti nevtralnost Avstrije, zato je podpisala z njo konvencijo (15. januarja na Dunaju, 18. marca v Pešti), po kateri je Avstrija dobila pravico, po končani rusko-turški vojni zasesti Bosno in Herce-

govino. Obenem ji je Rusija priznala, da spada Srbija in zapadni del Turčije do Vardarja v interesno sfero Avstrije. Vse to je Rusija koncedirala Avstriji, da si zagotovi njeno nevtralnost.

Na podlagi teh dogodkov nam je razumljiva nadaljna ruska politika, ki je skrbela odslej v prvi vrsti za Bolgare. Koncem aprila 1877 je Rusija napovedala Turčiji vojno; ruske čete so prekoračile mejo in glasom dogovora z Rumunijo preko rumunskega ozemlja udarile čez Donavo, posedle Dobrudžo in velik del vzhodne Bolgarije ter zasedle prelaze čez vzhodni Balkan. Toda Turki, ki so bili spočetka potolčeni v več bitkah, so dobili slednjič v Osman-paši izvrstnega poveljnika in so se uspešno postavili Rusom v bran. Osman-paša se je močno utrdil v Plevni, ki so jo Rusi zaman naskakovali od konca julija do decembra 1877. Tedaj so se na ruski strani vojne udeležili tudi Rumuni; šele po trdovratnih naskokih je dne 10. decembra padla Plevna, na kar so Rusi udarili čez balkanske prelaze na jug, posedli Sofijo, dočim je glavna vojska po zmagi pod Šipko dne 19. januarja 1878 zavzela Adrijanopol.

Med tem se je vojna vršila tudi po drugih bojiščih. Črnogorci so nadaljevali borbo s Turki še od l. 1876; po silno krvavih bojih so junaško odbili vse napade mnogo večjih turških vojsk. Ko pa so Rusi začeli vojno, se je Črnogorcem celo posrečilo zavzeti mnoge utrjene turške kraje.

Ko so Rusi z Rumuni brezuspešno naskakovali Plevno, je ruski car pozval Srbe, da začno vnovič vojno in na ta način pomagajo Rusom iz težavnega položaja. Srbska vlada pa je bila zastrašena po

neuspehlih prve vojne, zato je vnovič začela z boji šele, ko je padla Plevna. Ker je Srbija dobila obvestilo, da spada Bosna v interesno sfero Avstrije in se je ni dotikati, so srbske čete prodirale proti jugu in jugovzhodu ter v zimi po krvavih bojih zasedle Niš, Leskovac, Pirot, Prokuplje, Kuršumljivo, Vranje in Gnjilane. Med tem pa je Rusija na intervencijo Anglije sklenila s Turki premirje (19. januarja), ki mu je sledil mir v San Stefanu, vasi blizu Carigrada (19. februarja 1878).

Sanstefanski mir je določal, da postanejo Srbija, Črna gora in Rumunija popolnoma nezavisne. Srbija se poveča v neznatni meri v smeri proti Kosovu in Novem Pazaru ter s pridobitvijo Niša. Ustanovi se samostojna kneževina Bolgarija, ki priznava sicer turško nadoblast, dobi pa popolnoma samostojno vlado s krščanskim knezom. Bolgariji so ruski diplomati prisodili poleg prave bolgarske zemlje tudi srbska ter prehodna ozemlja, med temi celo Macedonijo razen Soluna in Kalkidike, s Kosturom, Ohridom in Debrom, južno Staro Srbijo s Skopljem ter južnomoravsko in nišavsko dolino z Vranjem in Pirotom. Rusija sama si je poleg malih pridobitev v Kavkaziji vzela le Besarabijo, za kar je Rumuniji dala Dobrudžo.

Razumljivo je, da je bila vsa Srbija silno nezadovoljna z določbami sanstefanskega mirovnega dogovora. Še bolj pa so jim nasprotovale evropske velesile, pred vsem Anglija, Avstrija in Nemčija, ki so zahtevale, da se sanstefanski mir preuredi. Napetost je naraščala in Rusija je imela izbirati med novo vojno z večino Evrope in popustljivostjo. Odločila se je naposled za slednje in v juniju do julija l. 1878 se je zbral v Berlinu kongres evropskih

sil, na katerem se je zvršila temeljita revizija mirovnih določb.

Pred vsem je bila velika Bolgarija občutno zmanjšana; od nje je ostala prava, severna Bolgarija kot samostojna kneževina ter od nje ločena južna Bolgarska, vzhodna Rumelija imenovana, ki je ostala v turški oblasti, a je imela dobiti samoupravo pod vodstvom krščanskega guvernerja. Srbija je dobila okrožja Niš, Pirot, Toplico in Vranje („Novi krajevi“), dočim je Macedonija in Stara Srbija ostala v turški oblasti, da se ohrani Avstriji prosta pot na Solun. Crna gora je dobila Bar, Žabljak, Spuž, Podgorico, Nikšič, Kolašin, Plav in Gusinje. Zato je dobila Avstrija Spič in pa mandat za okupacijo in upravo Bosne in Hercegovine ter dovoljenje, da si eventualno v svrhu osiguranja prometa in trgovine vzdržuje lastne posadke v novopazarskem sandžaku. Vendar je Avstrija slovesno podpisala izjavo, da okupacija ne ukinja suverene sultanove pravice do Bosne in Hercegovine in da je okupacijo smatrati le kot začasno.

Položaj Srbije na berlinskem kongresu je bil zelo težaven. Rusija je podpirala z vso močjo ohranitev Velike Bolgarije, skušajoč pridobiti Srbiji ozemlja kvečjemu proti jugozapadu. Avstrija pa je skušala preprečiti razširjenje Srbije v tej smeri, hoteč si ohraniti prosto pot proti Solunu. Zato je zagovarjala razširjenje Srbije v pirotski in vranjski okraj. Toda zato je zahtevala, da se je morala Srbija zavezati, da zgradi železnico od Belgrada do Pirota oziroma Caribroda ter do Vranjega in vrh tega gotove trgovske ugodnosti za Avstrijo. Najhujše je bilo za Srbe, da se je imela Avstrija utrditi v Bosni in Hercegovini, po kateri je vse

srbstvo že dolgo gojilo aspiracije. Zato je nastalo po vsem srbskem svetu veliko razočaranje in nezadovoljstvo — in enako tudi v Bosni.

Okupacija Bosne in Hercegovine se ni izvršila gladko. Na glas, da je Avstriji izročen mandat za okupacijo, so nastali v Sarajevu veliki nemiri; tvorila se je Narodna vlada, ki je odstranila turške oblasti in vzela vso moč v roke. Nositelj gibanja je bila muslimanska množica, pridružilo pa se ji je tudi pravoslavno srbsko prebivalstvo. Povsod se je slavilo pobratimstvo pravoslavnih Srbov in muslimanov.

Uporno gibanje se je iz Sarajeva razširilo po vsej Bosni in Hercegovini; proglašen je bil oborožen odpor proti Avstrijcem pod vodstvom znamenitega Hadži-Loje. Ko so dne 29. julija 1878 avstrijske čete na več točkah prekoračile mejo, si vrhovna poveljnika, na severu Filipović, na jugu Jovanović, nikakor nista mislila, da bo okupacija stala toliko napora. Čim globlje v notranjost so prodirale čete, tem večji je postajal odpor vstašev, ki jih je vodil narodni odbor sarajevski. Po mnogih krvavih bojih šele so avstrijske čete v avgustu dospele v Mostar in Sarajevo in nato v jeseni okupirale tudi ostale dele Bosne in Hercegovine. Leta 1879 je Avstrija po sporazumu s Turčijo poslala vojaške posadke v nekatere kraje novopazarskega sandžaka, toda uprava je v tej pokrajini ostala v turških rokah.

Srbija po l. 1878. Srbija je po neugodnih dogodkih let 1876—1878 preživljala težke notranje krize. Kralj Milan, ki se je v soglasju s sklepom narodne skupščine l. 1882 proglasil za kralja, kar so evropske sile priznale, je bil prijatelj Avstrije

in Nemčije, kamor se je večkrat podal na potovanje; sklenil je celo sam na svojo roko, brez vednosti srbske vlade, z Avstrijo tajno vojno zvezo, s katero si je hotel za vsak slučaj zasigurati prestol. Na vse vladne posle si je lastil odločilen vpliv. Proti temu je nastopila z odločno opozicijo radikalna stranka, ki se je organizirala v stranko leta 1881, ko so se vsled uveljavljenja svobode tiska in združevanja začele pravzaprav šele ustvarjati organizirane politične stranke v Srbiji. Radikalna stranka se je obrazila v glavnem na osnovi idej, ki jih je razvijal znameniti srbski teoretični politik in književnik Svetozar Marković († 1875). Bila je izrazito slovansko orijentirana, zagovarjajoč sporazum in zvezo z Bolgari in Hrvati, glede notranje politike pa je zastopala zahteve radikalne demokratizacije, saj je bil njen duševni oče Marković — socijalist. Imela je energične voditelje (Pašić, Protić in Paču), zato ni čuda, da je vladala med njo in Milanom trajna napetost. Radikalna stranka se je kmalu ukoreninila med kmetским prebivalstvom in si je pri volitvah v skupščino leta 1883 priborila veliko večino; ker jo je Milan kljub temu hotel za vsako ceno prevladati in uničiti, so voditelji sklenili, da pomagajo volji naroda z vsakršnimi sredstvi do veljave. Začeli so očitno upor zoper Milana in sicer v vzhodnem delu države, v zaječarskem okrožju (timoška buna). Toda upor je bil kmalu s silo udušen; glavni radikalni vodje so bili vrženi v ječo in mnogi obsojeni na smrt, dočim so se drugi, med njimi Pašić, rešili čez mejo.

Odslej je Milan vzdrževal vlado, ki ni imela večine v narodu, v trajnem nasprotju z radikalcii. Želja, da z zunanjimi uspehi zlomi njih odpor, ga

je poleg drugih okolnosti zapeljala, da se je leta 1885 zapletel v spor z Bolgarijo.

Spopad z Bolgarijo l. 1885. V Bolgariji je prvič izvoljeno sobranje izvolilo Aleksandra Battenberskega, hesenskega princa in nečaka ruskega carja, za kneza, dočim je porta imenovala Aleko - pašo, nekega Fanarijota, za generalnega guvernerja Vzhodne Rumelije. Kljub notranjim političnim borbam in sporom z Rusi pa se je med Bolgari vedno silneje oglašala težnja, ustanoviti Veliko Bolgarijo. Kot prvi korak do tega naj bi bila združitev z Vzhodno Rumelijo. In res, dne 18. septembra 1885 je izbruhnil v Plovdivu, glavnem mestu Vzhodne Rumelije, dobro organiziran bolgarski upor; uporniki so odstranili guvernerja, sestavili provizorično vlado, oklicali združitev z Bolgarijo in pozvali kneza Aleksandra, da prevzame vlado tudi v Plovdivu. Aleksander se je odzval in se oklical za kneza „obeh Bolgarij“.

Evropske velesile sicer tega koraka niso odobravale, vendar pa niso kazale nikakega nagnenja, da bi intervenirale v korist status quo. Pač pa je nastopil srbski kralj Milan, katerega politika je stala popolnoma pod avstrijskim vplivom. Dasi so zastopali radikalci, ki so imeli veliko večino med ljudstvom, idejo bratske solidarnosti med balkanskimi Slovani in niti avstrofilsko ministrstvo samo ni bilo za vojno, je vendarle Milan iz svojih osebnih nagibov Bolgarski napovedal vojno. Izjavljal je, da začena vojno „v zaščito določb berlinskega kongresa“ in trdil, da je združitev Vzhodne Rumelije z Bolgarsko za Srbijo škodljiva, ker ruši ravnovesje na Balkanu in ker se je bati, da bi Bolgari po zedinjenju z Rumelijo začeli težiti tudi po Macedoniji

in Stari Srbiji, starih srbskih zemljah. V resnici pa je kralj Milan vedno smatral kneza Aleksandra za svojega tekmeca in mu je zelo zameril, ker so radikalci, zarotniki timoške bune, našli zatočišča na bolgarskih tleh. Kralj Milan je tudi upal, da bo po zmagoviti vojni lahko strl opozicijo močnih radikalcev, s katerimi ni maral na noben način vladati. V vseh svojih namerah pa je našel zaslombe in vzpodbude v Avstriji, ki je smatrala tedanjo Srbijo za svoje orodje proti Bolgarski, ki je veljala kot ruska interesna domena.

Srbsko armadno vodstvo je podcenjevalo bolgarsko vojno silo. Najpreje so srbske čete udarile čez mejo in potisnile bolgarsko vojsko nazaj, skoro do Sofije; ko pa so prihitele tudi vzhodno rumelijske čete, so bili Bolgari v premoči ter so premagali Srbe v bitki pri Slivnici. Srbi so se morali umakniti ter po hudem boju prepustiti Bolgarom tudi Pirot, dočim je druga srbska vojska še vedno oblegala Vidin. Dočim so se Srbi umikali po dolini Nišave, je intervenirala Avstrija, ki je ustavila Bolgare z ultimatom, češ, da bi Bolgari pri nadaljnem prodiranju zadeli na avstrijsko vojsko. Mir, ki je bil nato sklenjen v Bukarešti (marca 1886), ni prinesel nikakršnih teritorialnih sprememb. Tudi porta se je sporazumela z Aleksandrom ter ga priznala kot začasnega guvernerja Vzhodne Rumelije, ki se je na ta način dejansko, če tudi ne pravno, spojila z Bolgarsko.

Nova ustava leta 1888 in abdikacija kralja Milana. Neuspeh v bolgarski vojni je še bolj otežil položaj kralja Milana, ki je že takrat resno mislil na abdikacijo. Vladajoči državniki so svetovali, naj se spremeni ustava v modernem

smislu. Vendar se Milan ni mogel odločiti, da bi odnehal od svojevoljnega, absolutističnega režima. Tedaj pa se je začel nesporazum Milana z ženo, kraljico Natalijo, ki je bila med prebivalstvom zelo popularna. Hoteč se kratkomalo ločiti od nje, je spremenil vlado in poklical celo radikalce na krmilo, toda ni se mogel sporazumeti z njimi, tako da je naposled zopet zagospodovalo konservativno ministristvo. Sedaj je sledila razporoka s kraljico Natalijo (5. oktobra leta 1888). Nato je kralj Milan sestavil odbor za spremembo ustave (ustavotvorni odbor), ki je po njegovih navodilih sestavil novo ustavo, katero je narodna skupščina sprejela 21. decembra 1888. Nova ustava je bila izredno napredna; stavila je ministristvo pod nadzorstvo, pod odgovornost narodne skupščine, s čimer je bil v Srbiji položen temelj parlamentarnemu režimu. S to svobodoumno ustavo je hotel Milan težnje po demokratični ustavi privedi do absurdnosti, kakor se je sam izjavil, kajti sodil je, da zanjo Srbija še ni zrela. Uvidevši, da se ne more ustavljati stranki radikalcev in bržkone še iz drugih osebnih razlogov, se je kralj Milan malo nato, dne 22. februarja 1889, odrekel prestolu na korist svojemu sinu Aleksandru. Ker je bil ta še mladoleten, mu je imenoval za namestnike Jovana Ristića, generala Kosto Protića in Jovana Velimarkovića.

Aleksander Obrenović (1889—1903). Na podlagi nove ustave se je v Srbiji začel parlamentarni režim, vsled česar je notranjepolitično življenje krepko oživelo. Proti radikalcem, ki so imeli veliko večino v narodu, je poskušalo namestništvo vladati na ta način, da bi s pritiskom vlade in policije pri volitvah protiradikalnim kandidatom.

pripomogli do zmage. Vrh tega se je razkralj Milan, dasi bivajoč v tujini, vedno vmešaval v vladne zadeve ter je slejkoprej obdržal na razvoj srbskih notranjih razmer velik vpliv. Leta 1893 pa se je Aleksander proti ustavnim določbam proglasil polnoletnim. Malo nato se je nenadoma vrnil razkralj Milan v Belgrad. Začela se je zopet protiradikalna vlada s preganjanjem in odstavljanjem neljubega uradništva. Ker je po novi ustavi tiskovni zakon pripuščal izredno široko svobodo tiska, so radikalci odgovarjali med drugim z napadi na Milana. Tedaj sta si Aleksander in Milan, boječ se, da pri volitvah zopet zmagajo radikalci, upala tako daleč, da sta pod pretvezo, da je treba spremeniti zakon o tisku, svojevoljno ukinila ustavo z leta 1888 in uveljavila zopet v glavnem ustavo od leta 1869.

Nadaljevala se je politika neprestanega notranjega nesoglasja in nemira. Nesamostojni Aleksander je vladal sedaj pod Milanovim vplivom, sedaj zopet pod vplivom matere Natalije. Ker je bil Milan v sovražnih, Natalija pa v dobrih odnošajih z radikalno stranko, so se paralelno s spremembo vpliva spreminjale tudi vlade v Srbiji. Ko je l. 1897 kraljica Natalija — za vedno — zapustila Belgrad in Srbijo, so morali radikalci pretrpeti zopet neznosen pritisk s strani vlade (Vladan Djordjević), stoječe pod Milanovim vplivom. Tedaj je bil dne 24. junija l. 1899 poskušen atentat na razkralja Milana. To je imelo za posledico še hujši pritisk; glavni voditelji radikalcev so bili pozaprti in obsojeni na mnogoletno ječo.

Usodne posledice za razvoj notranje politike je imela tudi ženitev kralja Aleksandra z malovredno Drago Mašinovo, vdovo po inženirju, bivšo dvorno

damo kraljice Natalije. S tem je Aleksander, ki ni imel nikake samostojne volje, prišel pod kvarni vpliv Drage. V letu 1901 je Aleksander oktroiral novo ustavo z dvema zbornicama in se skušal zopet sprijazniti z radikalci. Toda malo nato se je obrnil vnovič zoper radikalno stranko. Začela je zopet reakcija s političnimi preganjanji. Tedaj je splošna nezadovoljnost priklopela do vrhunca; med častniškim zborom se je osnovala zarota, ki je imela za cilj odstranitev dinastije Obrenovičev. Silna ogorčenost proti dvoru, zlasti proti kraljici Dragi in njenemu ponašanju (lažni porod), se je pokazala v Belgradu pri velikih uličnih demonstracijah dne 23. marca (5. aprila) 1903. Sledil je državni udar 25. marca (7. aprila), s katerim je bila za nekaj ur ukinjena ustava, da se za ta čas ukinejo nekateri zakoni in premene člani sodišč in senata. Skupščina je bila razpuščena in novo imenovani senat je izdelal začasni volilni red za novo narodno skupščino. Nove volitve v maju so bile izvedene pod silnim pritiskom. Toda v noči od 28.—29. maja (10.—11. junija) 1903 so zarotniki vdrli v dvor in umorili kralja Aleksandra in kraljico Drago. Poleg tega so bili v tej noči ubiti tudi ministrski predsednik ter vojni minister, prvi kraljev adjutant in oba kraljičina brata. Vojska, ki so si jo bili zarotniki že preje zagotovili, je oklicala nato za kralja Petra Karadjordjevića. Nekaj dni nato, 2./14. junija, je bila sklicana stara skupščina, ki je zopet obnovila ustavo od leta 1888 z malimi spremembami in nato izvolila za kralja Petra I. Karadjordjevića.

Peter I. Karadjordjević (1903—danes) je živel do vrnitve v domovino po večini v Ženevi v Švici. Njegova žena Zorka, črnogorska knežna,

s katero se je poročil leta 1883, je bila starejša hči kneza Nikite črnogorskega. Umrla pa je že l. 1890, zapustivši mu hčer Jeleno (rojeno 1884), pozneje soprogo ruskega velikega kneza Ivana Konstantinovića, in dva sina: Jurija (roj. 1887) in Aleksandra (roj. 1889).

Nadaljni notranji razvoj v Srbiji je imel tudi zanaprej prestati mnogo kriz. Za notranje politično življenje je bilo neugodno, da sta bili staroradikalna in mladoradikalna ali samostalna stranka, ki se je bila še za Aleksandra odcepila od prve, v skupščini po številu poslancev precej enaki. Koalicijska vlada obeh strank, ki se je bila sestavila koj v začetku, se ni obdržala; nato so se menjavale vlade nasprotujočih si strank. Naposled je sicer staroradikalna stranka pri volitvah dobila neznatno večino, toda opozicija samostalcev, ki so delali tudi z obstrukcijo, ji je delala vlado skoro nemogočo.

Pač pa je od nastopa Karadjordjevićev začela stalno napredovati velikosrbska ideja, stremljenje, da se združijo vsi Srbi v eno svobodno državo. To stremljenje je imelo odslej v dinastiji in vodilnih činiteljih države svojo oporo — saj avstrofilske politike zadnjih dveh Obrenovićevev je bilo za vedno konec. Velikosrbsko stremljenje se je opiralo po eni strani tudi na slogo z Bolgari, po drugi pa je v zvezi z notranje-avstroogrskimi dogodki našlo v avstrijskih Jugoslovanih vnete pristaše. Misel na politično združenje Jugoslovanov je imela odslej na obeh straneh Save, Donave in Drine vedno več sobojevnikov.

Toda Srbiji je bilo prestati še težke krize. V trgovsko - gospodarskem razmerju Srbije do Avstrije je nastal usoden obrat, ko je Avstrija

pod vplivom madžarskih agrarnih magnatov zahtevala od Srbije glede izvoza živine, zlasti prašičev, take pogoje, da jih ta ni mogla sprejeti. Trgovinski dogovor se ni mogel obnoviti in začela se je takoimenovana carinska vojna, s katero si je hotela Avstrija gospodarsko podvreči Srbijo. Ta carinska vojna je sicer res zelo težila Srbijo, dasi si je država kljub temu finančno zelo opomogla, toda imela je za posledico, da se je silno poostrilo razmerje med sosednima državama, kajti tudi med preprostim srbskim ljudstvom se je dodobra ukoreninilo spoznanje o sovražnih namerah Avstrije.

Največja kriza v razmerju Srbije do Avstrije pa je nastala leta 1908, ko je Avstrija anektirala Bosno in Hercegovino.

Bosna od 1878 do 1908. Vodstvo uprave Bosne in Hercegovine je bilo izročeno skupnemu avstro-ogrskemu finančnemu ministru, ki jo je vršil v imenu celega skupnega ministrstva v soglasju z vladama obeh državnih polovic. Definitivno je bila urejena uprava okupiranih dežel leta 1882, ko je postal Kallay skupni finančni minister. Temu je bila podrejena deželna vlada v Sarajevu, na katere čelu je stal poveljnik tamkajšnjega armadnega zbora.

V deželi je zavladal za avstrijske okupacije mir in red ter občna sigurnost, dasi je spočetka še prišlo do manjših neredov. L. 1881 so nastali namreč ob priliki prvega rekrutovanja upori po celi deželi, zlasti pa v Hercegovini; pravoslavni in muslimani so se zbirali v čete ter začeli borbo. Istočasno je nastal iz istega vzroka upor tudi v Krivošijah v Boki Kotorski, kjer so se bili enaki neredi zvršili že leta 1869. Seveda so avstrijske

čete upornike užugale, dasi z ne majhno težavo. Krivošijani so ubegli na črnogorsko ozemlje; bosensko-hercegovski upor pa je bil v zimi in na spomlad l. 1882 udušen.

Okolnosti, v katerih je Avstro-Ogrska okupirala Bosno in Hercegovino, so bile zelo težke. Okupirani deželi sta bili kulturno tako zanemarjeni in zaostali, da je bilo treba začeti z reformami na vseh poljih. Avstrijska uprava je rešila le en del naloge, ki jo je prevzela, kajti mnogo vprašanj, katerih razrešitev je bila nujna, sploh ni rešila, tako na pr. je ostalo v začetku XX. stoletja še vedno odprto kmetско vprašanje s srednjeveškimi fevdalnimi uredbami. Glavni vzrok, da dvojna monarhija tu ni mogla dejstvovati v prosep prebivalstva, kakor je dolžnost vsake vlade, je bil v tem, da je smatrala Bosno in Hercegovino — za svoji koloniji. Zato je stremela po tem, da njuno gospodarstvo tako razvije, da se dasta deželi najizdatneje eksploatirati — v korist nemškega in madžarskega kapitala. V to svrhu so služili pred vsem neizmerni bosanski gozdi, ki so jih jemale v zakup židovske firme iz monarhije; pri gradnji železnic, ki so ostale iz vojaško-političnih ozirov le ozkotirne, je imela monarhija pred očmi pred vsem strateški pomen, ne pa korist posameznih pokrajin. Kako malo pa je storila v prosvetnem oziru, kaže že samo dejstvo, da je ostal v deželi tako visok odstotek nepismenih, kajti 85 odstotkov mladine je ostalo brez šole.

Najslabše pa je bilo razmerje okupacijskih oblasti do prebivalstva, ki jih je gledalo s skrajnim nezaupanjem. Bilo je videti, da je med pravoslavnim in muslimanskim delom prebivalstva in vlado

nemogoč sporazum ter zblížanje. Muslimani so se začeli v veliki meri izseljevati iz dežele v Turčijo, pred vsem v sosedne dele Novopazarskega sandžaka, v Macedonijo, pa tudi v Malo Azijo („muhadžiri“). Pravoslavni so radi odhajali v Srbijo, vendar ne v tako velikem obsegu. Najbolj zadovoljni z okupacijo so bili še katoliki, toda vlada se ni mogla izdatno nasloniti nanje, ker so bili premaloštevilni (z okr. 20 odstotkov), dasi jih je, zlasti spočetka, najbolj podpirala. Najbolj nezaupna je bila spočetka napram muslimanom; ker pa je kazal slednjič muslimanski živelj najmanj žilavega odpora, je dobila monarhija naposled proti koncu svoje oblasti v njem celo najboljšo oporo. Da bi si pridobila na prebivalstvo čimprej odločujoč vpliv, je stremela vlada za tem, da pridobi vpliv na pravoslavno in muslimansko hierarhijo, čemur pa sta se obe konfesiji trdovratno upirali. Ta borba proti poseganju okupacijske oblasti v notranje cerkvene uredbe je rodila celo cerkveno vprašanje pri pravoslavnih in muslimanih.

Dalje je monarhija podpirala notranjo razcepljenost prebivalstva, izrabljajoč njega konfesionalno različnost. Zlasti se je to pokazalo po aneksiji, ko je bila v februarju 1910 deželi podeljena ustava, kar so bili zlasti Srbi pred aneksijo energično zahtevali. Po njej so bile vpeljane pri volitvah v bosanski sabor konfesionalne kurije. Vladna politika, ki si je bila med tem že pridobila naklonjenost muslimanov s tem, da jim je pustila njih privilegirano gospodarsko-socijalno stališče, na škodo ostalih, si je v saboru preskrbela večino s koalicijo katolikov in muslimanov proti Srbom, ki so tik do konca ostali v neizprosni opoziciji.

Tako se je Avstriji posrečilo ustvariti v Bosni po načelu: divide et impera — v narodnem oziru eno najbolj neurejenih, najtežjih torišč za notranjo konsolidacijo jugoslovanstva.

Aneksijska kriza 1908—1909. V strahu pred vedno bolj naraščajočim srbskim narodnim gibanjem je Avstrija iskala prilike, da jo izrabi za že dolgo nameravano aneksijo Bosne. Ko je bila dne 24. julija 1908 v Turčiji po zmagoviti mladoturški revoluciji proglašena ustava, so avstrijski državniki uvideli, da bodo morali dati ustavo tudi Bosni in Hercegovini, ki sta bili pravno še vedno last sultanova. Ker pa so se bali, da bi Bosanci — vsaj pravoslavni in muslimani — porabili ustavno svobodo, da bi se izjavili zoper Avstrijo, je Avstrija dne 5. oktobra 1908 proglasila aneksijo okupirane Bosne in Hercegovine. V sporazumu z njo se je istočasno Bolgarija proglasila za popolnoma nezavisno od Turčije, katere vrhovno oblast je morala dotedaj še priznavati.

Aneksija Bosne je povzročila silovito vznemirjenje in ogorčenje med vsemi Srbi; Srbija in Črna gora sta se začeli naglo pripravljati na vojno. Na drugi strani so Mladoturki uspešno organizirali bojkot proti avstrijskemu uvozu ter Avstrijo na občutljivi točki tako zadeli, da jim je ponudila 60 milijonov odškodnine za aneksijo. Težišče situacije je bilo pri evropskih državah, pred vsem pri Rusiji, na katero je stavila Srbija vse svoje nade. Toda Rusija, ki je bila oslABLJENA vsled japonske vojne in revolucije, si ni upala začeti odločilnega boja. Enako tudi Anglija in Francija, dasi sta nasprotovali Avstriji, nista še marali iti do skrajnosti. Avstrija je poslala na srbsko in črnogorsko

mejo, deloma tudi na rusko, velike množice vojaštva, dočim se je v Srbiji vzpričo resnosti položaja v februarju 1909 osnovala vlada iz članov vseh strank. Zunanji minister Milovanović je v skupščini proglasil (2. januarja l. 1909) vladni program: zahteva teritorialne kompenzacije za Srbijo in avtonomija za Bosno. V marcu 1909 je naznanila Nemčija Rusiji, da bo Avstrija napovedala Srbiji vojno, ako se slednja ne odpove svojim pretenzijam, da pa bo Nemčija, ako bo Avstrijo napadel kak srbski zaveznik, branila svojo zaveznico. Vzpričo takega položaja je Rusija popustila in priznala aneksijo; Srbiji vsled tega ni kazalo drugega kot udati se. Dne 27. (13.) marca 1909 se je srbski prestolonaslednik Jurij (Djordje) odpovedal prestolu in nasledstvena pravica je prešla na kraljeviča Aleksandra; 31. marca pa je srbska vlada na Dunaju podala deklaracijo, zahtevano od Avstrije, v kateri izjavlja, da z aneksijo niso zadeta prava Srbije.

V zvezi z aneksijsko krizo, ki se je končala s popolnim srbskim neuspehom, je Avstrija vpri-zorila na Hrvatskem „veleizdajniški“ in na Dunaju Friedjungov proces.

16. Črna gora v XIX. stoletju.

Vladika Peter I. Petrović (1782—1830) se je po zmagovitih borbah s Turki udeleževal bojov zoper Francoze na ruski ter na angleški strani, kakor je bil deloma že govor o tem. Ko je Napoleona zadela katastrofa v vojni z Rusi l. 1812, so Črnogorci, katere so prebivalci Boke Kotorske ponovno poklicali na pomoč, v zvezi z Angleži pregnali Francoze iz Boke in jo zavzeli. Črnogorci so upali, da se jim izpolni davna želja, da se združi ozemlje Boke s Črno goro, toda tudi to pot se jim ni posrečilo. Dunajski kongres je prisodil celo Boko Avstriji in Črnogorci so morali na rusko zapoved zapustiti zasedeno ozemlje, za katero so se zaman tako dolgo bojevali.

Ko je novi ruski car Nikolaj I. l. 1825 zasedel prestol, je odredil, da se i nadalje izplačuje Črni gori letna pomoč 1000 dukatov, ki je bila 17 let ustavljena. Vladika je mogel nekoliko izboljšati bedno stanje ljudstva, uredil pa je tudi sicer notranje razmere v deželi, zlasti da je napravil mir in red med le prepogosto sprtimi plemeni in poglavarji. Po svojem modrem vladanju in človekoljubnih lastnostih je postal izredno priljubljen med narodom.

Vladika Peter II. (1830—1851). Po smrti Petra I. je postal vladika in gospodar Črne gore njegov nečak Rade Tomov, ki si je vzel ime Peter II. Njega je stric skrbno izšolal; učitelj mu je bil srbski pesnik Sima Milutinović. Ko je nastopil vlado, je bil šele 18 let star. — Bojeval se je s Turki na albanski in hercegovski strani, toda ne s posebnim uspehom. Večjo pažnjo je obračal na notranjo uredbo Črne gore. Ustanovil je za celo deželo Senat iz plemenskih glavarjev, kateremu je sam predsedoval in v katerega je sam imenoval članë; na ta način je vzel vrhovno oblast v svoje roke. Vpeljal je tudi, da so posebni sodniki hodili po deželi in sodili, seveda le ustmeno in po plemenskih običajih, dalje je vpeljal perjanike za upravne in policijske posle. Prvi je vpeljal davek v Črni gori, ki dotlej še nikdar ni plačevala davkov; razumljivo je, da so se nekatere nahije temu uprle. Skrbel je tudi za ljudsko prosveto; ustanovil je prvo tiskarno na Cetinju in prvo šolo; mladeniče je pošiljal v Srbijo v šole. — Najbolj pa si je Peter II. pridobil glas kot pesnik. Od njegovih spisov je najimenitnejši spev „Gorski vijenac“.

Peter II. je ustanovil — posnemajoč sistem v Avstriji — temelje za absolutistični režim v Črni gori s tem, da je uničil gubernadurstvo in plemensko samostojnost, kar seveda ni šlo brez odpora. Še bolj je utrdil absolutno vlado njegov naslednik nečak Danilo, ki se ni hotel pomenišiti, marveč se je proglasil za kneza črnogorskega, s čemer je nehala vlada metropolita v Črni gori.

Danilo (1851—1860). Ko so ga glavne evropske sile priznale za kneza Črne gore, je Danilo nadaljeval delo svojega prednika v notra-

njosti s tem, da je zatiral plemensko samostojnost in utrjal osrednjo oblast in absolutizem. Kakor vsi njegovi predniki, se je tudi on mnogo bojeval s Turki, zlasti z mogočnim bosanskim Omer-pašo. Turki so Črno goro še vedno smatrali za svojo deželo, zato so obmejni boji v večjem ali manjšem obsegu trajali skoro neprestano. Zlasti huda je bila borba leta 1852, ko so Turki od vseh strani pritisnili na Črno goro; na pritisk Avstrije in Rusije pa je porta sklenila mir l. 1853 v Podgorici, pri čemer je ostalo pri starih mejah. V dobi krimske vojne je ostala Črna gora mirna. Ko je malo nato nastal upor v Hercegovini, so Črnogorci pomagali upornikom in se tako zapletli v novo borbo s Turki, v kateri so dosegli med drugim junaško zmago pri Klobuku. Po prizadevanju velesil je bil nato sklenjen mir, v katerem so Črnogorci dobili Grahovo in so bile sploh črnogorske meje točno določene (1859). Ko se je malo nato knez Danilo podal v Kotor, ga je tam dne 31. julija 1860 s strelom smrtno ranil najeti morilec; ko je knez v nekaj urah podlegel rani, mu je sledil v Črni gori nečak Nikola.

Nikola (Nikita, 1860—1918). Ko je v Hercegovini l. 1861 buknil nov upor pod vodstvom Luke Vukalovića, se je Črna gora znova vmešala v boj s Turki; v srditi borbi so Črnogorci sicer dosegli mnoge junaške zmage, toda prišli so vendarle pred turško premočjo v težak položaj, na kar je bil na posredovanje Rusije in drugih evropskih držav sklenjen mir (leta 1862). Sedaj se je Nikola posvetil prosvetnemu delu z ustanavljanjem novih šol in izboljšavanju prometnih sredstev v deželi. — Ko je vsled hercegovsko-bosanskega vstanka leta 1876 Srbija začela vojno, je tudi Črna gora

napovedala vojno. Dočim se je Srbija vojevala nesrečno, so Črnogorci nadaljevali borbo tudi potem, ko je Srbija sklenila mir. Boji, ki so se to pot vršili ob mejah, so bili izredno srditi in krvavi; potekali pa so slavno in zmagovito za Črnogorce (na Vučjem dolu pri Milatovici, na Fundini, okrog Spuža in Nikšića). Ko je Rusija začela vojno s Turki, so si Črnogorci osvojili mnoge večje turške kraje ob meji.

Na berlinskem kongresu so evropske sile priznale Črni gori nezavisnost in ji prisodile Bar, Žabljak, Spuž, Podgorico, Nikšić, Kolašin, Plav in Gusinje, dočim so izročile Budvo in Spič Avstriji. Toda Turki so se branili izročiti nekatere kraje, ki so jih imeli še v rokah, zlasti Plav in Gusinje, pri čemer so imeli v arnavtski ligi, ki se je tvorila v ta namen, krepko oporo. Tedaj so velesile v zameno za ta dva kraja Črnogorcem prisodili Ulcinj, ki pa so ga Turki izročili šele, ko se je pred pristaniščem v demonstracijo pojavilo angleško vojno brodovje.

Odslej je uživala Črna gora mir. Knez Nikola je v deželi vpeljal nekatere reforme; mesto senata kot najvišje upravne in sodne oblasti je ustanovil ministrstvo, glavni sud in veliki sud in proglašen je znameniti imovinski zakonik (1889). Pravoslavno cerkev v Črni gori je carigrajska patrijarhija priznala za samostojno (avtokefalno).

Naposled je knez Nikola dne 5. novembra 1905 proglasil ustavo in sklical narodno skupščino. Toda novo parlamentarno življenje je v Črni gori koj spočetka izvalo velike krize in borbe. Borba je nastala po eni strani med strankami samimi, po drugi pa je knez Nikola brž zavzel sovražno stališče

napram narodni stranki, ki je zahtevala več državljanske svobode, kakor pa je bil knez pripravljen dati. Tako je hitro nastopila reakcija in zoper opozicijo se je začelo ostro represivno postopanje. Afera z bombami v maju 1908, v kateri so bili obtoženi in obsojeni najuglednejši predstavitelji opozicije radi atentata na kneza, je vzbudila ogorčenje vseh naprednih, za ujedinjenje vsega srbstva vnetih Srbov in je privedla celo do prekinjenja diplomatskih odnošajev s Srbijo. Za aneksijske krize se je ta napetost vzpričo skupne nevarnosti hitro zopet poravnala. Toda notranje razmere so v Črni gori ostale nepovoljne; Nikola je zavladal zopet absolutistično, čemur pa so se upirali naprednejši in za velesrbstvo vneti elementi. Ko je bila v septembru 1909 med Vasojevići odkrita zarota, je bilo celo nekaj oseb po prekem sodu ustreljenih.

Knez Nikola je oženil svojo hčer Jeleno z italijanskim kraljem, vsled česar se je začel v politiki v znatni meri naslanjati na Italijo. L. 1910 se je o priliki petdesetletnice svoje vlade proglasil za kralja.

Kralj Nikolaj je bil tudi pesnik; njegova najbolj znana pesem „Onamo, onamo“ je postala takorekoč narodna himna.

17. Pregled najvažnejših dogodkov v političnem razvoju avstrijskih Jugoslovanov v poslednji dobi.

Ta kratek pregled se ozira le na politično vodilne dežele.

Slovenci. Doba Auersperg - Lasserjevega ministrstva (1871—1879) pomeni za Slovence čas najhujše germanizacije, najbrezobzirnejšega nemško-nacionalnega pritiska s strani vlade. Ker Čehov ni bilo v parlamentu — razen Moravcev od leta 1874 — je bila slovanska opozicija, zvezana z nemškimi konservativci pod Hohenwartom, napram nemško-liberalni ustavoverni stranki, ki je imela vlado v rokah, brez vsake moči. Sledilo je preganjanje narodnega časopisja z neprestanimi konfiskacijami, brezobzirno preganjanje narodno mislečega uradništva, pri čemer so bili najzavednejši in najzmožnejši naši državni nameščenci prestavljeni v nemška mesta, celo v daljno Bukovino.

Borba med mladimi in starimi je po l. 1870 po vsem Slovenskem močno oživela; razen radikalnejšega in jasnejšega stališča v narodnih zadevah je šlo pred vsem za kulturno-politično stališče. Bleiweisovci so bili konservativni, branec privilegirano oblast cerkve in duhovščine, dočim so

zastopali mladi svobodomiselno stališče, zagovarjajoč premoč države nad cerkvijo. Konservativci so si l. 1873 ustanovili nov list „Slovenec“, ki je postal l. 1883 dnevnik. Pri državnozborskih volitvah leta 1873 so si stali po mnogih okrajih kandidati obeh struj nasproti. Značilno je, da so stari v tej dobi kandidirali nemškega konservativca Hohenwarta, ki je ostal od l. 1871 voditelj vseh federalistov zoper nemški centralizem. Leta 1875 pa je prišlo po vsem Slovenskem do sprave med konservativno in svobodomiselno strujo, kar je imelo slabo posledico, da se je prebivalstvo trgov in mest v obmejnih okrožjih odvrčalo od konservativne slovenske slogaške stranke k liberalnim Nemcem.

Izvolitev Hohenwarta za državnega poslanca je imelo za nadaljno slovensko politiko važne posledice. Začela se je doba, v kateri so Slovenci tvorili kot Hohenwartov klub skupaj s Hrvati in konservativnimi Nemci ogrodje fevdalne „stranke prava“ (Rechtspartei), ki se je borila skupaj s Čehi in Poljaki zoper „ustavoverno“ nemško meščanstvo. Po državnozborskih volitvah leta 1873, ki so se prvič vršile direktno, so izgubili deželni zbori tisti važen pomen, ki so ga imeli dotlej. Pri volitvah v kranjski deželni zbor, ki ga je vlada predčasno razpustila, so dobili leta 1877 nemškutarji večino, ker so vsled silnega vladnega pritiska in pa vsled preslabe organizacije s strani svobodomiselnega krila Slovencev v trgovski zbornici in v mestih zmagali kandidatje vladne ustavoverne stranke.

Nemško-liberalna Auersperg-Lasserjeva vlada je padla v krizi o priliki okupacije Bosne in Hercegovine, kateri je nasprotovala iz strahu, da se na ta način pomnoži število slovanskega prebi-

valstva v državi na škodo nemški premoči, dočim se je krona seveda trudila z vsemi sredstvi za okupacijo, ki so jo tudi Slovani zagovarjali. Tako je moralo ministrstvo odstopiti in po prehodnem Stremayerjevem ministrstvu, ki je izvedlo državno-zborske volitve, je prevzelo vlado ministrstvo Taafe, opirajoč se na nemške konservativce in Slovane.

Ob času okupacije se je vršilo v slovenskem časopisju živahno razpravljanje o južnoslovanskem vprašanju, pri čemer je stal v ospredju debate pomenek o tem, kako vpeljati hrvaščino tudi za Slovence kot uradni in književni jezik. Najuvidevnejši možje pa so že takrat zapisali, da je politično združenje pogoj vsakršne slovensko-hrvatske narodne kooperacije.

Slovenci za Taafejevega ministrstva (1879—1893). Pri državnozbornskih volitvah l. 1879 so prišli nemški liberalci v manjšino. Taafejevo ministrstvo, ki je sedaj nastopilo vlado, je moglo zavladati, opirajoč se na Slovane in nemške konservativce. Cehe je pregovoril Taafe, da so po dolgoletni abstinenci zopet prišli v državni zbor, uvidevši, da jih politika pasivnosti ne privede do cilja. Slovenci so z ostalimi Jugoslovani in konservativnimi Nemci, po večini fevdalnimi aristokrati, tvorili Hohenwartov klub, takoimenovano „pravno“ stranko, ki je najvernejše podpirala vlado. Volitve po Slovenskem so se vršile dosti ugodno za Slovence, in sicer v znamenju sloge — le na Koroškem, kjer so se Slovenci zvezali z nemškimi konservativci, sta propadla oba slovenska kandidata. Za tedanjo našo politiko je značilno, da so Slovenci volili poleg Hohenwarta še — kneza Windischgrätza, barona Gödela in viteza Schneida; tako daleč so

šli Slovenci v svojem zaupanju do konservativnih nemških fevdalcev.

Doba Taafejevega ministrstva, ki je imelo sprva v Čelih, Poljaki in Hohenwartovi pravni stranki, takoimenovanem „železnem obroču desnice“, le neznatno večino nad nemškimi liberalci, pomeni za Slovence kakor za ostale Slované vendarle zboljšanje narodnega položaja. Vodilna misel vlade je bila sicer ne se zameriti nobenemu narodu, zlasti pa ne Nemcem — njen program je bil samouprava dežel in narodna ravnopravnost — vendar se je za Slované vsaj nehala doba preganjanj, slovanskim jezikom se je dovoljevala vedno večja vloga v uradih in šolah — Čehi so dobili univerzo. Slovenci kot mala skupina so dobivali od Taafeja povečini le — obljube. Od nemško-liberalne vlade prestavljeni uradniki so se vračali zopet v domovino. Leta 1880 je Taafe imenoval za kranjskega deželne predsednika Andreja Winklerja, državnega poslanca z Goriškega, slovenskega rojaka. Leta 1882 so po dolgotrajnih naporih Slovenci v Ljubljani zmagali pri občinskih volitvah v vseh treh razredih in Ljubljana je dobila slovenskega župana. Leta 1883 je bil kranjski deželni zbor, ki je imel še nemško večino, razpuščen; pri volitvah so nato Slovenci zmagali tudi v vseh mestnih občinah. — Sicer so Slovenci v tej dobi pač dosegli ravnopravnost slovenščine v uradih in šoli na Kranjskem — osnovane so bile na pr. slovenske paralelke na gimnazijah, toda da bi se te pridobitve razširile tudi na Štajersko, Koroško in Primorsko, tega razen malopomembnih izjem niso mogli doseči kljub neprestanemu zahtevanju. Zlasti malo so dosegli proti koncu 80ih in začetkom 90ih let, ko si je Taafe-

jeva vlada vsled radikalne opozicije Mladočehov skušala zopet pridobiti med nemškimi liberalci zaslombe. Zelo kvarno je bilo za slovensko politiko, da si v tem za nas razmeroma ugodnem položaju radi znatnega števila nemških fevdalcev, ki smo si jih izvolili za poslance, nismo znali z odločnejšim nastopom priboriti resnejših uspehov.

Na Dunaju so nastopali slovenski poslanci skupno, dasi so seveda prejkoslej tvorili svobodomiselnjšo (voditelj Suklje) in konservativnejšo frakcijo (voditelj Klun). Na Kranjskem se je stvorila leta 1883 iz prve vladna stranka s Šukljetom in Kersnikom na čelu, ki je bila zelo spravljiva napram Nemcem in je brezpogojno stala za Winklerjem; njeno glasilo je postal oficijozni dnevnik „Ljubljanski list“, ki je začel izhajati 28. februarja 1884 kot večerna priloga uradni „Laibacher Zeitung“. Vladni stranki je odločno nasprotovala radikalna stranka pod vodstvom dr. Ivana Tavčarja in Ivana Hribarja, ki sta začela izdajati radikalni politično - poučni tednik „Slovan“ (1884—1887). Toda že v letu 1886 je prišlo med radikalno in vladno stranko do sprave. Dasi je prišlo ob posameznih prilikah še do spopadov med konservativno in napredno strujo ter slednje radikalnimi in oportunističnimi člani, vendar se je v glavnem na zunaj varovala sloga.

Toda ta čas se je že pojavil dr. Anton Mahnič, ki je začel l. 1882 v „Slovenu“ širiti svoj dosledno izpeljan katoliški program. Nastopajoč publicistično vsa naslednja leta je zastopal naziranje, da je treba katoliško stališče povzdigniti do edino merodajne veljave povsod, v umetnosti, znanosti in filozofiji kakor v politiki in vsem javnem življenju. Pri tem

se je obračal tako zoper premalo katoliško-radikalne duhovnike (na pr. zoper Gregorčiča), kakor zoper omahljive in nedosledne slovenske svobodomiselce, pri čemer je nastopil tudi zoper kult narodnosti. Njegov odločen nastop spočetka tudi konservativni struji ni bil popolnoma všeč, polagoma pa si je Mahnič vzgojil vnetih pristašev pred vsem v mlajši duhovščini. Tako se je polagoma pripravljala ustanovitev katoliške stranke, ki so ji delali pot tudi novi listi „Dom in svet“, „Domoljub“, zlasti pa Mahničev „Rimski katolik“. Leta 1890 se je ustanovilo v Ljubljani „Katoliško politično društvo“, v katerem je začel poleg Kalana, Žitnika, Povšeta in Kreka igrati glavno vlogo dr. Šusteršič. S tem je bil zgrajen temelj novi stranki, ki se je sama začela imenovati konservativno-narodna in si začela graditi svojo posebno organizacijo, pospeševano po ljubljanskem škofu dr. Missii. — Sedaj se je nasprotno samostojno opredelila tudi narodno-napredna stranka, ko se je leta 1891 ustanovilo politično „Slovensko društvo“. — V osemdesetih letih je zaznamovati pri nas tudi prve početke socialno-demokratskega gibanja, ki pa je, kakor drugod v Avstriji, trpelo pod brezobzirnim preganjanjem s strani vlade; prvi majnik n. pr. so smeli pri nas praznovati šele od l. 1890 dalje.

V oktobru 1893 je Taafe nepričakovano — pod vplivom naraščajoče socialne demokracije — predložil zbornici svoj načrt volilne reforme, s katero je hotel razširiti volilno pravico na nepremožne sloje. Toda Poljaki, nemška levica in Hohenwartov klub so mu nasprotovali, vsled česar je demisijoniral in nastopilo je ministrstvo Windischgrätz, sestavljeno iz članov navedenih treh strank (1893—1895).

Tedaj so nekateri slovenski in dalmatinski poslanci izstopili iz Hohenwartovega kluba ter osnovali nov jugoslovanski klub poleg že obstoječe Biankinijeve frakcije, ostal pa je pri Hohenwartu še Suklje in slovenski konservativci. Ko je padel Windischgrätz in je nemška levica izstopila iz vladne večine, je nastopilo ministrstvo Badeni, opirajoč se na Slovane in Hohenwartov klub; izpeljalo je volilno reformo, s katero se je ustanovila peta kurija s splošno pravico za vse 24 let stare državljane, za ostale kurije pa se je cenzus nekoliko znižal.

Konservativno- ali katoliško-narodna stranka je pri prihodnjih deželno- in državno-zborskih volitvah zavzela vse kmetske mandate, njena organizacija je obsegala vso Kranjsko, začela pa je delovati tudi na Goriškem. Napredna ali „narodna“ stranka, ki je tudi sedaj še zapemarjala notranjo organizacijo, se je skušala braniti na ta način, da je l. 1896 sklenila zvezo z nemško veleposestniško stranko v kranjskem deželnem zboru. Toda ko je naposled katoliško-narodna stranka dosegla reformo kranjskega deželnozborskega volilnega reda, je dobila v deželnem zboru absolutno večino, na kar je zavladala takorekoč neomejeno v celi deželi. Njena organizacija pa je začela prodirati tudi na slovensko Stajersko, kjer je bila dotlej vladala skupna slogaška stranka. Pri prvih volitvah v novi državni zbor, ki so se v maju 1907 vršile že po splošni in enaki volilni pravici, sklenjeni v decembru 1906, je dobila na Stajerskem ljudska stranka, kakor se je bila začela imenovati od leta 1905, 5 mandatov, napredna narodna stranka pa 2, na Kranjskem od 11 mandatov ljudska 10, napredna 1, na Goriškem ljudska 2, napredna 1. Le na

Koroškem, v Trstu in Istri so bile še vedno skupne slovenske liste. — Pri zadnjih državnozborskih volitvah v Avstriji l. 1911 se je ljudska stranka še toliko ojačila, da je zavzela vse štajerske mandate.

Ljudska stranka, ki je postala na ta način daleko najmočnejša med Slovenci, je skrbela v veliki meri za gospodarsko povzdigo kmetskega stanu, zlasti potom združništva, dalje za ljudsko izobraževalno delo, v čemer je razvila po duhovščini, v kateri je imela svoje naravno ogrodje, živahno delavnost.

Med Slovenci, ki so si razen na Koroškem in deloma na Stajerskem svoje narodno življenje v gotovi meri učvrstili, je enako kakor pri Hrvatih in Srbih z začetkom 20. stoletja jugoslovanska misel znova oživela. Kulturno vzajemnost s Hrvati je gojila zlasti „Slovenska Matica“. V političnem oziru je socijalna demokracija, ki je med tem po Slovenskem organizirala večino delavstva, na jugoslovanski konferenci v Ljubljani v novembru 1909, katere so se udeležili Slovenci ter srbsko-hrvatski delegati iz Hrvatske, Bosne in Srbije, sprejela kot narodni program resolucijo: Avstro-ogrski Jugoslovani smatrajo za končni smoter svojega narodno-političnega stremjenja popolno narodno združitev vseh Jugoslovanov ne glede na različnost imena, vere, pisave in dialektov ali jezikov. Kot deli velikega enotnega naroda stremimo, da se konstituiramo kot enoten narod, ne glede na vse umetno napravljene državnopravne in politične pregraje, želeči skupno nacionalno, avtonomno kulturno življenje kot svobodna enota v popolnoma demokratični konfederaciji narodov.

Ljudska stranka, ki je že dalj časa na Hrvatskem iskala s seljačko in pravaško stranko stikov, je naposled sklenila zvezo s hrvatsko stranko prava. Po konferencah v Opatiji in na Dunaju je bila na velikem hrvatsko - slovenskem taboru v Ljubljani dne 20. oktobra 1912, katerega se je udeležilo 90 hrvatskih in slovenskih poslancev in voditeljev, sklenjena resolucija: Hrvati in Slovenci tvorimo eno narodno celoto. Vsled tega hočemo pristaši Stranke prava in Vseslovenske ljudske stranke skupno delovati v duhu in pravcu programa Stranke prava za jedinstvo, pravice in svobodni razvoj hrvatsko-slovenskega naroda v okviru habsburške monarhije. Osnovala se je iz obeh strank „Hrvatsko-slovenska narodna zveza“ s hrvatsko-slovenskim izvršilnim odborom; za načelnika sta bila izvoljena dr. Ivan Šusteršič in dr. Mile Starčević, delegate so imele poleg ljudske stranke vse pravaške stranke v Hrvatski, Dalmaciji in Bosni.

Naposled je tudi napredna stranka v resoluciji z dne 18. aprila 1913 izjavila, da vidi bodočnost slovenskega naroda v okviru avstrijsko-ogrske monarhije, toda v zedinjenju avstrijskih Jugoslovanov. Toda slednja izjava spada že v dobo balkanskih vojn in srbskih zmag, pod katerih vplivom je jugoslovanska nacijonalistična ideja v slovenski javnosti, zlasti med omladino, nastopala svojo zmagovito pot. Nadaljni razvoj jugoslovanske nacijonalistične misli je prinesel potek svetovne vojne.

Hrvatska. Po reviziji nagodbe je bil dne 20. septembra leta 1873 imenovan za bana Ivan Mažuranić, kandidat Narodne stranke. Za njegovega banovanja se je Hrvatska v mnogoterem oziru modernizirala; leta 1874 je bilo v Zagrebu

ustanovljeno vseučilišče. Istega leta je bil v saboru sklenjen in nato sankcioniran zakon, po katerem more sabor bana oziroma njegovega namestnika poklicati na odgovor, kadar bi se po njegovi krivdi težko kršil kak temeljni državni zakon. — L. 1873 je bila ukinjena vojaška uprava hrvatske in slavonske Vojne krajine, toda dežela ni bila združena z ostalo Hrvatsko. Zato je sabor ponovno zahteval združenje, tako zlasti v adresi na vladarja l. 1878, ko je izrazil željo, da se združita s Hrvatsko ravnokar okupirani Bosna in Hercegovina, dalje Vojna krajina in Dalmacija in da se končno reši vprašanje Reke.

Ban Mažuranić, ki ga je podpirala narodna stranka, dočim je nastopala vedno močnejša radikalna opozicija zoper njega („pravaši“), je začetkom l. 1880 predložil spomenico, naj se Krajina takoj spoji s Hrvatsko in da se finančna nagodba ob priliki obnove spremeni v prilog hrvatskemu stališču, sicer da ne more ostati več na banski stolici. In res je Mažuranić v februarju l. 1880 odstopil. Za naslednika mu je bil imenovan grof Ladislav Pejačević.

V sledeči dobi so Madžari stremeli po tem, da madžarizirajo hrvatske finančne urade. Deželni finančni ravnatelj v Zagrebu Anton Dávid, Madžar po rodu, je v to svrho ustanovil v Zagrebu učni tečaj, da bi se finančni uradniki učili madžarski. To je vzbudilo na Hrvatskem veliko ogorčenje in povzročilo, da je izstopil Mato Mrazović z 22 poslanci iz narodne stranke in osnoval „nezavisno narodno stranko“, ki si je obdržala „Obzor“ kot glasilo in se je vsled tega imenovala tudi „obzoraši“.

Slednjič je bila 15. julija 1881 Vojna krajina spojena s Hrvaško, s čemer se je Hrvatom izpolnila davna želja.

Nov nemir se je polastil Hrvatov, ko je dal ravnatelj Dávid po nalogu finančnega ministra na finančna poslopja v Zagrebu izvesti dvojezične napise, kar je bilo proti pogodbenim določbam. Dne 15. avgusta 1883 so Zagrebčani sneli te napise, vsa narodna stranka je napravila iz te zadeve vprašanje zaupanja banu. Radi teh dogodkov so izbruhnili resni nemiri po Zagorju, bivši banski Krajini in v Zagrebu. Ko pa je ogrski ministrski svet sklenil, da se imajo na vsak način izvesti dvojezični napisi, je podal ban Pejačević ostavko. Tedaj je ogrski ministrski predsednik Koloman Tisa sistiral ustavo na Hrvaškem in imenoval generala Ramberga za komisarja. Ta je dal z vojaško silo obnoviti madžarsko-hrvaške napise v Zagrebu; slednji pa so bili vendarle malo pozneje na sklep ogrskega državnega zbora zamenjani z „nemimi“, to je z grbi brez vsakršnega napisa.

Protesti hrvaških strank zoper neustavni komisariat niso nič zalegli; ko pa je bil namen dosežen, je dne 1. decembra 1883 vladar imenoval za bana madžarskega grofa Khuen-Héderváryja in deželi je bila vrnjena ustava. S tem se je začelo na Hrvaškem gospodovanje brutalnega nasilnika, ki ni prav nič prikrival teženj madžarizacije, s katerimi je hotel Hrvaško popolnoma podrediti Ogrski. Dasiravno je imel takorekoč vse prebivalstvo zoper sebe, vendar se je držal celih dvajset let na banski stolici. In imel je ves čas v saboru večino za seboj! To pa je bilo mogoče le, ker je takoimenovana narodna stranka pristala zanj in se

podvrgla njegovemu vodstvu. Ta stranka že davno ni več zaslužila tega imena, kajti vsi resnično narodni elementi so že davno izstopili iz nje, zlasti odkar je Mrazović z najodličnejšimi narodnjaki ustanovil nezavisno narodno stranko, kateri je bil protektor Strossmayer, ki se pa od leta 1873 ni več aktivno udeleževal političnega življenja. Tako je postala narodna stranka, v kateri so ostali le najkonservativnejši elementi, dejansko madžaronska stranka in v nji so igrali glavno vlogo unijonisti. Slednji od leta 1873 do 1883 niso imeli posebne politične organizacije, od prihoda Khuenovega pa so imeli vodilna mesta v narodni stranki.

Kakor rečeno, Khuenova vlada se je opirala ves čas na saborsko večino, ki jo je tvorila narodna stranka. Pri vseh peterih volitvah, ki jih je izvedel Khuen v Hrvatski (1884, 1887, 1892, 1897 in 1902), je znal pridobiti svojim pristašem večino. Pri tem so bila Khuenovemu volilnemu sistemu najrazličnejša nasilstva dobrodošla; potvarjanje volilnih imenikov, neznosen pritisk na uradništvo in na vse gospodarsko odvisne ljudi, najhujša nasilja pri volitvah samih, preganjanje in šikaniranje opozicijskih posameznikov in okrožij, celo poslancev. Neglede na visoko število virilistov je volilni red pripuščal volilno pravico le najpremožnejšim, tako da v Hrvatski ni imelo volilne pravice niti 2 odstotka prebivalstva! Opozicijske poslance, ki so si kljub vsemu nezaslišanemu pritisku priborili mandate, je napravil Khuen neškodljive na ta način, da je dal po svojih pristaših poljubno preurediti poslovniki in na podlagi teh pripomočkov nasprotno poslance izključiti od saborskih sej ter jim z orožniki zabraniti vstop v dvorano. Pogostoma se je zgodilo,

da so opozicijskim poslancem pod primerno pre-
tvezo razveljavili mandate, dalje jim naprtli sodne
procesne in jih politično ter gospodarsko uničili.

Ves ta strašni politični pritisk, ki je ostal kot
„kuenovština“ v najhujšem spominu na Hrvaškem,
je bil deloma soomogočen vsled nesloge med opo-
zicijo in radi premalo prevdarnega delovanja opozi-
cijonalnih strank v deželi. Najmočnejša opozicijska
stranka je bila spočetka nezavisna narodna stranka,
po organu „Obzoru“ obzoraši imenovana. Toda
ker ni imela dobrega, delavnega vodstva, pa tudi
ne, jasnega programa, dalje ker se je premalo
brigala za organizacijo in za naraščaj, je stranka
nazadovala in je imela naposled le neznatno število
mandatov v saboru.

Druga, radikalnejša opozicijska stranka, je
bila državnopravna, katere duševna očeta sta bila
Ante Starčević in Evgen Kvaternik. Ta stranka je
imela spočetka mnogo pristašev zlasti v Primorju,
kjer je izhajalo na Sušaku njeno glasilo „Sloboda“
od l. 1878; sredi 80. let pa je njeno središče prene-
seno v Zagreb in njen organ je postala „Hrvatska“.
Ta stranka, ki se je imenovala „stranka prava“,
zato „pravaši“ nazvana, je pred vsem absolutno
zanikavala nagodbo, stojč na radikalnem stališču,
da mora biti Hrvatska popolnoma samostalna država,
nahajajoč se le v personalni uniji z ostalo monarhijo.
Vsa politika stranke je obstojala v negaciji, v naj-
radikalnejšem odporu proti vladnemu sistemu, da si
se je uveljavljal le v načelih, le v besedah.

Razmerje sil med tema dvema opozicijski-
ma strankama se je ravno za Khuenovega režima
popolnoma spremenilo. Pravaški stranki sta sicer
ponesrečena Kvaternikova rakoviška buna in pa

padec Napoleona, na katerega je stavil Starčević glavno upanje, zavrla skoro za deset let domala ves razvoj, toda v osemdesetih letih se je starčevićanstvo silno razmahnilo. Poleg radikalnih državo-pravnih gesel, s katerimi so pravaši vzpričo nasilnega Khuenovega režima pridobili zase domala vso hrvatsko javnost, potegnivši tudi oslABLJENO nezavisno stranko v to smer, je tvorilo drugo njih idejo osnovnico — sovražno razmerje do Srbov.

Dočim je vladala med Hrvati in Srbi za časa ustavnih borb kljub neznatnim posameznim nesoglasjem bratska sloga, ki se je izkazala v skupnih borbah proti Dunaju ter proti Madžarom, se je proti koncu 70ih let to soglasje vedno bolj krhalo. Razdor je prevladal zlasti za časa borbe radi Bosne. Ko je Avstrija okupirala Bosno, je morala oficijalna Srbija molčati, toda srbski narod, vsa srbska javnost je protestirala proti temu in ohranila svoj interes koncentriran na vprašanju Bosne. Nasprotno pa so ne le hrvatski pravaši, marveč skoroda vsi Hrvati pozdravljali okupacijo in jo smatrali kot definitivno, v upanju in stremljenju, da se Bosna in Hercegovina združita z Dalmacijo in Hrvatsko v eno državno telo, s čimer so upali, da se obramba Hrvatov bistveno okrepi in zagotovi. Nasprotno pa so Srbi smatrali okupacijo le kot provizorno, ki nikakor ne sme prejudicirati končni odločitvi o usodi okupiranih dežel.

Hrvatsko-srbski razdor je dobival vedno novega netiva. Srbi so se hudovali, da so Hrvatje bosanske katolike, ki so bili dotlej narodno nesvestni, pridobivali za hrvatsko narodnost, odrekajoč Srbom tudi tamkajšnje muslimane; dolžili so jih, da delajo to v interesu in na željo Avstrije. Preporno

je postalo tudi, ali so n. pr. južni Dalmatinci srbske ali hrvatske narodnosti. Ta in podobna vprašanja so na obeh straneh podžigala narodno ekskluzivnost in šovinizem in vodila do nadaljnjih posledic. Pospeševali so ga v največji meri narodno-politični nazori popularnega pravaškega voditelja Ante Starčevića. Starčević, ki je bil v mladosti navdušen „ilirec“ in „Jugoslovan“, se je postavil na izključno hrvatsko stališče in zasnoval politični velikohrvatski program. Po tem ni bilo ne Srbov, ne Jugoslovanov, marveč le Hrvatje. Kraljestvo Hrvatsko kot suverena država zahteva, da se ji vrnejo odtrgane dežele Vojna krajina in Dalmacija, pa tudi dežele naseljene s Slovenci, „planinskimi Hrvati“. Dalje: dežele, na katere se razteza državno pravo Hrvatov, se na podlagi zgodovine in narodnosti razprostirajo od Nemcev do Macedonije, od Donave do morja in sicer so to: južna Štajerska, Korotan, Kranjska, Goriška, Istra, Hrvatska, Slavonija, Vojna krajina, Dalmacija, gorenja Albanija, Črna gora, Hercegovina, Bosna, Raška (Stara Srbija), Srbija.

Ta Starčevićeva narodno-politična ideologija, ki je tedaj toliko kot popolnoma zanikala srbstvo, se je silno razširila med Hrvati. Srbi so ji postavili nasproti trditev, da so Hrvatje pravzaprav le — kajkavci, vsi ostali pa da so le — Srbi katoliške vere. Ti nazori se sicer niso vedno pojavljali v tako ekstremnih oblikah, dosledno pa so pravaši zahtevali na primer, da priznajo Srbi eno politično narodnost hrvatsko v Hrvatski-Slavoniji ter Dalmaciji. Strossmayerjevo jugoslovanstvo je toliko kot izginilo iz hrvatske narodno-politične javnosti, ločitev med Hrvati in Srbi je bila v vseh deželah popolna. Pravaši so si v osemdesetih letih pridobili

vso omladino in mlajšo duhovščino; zanesli so radikalno hrvatsko agitacijo tudi med kmetško ljudstvo, s čimer so brez dvoma mnogo pripomogli k vsestranski probuji narodne zavednosti. Tvorili so ves čas Khuenovega režima od 1883 do 1903 brez dvoma daleko najmočnejšo stranko v narodu; v svojih vrstah so zbrali veliko večino hrvatskega ljudstva v Dalmaciji in v Bosni.

Proti hrvatski nestrpnosti so iskali Srbi zaslonbe pri — Madžarih. Seveda je znal Khuen srbsko - hrvatski antagonizem spretno izrabljati; pridobil je s primernimi koncesijami, ki so se vršile na škodo Hrvatov, Srbe za svojo politiko in „Srbski klub“ v hrvatskem saboru je zvesto podpiral Khuena, tvoreč njegovo večino, kar je izzivalo vedno večje ogorčenje na hrvatski strani. Slično se je zasukala politika v Dalmaciji; tu so srbski poslanci stopili v zvezo z italijanaši in na pr. nasprotovali zahtevi po priključitvi te dežele Hrvatski, zahtevajoč — združitev z Bosno in Hercegovino, ki naj postaneta skupaj z Dalmacijo avtonomni. V slednjem se zrcali temeljna tendenca srbske politike: smatrajoč svoj položaj v dvojni monarhiji za provizoren, so začeli v vseh deželah zahtevati avtonomijo, dočim so Hrvati, ki so smatrali svojo pripadnost k monarhiji kot definitivno, težili po združenju hrvatskih oziroma „velikohrvatskih“ dežel.

Srbsko-hrvatski narodni separatizem ali šovinizem je začel šele proti koncu 90ih let upadati; začetkom novega stoletja pa je prišlo v znamenju idej nove generacije med Hrvati in Srbi do novega sporazuma.

Brezuspešna borba zoper nasilni Khuenov režim je povzročila ponovne poskuse, združiti ali

vsaj koalirati opozicijski stranki, ki sta se naposled po programu le malo razlikovali. Obe stranki sta stali na programu hrvatskega državnega prava, le da so obzoraši proti izključno samohrvatskemu stališču pravašev zagovarjali enakopravnost Hrvatov, Srbov in Slovencev in proti trijalistični misli pravašev stali na stališču realne unije Hrvatske z Ogrsko, po kateri bi bile skupne zunanje in vojne zadeve, finančne pa le v toliko, kolikor se nanašajo na vnanjo politiko in vojsko ter bi se obravnavale v posebnih ogrsko-hrvatskih delegacijah, ne pa na skupnem državnem zboru. Pozneje so se obzoraši še bolj približali pravašem, poskusi za združenje (zlasti 1892—1894) pa so se vendarle ponesrečili. Nasprotno se je leta 1895 voditelj pravašev Ante Starčević — nekoliko mesecev pred svojo smrtjo — ločil od svoje stranke ter skupaj z dr. Josipom Frankom, krščenim židom iz Osjeka, ustanovil čisto stranko prava, katere „čistost“ se je predstavljala v zagrizenem sovraštvu do Srbov in v odklanjanju nezavisne stranke. Poleg tega so bili „čisti“ prijatelji židov, navadni pravaši pa antisemiti. Voditelj čistih je postal po skorajšnji smrti Starčevića dr. Josip Frank, glavni politik „nečistih“ pravašev ali „domovinašev“, kakor so se imenovali po svojem glasilu „Hrvatska Domovina“, pa Gregor Tuškan.

Leta 1897 so naposled pravaši in obzoraši vendarle sklenili volilno koalicijo, leta 1902 pa sta se obe stranki združili v „hrvatsko stranko prava“ s „Hrvatsko“ kot strankinim organom.

Frankovci, kakor so se kratko imenovali prištaši čiste stranke prava, so se nagibali vedno bolj k Dunaju in postajali to, kar označimo s pojmom

furtimaši; ostali so ognjišče srbofobskega političnega življenja v Hrvatski. Ko so v letu 1902 v zagrebškem „Srbobranu“ izšli članki, v katerih so se napadali Hrvati, so Frankovci povzročili v Zagrebu velike nemire in izgrede proti Srbom dne 1. in 2. septembra 1902.

Med tem političnim razvojem je na Hrvatskem stalno napredovala madžarizacija. Skupna vlada je — v protislovju z nagodbo — nameščala vedno več Madžarov pri finančnih in poštnih uradih, pri domobranstvu in državnem gozdarstvu, zlasti pa pri železnicah. Z madžarskimi uradniki je prodril v skupne urade tudi madžarski jezik; hkrati so se začele pojavljati tudi madžarske ljudske šole, v katere je pohajala po večini deca hrvatskih starišev. Nevolja prebivalstva nad tem stanjem si je ponovno iskala duška. Tako so 16. oktobra 1895 vseučiliški dijaki v Zagrebu na Jelačićevem trgu ob prihodu cesarja Franca Jožefa sežgali madžarsko zastavo kot protest, ker so bile po Zagrebu izobešene mnoge madžarske zastave. Za kazen je bilo veliko število slušateljev izključenih z zagrebškega vseučilišča. — Veliki nemiri pa so nastali v Zagrebu na spomlad 1903. leta; povod jim je bil madžarski napis na poslopju železniškega prometnega upraviteljstva in madžarska zastava na kolodvoru v Zaprešiću. Nemiri so se razširili na velik del Hrvatske, zlasti v Zagorje, Podravino, Primorje in Gorski kotar. Khuen je moral poklicati vojaštvo na pomoč in je proglasil preki sod po mnogih krajih. Nemiri so bili udušeni z orožjem; pri tem je bilo 17 ljudi ubitih, nad 100 ranjenih, na tisoče vrženih v ječo.

Hrvatska si je oddahnila, ko je bil 27. junija 1903 Khuen imenovan za ogrskega ministrskega

predsednika, za novega bana na Hrvaškem pa grof Teodor Pejačević.

V tej dobi so se v politični javnosti v Hrvatski in Slavoniji kakor tudi Dalmaciji že uveljavljali novi nazori, ki jih je prinesla mlada generacija. Po izključitvi z zagrebškega vseučilišča je postala Praga zatočišče večini hrvatskega dijaštva. Tu se je hrvatska omladina navzela novega duha, nahajajoč se pod vplivom češkega političnega in kulturnega miljeja, zlasti pa pod vtisi Masarykovega delovanja. Tu so se zavedli nalog, ki jim je treba posvečati glavno pozornost, socialnega in gospodarskega vprašanja, potrebe višjega kulturnega napredka naroda. Zagospodovali so novi nazori glede razmerja do Srbov in Slovencev, s katerimi so Hrvatje stopili v ozke stike. Omladina je izdajala koncem 90ih let nove revije in časopise, v katerih so prišli do izraza novi narodno-politični in kulturni nazori. — Iz krogov te omladine se je organizirala pozneje, v decembru 1904, hrvatska pučka napredna stranka, ki je opustila neplodni hrvatski historizem in se postavila na stališče prirodnega prava in demokracije. Organ stranke je bil list „Pokret“.

Nadaljni razvoj političnega življenja v Hrvatski je stal v ozki zvezi z notranjo politiko na Ogrskem. Ogrska je namreč ravno takrat preživljala eno največjih kriz zadnje dobe. Stara liberalna stranka, v katero je bila prešla večina nekdanje Déakove stranke in ki je bila na vladi od l. 1867, je ravno izgubljala premoč pred silovitimi napadi zmagujoče 1848 — nezavisne stranke. Ta stranka si je pod vodstvom Franca Košuta, sina voditelja iz l. 1848, pri volitvah l. 1905 priborila večino. Toda cesar se nikakor ni mogel sporazumeti z njo, kajti stranka

je delovala na popolno ločitev od Avstrije, s katero je hotela ostati kvečjemu v personalni uniji. Borba se je vedla posebno o vojski, kjer je zahtevala neodvisna stranka madžarski poveljevalni jezik, madžarske zastave, skratka: posebno madžarsko armado, v kar cesar na noben način ni hotel privoliti.

V letih 1903—1906 je trajala na Ogrskem najsrdatejša borba Košutovcev zoper liberalno stranko in nato zoper odpor Dunaja. Pri tem so si neodvisni iskali zaveznikov med južnimi Slovani, zlasti Hrvati; bilo je videti, kakor da gre za definitivni obračun z Dunajem.

In Hrvatje so pōtegnili z opozicijskimi Madžari. Ko je v letu 1903 Khuenovo nasilje na Hrvatskem povzročilo prelivanje krvi in je to tudi izven Hrvatske, zlasti pa v Dalmaciji, povzročilo silno ogorčenje, se je napotilo okrog 30 dalmatinskih in istrskih deželnih poslancev na Dunaj v avdijenco, da protestirajo proti persekucijskemu sistemu, toda — cesar jih ni maral niti sprejeti! To je povzročilo med Hrvati največje ogorčenje zoper Dunaj. Tako je prišlo do kooperacije hrvatske in madžarske opozicije, ki sta imeli v madžarski liberalni stranki, ki je vzdrževala Khuena, skupnega sovražnika.

Na pobudo hrvatskih dalmatinskih poslancev in zlasti Frana Supila, ki je, dasi spočetka nasprotnik Srbov, propagiral nazor, da so Srbi in Hrvatje eden narod, je prišlo na Reki dne 2. oktobra 1905 do zborovanja opozicijskih hrvatskih poslancev iz Hrvatske in Slavonije, iz Dalmacije in Istre. Tu je bila sklenjena takoimenovana reška resolucija, ki odobrava stremljenje madžarske nezavisne stranke in izjavlja, da so Hrvatje pripravljeni jih

podpirati, toda proti gotovim pogojem. Te zahteve so zlasti: da se Dalmacija spoji s Hrvatsko-Slavonijo, da se zasigura državljanska svoboda in izvedejo upravne reforme, brez katerih je bilo ustavno življenje v Hrvatski nemogoče, da se revidirajo državno-pravni odnosi med Hrvatsko in Ogrsko na korist Hrvatov ter se slednjim omogoči politična, kulturna, finančna in gospodarska eksistenca in napredek.

Štirinajst dni pozneje so se sešli v Zadru srbski poslanci iz Hrvatske-Slavonije in Dalmacije, ki so sklenili za darsko resolucijo (17. oktobra 1905), v kateri se odobrava reška resolucija s strani Srbov kot osnova bodoče narodne politike.

Malo nato je bil v Dalmaciji dosežen popoln sporazum med Hrvati in Srbi na podlagi naziranja, da so Srbi in Hrvatje en narod in da so enako-pravni drug napram drugemu. Najvažnejše pa je bilo, da so koncem leta 1905 srbske in hrvatske opozicijske stranke na osnovi reške resolucije tvorile hrvatsko-srbsko koalicijo, v katero so vstopile obe srbski stranki, samostalna in radikalna, hrvatska napredna ter neodvisna z domovinaši, s katero so sodelovali nekaj časa tudi socijalisti. Pri sledečih volitvah v maju 1906 je ta koalicija zmagala madžaronsko narodno stranko in v juliju je bila na to imenovana nova vlada iz članov koalicije.

Toda kmalu se je izkazalo, kako naivno je bilo zaupanje hrvatsko-srbskih politikov v narodno pravičnost Madžarov. Eden politikov nezavisne stranke, ki je prišla po trdovratnih borbah v aprilu 1906 na vlado, potem ko je odnehala od mnogih svojih radikalnih zahtev, je v maju 1907 predložil

v peštanskem državnem zboru zakonsko osnovo o „železničarski pragmatiki“, ki je uvajala madžarščino kot uradni jezik tudi na hrvatskih progah. Hrvatski poslanci v državnem zboru so se borili z obstrukcijo proti temu predlogu; 6. avgusta je odstopila koalicijska vlada na Hrvatskem, v decembru je bil sabor razpuščen, toda pri novih volitvah v februarju 1908 je srbsko-hrvatska koalicija popolnoma zmagala — srbska radikalna stranka je še v avgustu 1907 izstopila iz koalicije. — S tem se je začel nov protinaroden režim na Hrvatskem; madžaronski bani so po vrsti razpuščali sabor, v katerega je narod pri ponovnih volitvah pošiljal večino koaliciji pripadajočih poslancev. Persekucije so se obračale pred vsem proti Srbom, kar je bilo v zvezi z aneksijsko krizo; od januarja do oktobra 1909 je trajal v Zagrebu „veleizdajniški proces“ proti 53 Srbom, v decembru istega leta se je vršil na Dunaju takoimenovani „Friedjungov proces“, to je sodna obravnava radi obdolžitev, s katerimi je avstrijski publicist Friedjung na podlagi ponarejenih dokumentov dolžil hrvatsko - srbsko koalicijo veleizdajniških zvez s Srbijo. Nasilna, protiustavna, absolutistična vlada, ki so jo Madžari vzdrževali z malimi izjemami do izbruha svetovne vojne na Hrvatskem, je delovala z vsemi sredstvi nasilnosti; brezuspešne so bile tako vse volilne zmage koalicije kakor atentati zoper madžaronske bane oziroma komisarje, v katerih je prihajala narodova ogorčenost zoper nasilje do izraza. Brezuspešna je bila vsa borba zoper absolutizem, ki je popolnoma zagospodoval nad Hrvatsko.

Politična struktura se je na Hrvatskem med tem še vedno razmeroma pogostoma menjavala.

L. 1909 se je združila hrvatska napredna stranka s hrvatsko stranko prava, v kateri sta bili od l. 1902 združeni nezavisna stranka in domovinaši, tvoreč odslej z njo skupaj hrvatsko samostalno stranko, ki je predstavljala hrvatski del koalicije.

V aprilu leta 1908 se je razcepila Frankova stranka; iz nje je izstopil nečak Ante Starčevića dr. Mile Starčević ter osnoval z najboljšimi člani stranke novo „stranko prava“ na podlagi starega pravaškega programa iz l. 1894. Nova stranka, ki se je imenovala navadno kratko „starčevićanci“, je imela po vseh hrvatskih zemljah razmeroma mnogo pristašev. — Leta 1912 sta se pravaški stranki zopet združili, toda že leta 1913 so se Frankovci vnovič odcepili. — Starčevićanci so stopili v l. 1912 v ozke zveze s slovensko ljudsko stranko.

Poleg obstoječih strank se je v 20. stoletju na Hrvatskem organizirala še „seljačka stranka“ na razredno kmetski podlagi, zahtevajoč celo „kmetsko vlado, kmetski sabor in kmetsko upravo“; njen voditelj je Stjepan Radić.

V devetdesetih letih se je tudi na Hrvatskem organizirala socijalno-demokratska stranka, ki si je pridobila pristašev po večjih mestih. Naglašala je že zgodaj potrebo edinstvenega dela južnih Slovanov, kar se je pokazalo že v prevzetju oficijalnega naslova „jugoslovanska“.

Srbi. Važna, vodilna kulturno-politična vloga, ki so jo igrali južnoogrski Srbi v srbstvu zlasti v prvi polovici XIX. stoletja, je v njega drugi polovici prenehala. Od pričetka sedemdesetih let se je posebno pričel opazati močan splošni napredek svobodne Srbije, kar se je kmalu poznalo na pre-

maknitvi kulturnega središča srbskega naroda. Novi Sad, stare „srbske Atene“, kamor se je bila iz Pešte preselila tudi Matica Srbska, je začel izgublјati kulturno vodstvo, ki ga je imel nekaj desetletij; Belgrad je postajal duševno središče srbstva. Do sedemdesetih let so vsi duševni srbski pokreti izhajali od ogrskih Srbov v Srbijo, od te dobe se pričenjajo ideje iz Srbije širiti v ostale srbske pokrajine. Do sedemdesetih let so bili z malimi izjemami glavni srbski pisatelji rodом iz Ogrske, od te dobe, od sedemdesetih in osemdesetih let, so glavni srbski pisatelji iz Srbije. Srbija prevzema hegemonijo v srbskem duševnem življenju in književnosti.

V političnem oziru je na Ogrskem po uvedbi dualizma političen pomen srbstva zelo pade, kajti brezobzirni madžarski raznarodujoči sistem je prav tako, kakor proti drugim večjim narodnostim tudi proti razmeroma manj številnim Srbom uveljavlјal nasilna sredstva, proti katerim se je bilo težko boriti z uspehom.

Nasprotje med Srbi in Madžari je postajalo v sedemdesetih letih vedno večje, najvišje pa je seglo ob času, ko so se začele borbe srbskega plemena s Turki, najprej v Hercegovini in Bosni in nato, ko sta stopili Srbija in Črna gora v vojno. Madžari so enako kot avstrijski Nemci stali ves čas s svojimi simpatijami na turški strani, dočim so seveda Srbi kipeli navdušenja za borbo rodnih bratov proti stoletnemu zatiralcu. Madžari pa so rabili proti srbskemu mišljenju tudi nasilna sredstva. Tako je bil na pr. srbski voditelj Svetozar Miletić kljub svoji poslanski imuniteti z drugimi Srbi vred vržen v ječo in obsojen, ker so nabirali prostovoljce

za protiturško borbo. Omladina je bila izpostavljena neprestanim preganjanjem in persekucijam. V tej dobi je liberalna Miletićeva stranka, ki je družila domala vse Srbe južne Ogrske, vodila borbo tako proti Madžarom kakor proti lastni hierarhiji. Ta borba je postala osobito ostra, ko je madžarska vlada razveljavila volitve srbskega narodnega cerkvenega sabora in nezakonito imenovala Germana Andjelića za srbskega patrijarha (januarja 1882. leta).

Po razmeroma slabih uspehih velike osvobodilne borbe l. 1876—1878, v katero so vsi Srbi stavili veliko večje nade, je zavladala v vsem srbstvu nekaka potrtost, ki je slabila narodno odporno moč. V času, ko so se javljale tudi v Srbiji velike notranje-politične krize, so se med južno-ogrskimi Srbi začele medsebojne strankarske razprtije, cepljenje strank in strastna medsebojna borba. V tej dobi je obolel voditelj narodne stranke Svetozar Miletić, a kmalu po njegovem obolenju so se začeli kazati znaki razsula v njegovi stranki. Ena skupina v stranki je hotela srbsko politiko postaviti na drugo osnovo. V takoimenovanem kikindskem programu si je postavila ta skupina naslonitev na Madžare in skupno delo z njimi kot eden najbistvenejših pogojev uspešne srbske politike v Ogrski. Borba na življenje in smrt med pristaši tega programa in onimi, ki so ostali na stališču Miletićevega dela in se držali tudi nadalje prejšnjega bečkereškega programa, je bila kratka, toda zelo srdita. Narodna stranka je naposled zmagala.

Toda po tej zmagi je nastal razdor v narodni stranki. Jaša Tomić se je ločil od narodne stranke in osnoval srbsko radikalno stranko. Med Tomićevo

in srbsko narodno stranko, ki sta jo sedaj vodila Mihael Polit-Desančić in Mihael Dimitrijević, je nastala strastna borba. Jaša Tomić je dobil lastništvo starega Mileticevega glasila „Zastave“, ki je postala organ radikalcev, narodna (liberalna) stranka pa si je osnovala nov organ „Branik“. Stranki sta vodili srdito borbo med seboj, kakor tudi proti hierarhiji; borba se je vršila izredno strastno in z neprimerno pretiranimi osebnimi napadi med strankarskimi voditelji.

Pod takimi razmerami se politične razmere v Vojvodini nikakor niso mogle ustaliti. Branikova stranka je povsem oslabela in skoro propadla, v radikalni stranki je nastal razkol s tem, da so nekateri člani izstopili iz stranke, začeli izdajati svoj list „Srpstvo“ in začeli s samostalno in demokratsko stranko, ki sta se bili med tem razširili, energično borbo, zlasti proti Jaši Tomiću in njegovemu delu. Pri volitvah za cerkveni sabor (koncem aprila 1910) so dobile te združene stranke znatno večino.

O vlogi Srbov v trojednici je bil že govor. Khuen je razpor med Srbi in Hrvati še podžigal s tem, da je povsod, v Hrvatski, Slavoniji in Dalmaciji Srbe favoriziral in zapostavljal Hrvate. Srbi so v saboru pomagali madžaronski narodni stranki tvoriti Khuenovo večino, za kar so želi seveda naj-srditejše sovraštvo hrvatskih opozicijskih strank.

Šele proti koncu 90ih let in začetkom novega stoletja se je razmerje med Srbi in Hrvati jelo zopetboljšati. Politično so pripadali Srbi v Hrvatski-Slavoniji srbski radikalni in srbski samostalni stranki, katere glasilo je bil „Srbobran“. Obe stranki sta zastopali nazor, da tvorijo Srbi in Hrvati dva posebna naroda, vendar je kazala samostalna stranka

napram Hrvatom več miroljubnosti in želje za sporazum. Po protisrbskih demonstracijah v Zagrebu v letu 1902 so stranko reorganizirali mlajši elementi, nova generacija, ki je delovala vneto za popoln sporazum in sodelovanje s Hrvati. Stranka je stopila v koalicijo z opozicijskimi naprednimi hrvatskimi strankami in dobila pri saborskih volitvah l. 1906 domala vse srbske mandate v banovini. Ostala je i zanprej gospodujoča stranka hrvatsko-slavonskih Srbov.

V zadnji dobi so se Srbi v banovini in v Vojvodini gospodarsko zelo okrepili, osnovali si lastne gospodarske zavode in prosvetne inštitucije, pri čemer so razvijali zelo energično delavnost.

18. Osvobodilne vojne od l. 1912—1918.

Balkanske vojne. Osvobojenje Stare Srbije in Makedonije. Odkar se je začel Karadjordjev upor, je bilo stremljenje srbske politike, osvoboditi tudi one rojake, ki so se nahajali še pod turško oblastjo. To stremljenje je prihajalo zdaj več, zdaj manj do veljave. Po vladi kneza Mihaela se je znova mogočno razvilo po l. 1903. Neprestana, nepopisna nasilstva, ki so jim bili izpostavljeni Srbi v Stari Srbiji s strani Arnavtov, vedno se ponavljajoči upori v Makedoniji — največji v l. 1903 — vse to je naravnost sililo srbsko politiko na osvobodilno vojno. Z Bolgari so stopili Srbi med tem zopet v prijateljske odnošaje, l. 1904 je prišlo do skupnih kulturnih in političnih prireditiv, ki naj bi pripravile pot popolnemu sporazumu. Vendar stari spor radi Makedonije, ki sta si jo lastili obe strani, je bil iskreni vzajemnosti pretrda ovira. V četaškem vojevanju, ki se je tam široko razvilo, so se vedno pogostejše četaši ali komite bolgarske stranke bojevali ne le zoper Turke, marveč tudi zoper Srbe in obratno. Ti protiturški in medsebojni četaški boji, katerih so se vrh tega v južni Makedoniji udeleževali tudi Grki, niso prenehali, vzdržujoč ogenj nezadovoljnosti proti stoletni sužnosti.

Šele ko so si Mladoturki v boju zoper okosteneli staroturški režim znali pridobiti simpatije balkanskih neturških narodov, so četaške borbe v Makedoniji prenehale, kajti dotedanji komite so v resnici upali, da jim bodo l. 1908 po Mladoturkih priborjene ustavne svoboščine prinesle tudi narodno svobodo. Po zmagi nad reakcijo se je v Makedoniji vršilo fraterniziranje mladoturških oblasti s komitami, ki so slovesno prišli s svojih planinskih zatočišč v vasi in mesta.

Toda kmalu se je izkazalo, da hočejo Mladoturki ustavne svoboščine obrniti pred vsem v prid turški ali otomanski narodnosti, ki so jo smatrali za edino državotvorno, zahtevajoč tudi od drugih narodnosti, da se izjavijo za „politično narodnost otomansko“. Skratka, Mladoturki so začeli isto raznarodujočo politiko, kakor so jim jo nudili za vzgled Madžari na Ogrskem ali Nemci v Avstriji. Borbe v Makedoniji so se znova začele, le da so odslej Turki nastopali še bolj brezobzirno in okrutno. Tako je na pr. tik pred vojno prišlo do velikega pokola kristjanov v Kočanah in Štipu. Intervencije evropskih velesil pri porti, ki so se ponavljale v raznih oblikah, niso imele nikakega znatnejšega uspeha.

Po vsem tem so krščanske balkanske države naposled prišle do pravega načrta. V letu 1911 so se vršili dogovori za zvezo med Srbijo, Bolgarijo in Crno goro; dne 29. februarja 1912 je bila sklenjena pogodba med Srbijo in Bolgarijo. Zvezi je malo nato pristopila še Grčija. Tako je nastala Balkanska zveza, ki je leta 1912 začetkom oktobra mobilizirala in začela vojno za osvobojenje.

Med tem ko so Bolgari v več bitkah v okolici Odrina (Adrijanopolja) zmagali Turke in prodrli do Čataldže pred Carigradom, so Srbi 25. oktobra zmagali v bitki pri Kumanovu, si osvojili Skoplje, Kosovo, Novi Pazar, Veles, Stip, Tetovo in nato potolkli v večji bitki pri Prilepu (začetkom novembra) in nato pri Bitolju sredi novembra bežeče turške sile. Dalje so si osvojili srednjo Makedonijo do Djevdjelije in Lerina, nato pa udarili preko Prizrena, Ohrida in Debra v Albanijo ter dospeli skozi to težko prehodno pokrajino v Drač (dne 28. novembra). Dočim so bili med tem Grki zavzeli južno Makedonijo s Solunom, so osvojili Črnogorci skadarsko okolico ter Metohijo in oblegali Skadar, ki ga pa s svojo nezadostno artiljerijo niso mogli zavzeti. Enako so Bolgari oblegali Odrin, Grki pa Janino. Po teh zmagah se je 4. decembra 1912 sklenilo premirje in malo nato so se začela mirovna pogajanja v Londonu. Ker pa Turčija nikakor ni hotela odstopiti Odrina ter otokov v Arhipelagu, ki so jih posedli Grki, in ker so se med tem Mladoturki s silo polastili vlade v Carigradu, so delegati zaveznikov prekinili pogajanja in 21. januarja 1913 so se sovražnosti zopet pričele — Grki sploh niso bili sklenili premirja. — Boji so se zopet vneli ob Čataldži in na Galipoliju ter pred obleganimi trdnjavami Janina, Skadar in Odrin, kamor so poslali Srbi močno vojsko Bolgarom na pomoč. Koncem marca je padel naposled Odrin, malo prej tudi Janina, dočim so Črnogorci šele z izdatno srbsko pomočjo v aprilu zavzeli Skadar. Med tem so velesile neprestano posredovale za sklep miru in po njihovi zaslugi so se mogle v Londonu 18. maja 1913 med Turčijo in zavezniki

podpisati preliminarne mirovne določbe, ki so izročale zaveznikom vse dotlej turško ozemlje zapadno od črte Enos—Midija razen Albanije, ki je imela postati samostojna država.

Dočim so balkanski zavezniki v sijajnih zmagah, v složnem boju zdrobili turško moč v Evropi, pa se je med njimi kmalu začelo nesoglasje ob vprašanju, kako naj se razdeli osvobojeno ozemlje. V najbolj neugodnem položaju je bila Srbija. Poleg stremjenja osvoboditi sorojake izpod turške oblasti je bil njen glavni cilj, doseči svoboden izhod na morje, ki bi ji šele dal možnost gospodarske in popolne politične samostojnosti. Toda Avstrija je v zvezi z Italijo in Nemčijo stavila zahtevo, da se iz Albanije, ki so si jo osvojile srbske čete, ustanovi samostojna država in tej zahtevi so se vsled vojne nevarnosti pridružile tudi Rusija, Francija in Anglija, le da so ji slednje prisodile manjši obseg, izmed obrobnih mest le Skadar. Med zavezniki samimi pa se je razvil hud razpor radi Makedonije, ki so jo hoteli Bolgari celo sami, dočim so Srbi in Grki zastopali zahtevo delitve. Dalje so Rumuni, ki so ostali nevtralni, zahtevali od Bolgarov rektifikacijo meje v Dobrudži. Spor je postajal vedno ostrejši; vse države so koncentrirale ob mejah svoje vojske. Dne 29. junija 1913 pa so Bolgari nenadoma, brez vojne napovedi napadli srbsko armado ob Bregalnici. Toda bili so premagani. V prihodnjih dneh so jih združeni Srbi in Grki potisnili iz vzhodne Makedonije nazaj na staro bolgarsko ozemlje, dočim so se malo nato vmešali tudi Rumuni, prekoračili Donavo ter brez bojev prodirali proti središču Bolgarije. V takih okoliščinah je morala Bolgarija skleniti mir v Bukarešti dne 10. avgusta 1913,

v katerem je priznala Srbom sporno makedonsko ozemlje s porečjem Bregalnice, Grkom južno Makedonijo s Solunom, dočim je sama obdržala vzhodno Makedonijo s srednjim delom doline Strume, a je morala Rumunom odstopiti znaten del Dobrudže, Turkom, ki so izrabili to vojno ter vkorakali v Odrin, pa odrinsko okrožje.

Črna gora, ki se je sicer izkazala po velikem junaštvu, ne pa tako po tehnični opreми svoje vojske, je dobila obrobne dele proti Albaniji in pa znaten zapadni del Novopazarskega Sandžaka ter Metohije z mestoma Peć in Djakovica. Tako sta Srbija in Črna gora dobili meje, kakor sta jih imeli z vstopom v svetovno vojno l. 1914.

Svetovna vojna. Osvoboditev Jugoslovanov izpod nemško-madžarske oblasti, ustanovitev kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev. Zmage nad Turki in nad Bolgari, s katerimi je bilo osvobojeno južno srbstvo in pripojene Srbiji one starodavne pokrajine Dušanovega carstva, o katerih so pevale pesmi kosovske in kraljeviča Marka, te zmage so napravile na vse Srbe, Hrvate in Slovence nepopisen vtis. V Srbiji sami so te zmage povzdignile vero v lastno moč in zaupanje v zmagovito bodočnost do neobičajno visoke stopnje. Spomin na sovražno obnašanje Avstrije ves čas vojne, zlasti pa v albanskem vprašanju, je utrdil splošno zavest, da ima priti sedaj na vrsto glavni obračun, odločilna borba za osvobojenje Srbov z onstran Drine, Save in Donave. Enako pa so srbske zmage dale silno moč odpornemu stremljenju ne le Srbov, temveč tudi Hrvatov in Slovencev v dvojni monarhiji. Sedaj je postala situacija jasna; postalo je očito,

da se bo vzpričo navedenega in vzpričo splošne politične situacije usoda Jugoslovanov in obenem usoda Avstrije odločila na bojnih poljih. To spoznanje se je razširilo s silno hitrostjo zlasti med omladino, ki si je vzela idejo jugoslovanskega nacionizma, to je srbsko- hrvatsko - slovenske nacionalne edinstvenosti, za osnovo svojega programa in delo za popolno nacionarno ujedinjenje kot nujno nalogo za njega izvršitev. Stremljenje k katastrofalnemu političnemu preobratu je silno naraščalo; zavest, da stojimo tik pred odločilnim spopadom med starim in novim življenjem, je potisočevalo nacionarno energijo avstro-ogrskih Jugoslovanov in prožilo nagon samozavestnega akcijskega hotenja do viška.

Enako pa se je tudi Avstro-Ogrska zavedala, da ima v svobodni, povečani Srbiji jugoslovanski Pijemont, s katerim ne more biti sprave. Zato se je istotako pripravljala na spopad.

Tako je prišlo do atentata v Sarajevu na Vidov dan dne 28. (15.) junija 1914; avstro-ogrski prestolonaslednik Franc Ferdinand, poosebljenje avstrijskega sovraštva do Srbije, je padel. Samopožrtvovalnost, junaško preziranje smrtne nevarnosti, ki se je kazala v srbski mladini — zarotnikih s Čabrinovičem in Principom na čelu — je pričala, koliko dragocene energije je v upornem narodu.

Sledili so dogodki, kakor so nam še v živem spominu. Sarajevski atentat je porabila dvojna monarhija za povod k vojni, ker se je dobro zavedala, da Srbija po dveh ravnokar dovršenih vojnah za boj ni tako pripravljena, kakor je bilo pričakovati, da bo malo pozneje. Dne 23. julija je Avstrija izročila Srbiji ultimatum, katerega sprejetje bi toliko

kakor uničilo srbsko državno samostojnost. Dne 25. julija je mobilizirala Srbija, enako tudi Avstrija, ki je prvi dne 28. julija napovedala vojno. Ob meji so se začele prve praske.

Sledile so bojne napovedi; Srbiji se je pridružila Crna gora. Proti Avstriji in Nemčiji je nastopila cela ententa. Iz te strahovite, nad štiriletne borbe preglejmo samo dogodke na našem jugu.

V septembru 1914 je poskusila Avstrija prvo večjo ofenzivo v Srbijo v glavnem pri Šabcu in Loznici, toda na Ceru so Srbi avstrijsko vojsko porazili in jo vrgli nazaj čez Savo in Drino. Nato je sledila v novembru in decembru nova, še večja avstrijska ofenziva; Avstrijci so zasedli severozapadni kot Srbije z Valjevom, celo v Belgrad so vkorakali. Tedaj pa so jih na črti Arandjelovac — Gornji Milanovac Srbi zagrabili in jih popolnoma potolkli ter vrgli preko Drine in Save.

V srbski narodni skupščini, ki se je bila z vlado vred koj ob početku vojne preselila v Niš, je podala srbska vlada dne 7. decembra ob priliki te slavne zmage slovesno izjavo, v kateri proglašala vojno kot „borbo za osvobojenje in ujedinjenje vseh še nesvobodnih bratov Srbov, Hrvatov in Slovencev“.

V avstrijskih jugoslovanskih pokrajinah, najbolj v srbskih, se je med tem vršilo strašno preganjanje, naravnost uničevanje zavednega jugoslovanskega, pred vsem srbskega življa; vislice in ječe so prevzele vlado. Kdor je mogel, si je pomagal o pravem času čez mejo; iz teh in pa iz onih mož, ki so na frontah uskočili iz avstrijskih vrst, so se začele tvoriti legije onih hrabrih naših prvobojevnikov, ki so stopali v ententne bojne vrste, da sodelujejo

v borbi za narodno osvobojenje. Iz njih in iz naših ameriških izseljencev se je z dr. Trumbićem na čelu ustanovil Jugoslovanski odbor, ki si je nadel nalogo, voditi diplomatsko akcijo za osvobojenje kot zastopnik avstro-ogrskih Jugoslovanov; v njem so bili zastopani Srbi, Hrvatje in Slovenci. Svoje delovanje je razširil po vseh državah entente in pa zlasti tudi v Ameriki.

Med tem se je pripravljala intervencija Italije, ki si jo je ententa pridobila s takoimenovanim londonskim paktom, v katerem se Italiji poleg južne Tirolske prepušča cela Primorska s Trstom in Gorico ter Vipavo in pa severna Dalmacija. Seveda so se Jugoslovani borili proti tej pogodbi, ki je izročala toliko stotisočev našega prebivalstva italijanskemu gospodstvu, in Srbija je ni nikdar priznala.

Toda kljub italijanski intervenciji (v maju 1915) se vojna ni odločila; Rusi so po Gorlicah morali zapustiti ne le Galicijo, marveč tudi vso Rusko Poljsko in še več. Tedaj se je obrnila silovita premoč Nemčije in Avstrije zoper Srbijo, ki so ji vzpričo pomanjkanja zdravnikov in zdravilnih sredstev pozimi bolezni povzročile strašnega zla. Ob Donavi in Savi so Nemci nagrmadili silne množine topništva in vojaštva, dočim so istočasno Bolgari postavili svoje sile ob vzhodni srbski meji in dne 14. oktobra napovedali Srbiji vojno. Dne 7. oktobra se je začel prehod nemške in avstrijske vojske preko Donave in Save, dočim so malo pozneje Bolgari napadli od vzhoda. Junaško so se branili Srbi, ali proti strašni premoči ni mogla vsa hrabrost nič pomagati. Dne 9. oktobra je padel Belgrad, 23. oktobra je padlo Skoplje, 1. novembra

Kragujevac, 5. novembra Niš, 24. novembra Priština, nato Prizren in 3. decembra zadnje važno srbsko mesto Bitolj. Ob strašnem pomanjkanju, med nepopisnim trpljenjem, v dežju, mrazu in snegu so se umikali Srbi čez neprehodno albansko gorovje proti morju, ker jim je bila pot na Solun že davno zagrajena po Bolgarih. Veliko pa je bilo njih razočaranje, ko jim italijanske sile, ki so se nahajale na albanski obali, niso marale pomagati. Naposled jih je ententa prepeljala po večini na otok Krf. V okupirani Srbiji pa so sedaj poleg Nemcev Bolgari in Avstrijci gospodovali s strašnimi sredstvi.

Črna gora, ki je prišla sedaj na vrsto, je bila zavzeta v zimi 1915—1916; 10. januarja je padel Lovčen. 13. januarja je prosil kralj Nikita Avstrijce za mir in malo dni nato se je vršila kapitulacija črnogorskih čet. Vendar se je del čet umaknil čez morje, tudi Nikita sam, ki je igral dvoumno vlogo, je odšel v Francijo.

Dočim je po novih ruskih zmagah 27. avgusta 1916 Rumunija napovedala Avstriji vojno, so na južni meji boji vnovič oživali. Francozi in Angleži, ki so zasedli Solun, so razporedili svoje čete na severni grški meji in tu zadržali Bolgare. Ko si je srbska vojska na Krfu in v severni Afriki zopet opomogla, je v juliju 1916 že nastopila na solunski fronti in začela v avgustu novo ofenzivo proti Bolgarom. V strašnih bojih si je osvojila Malko Nidže, Kajmakčalan, prekoračila Crno Reko in 6. novembra zavzela Bitolj. Tako je bil zopet osvobojen prvi kos domovine.

V teh bojih, enako pa v težki borbi v Dobrudži, so se odlikovale čete jugoslovanskih dobrovoljcev, ki so se stvorile po večini v

Rusiji iz bivših avstrijskih vojnih ujetnikov. Jugoslovanski dobrovoljci so se udeleževali bojev proti centralnim silam na vseh bojiščih že prav od začetka vojne; glavna njihova sila se je nahajala naposled na solunski fronti, kamor so dospele poleg čet iz Rusije pozneje tudi čete iz Amerike.

Kako strašno trpljenje je moralo prestati srbsko ljudstvo za okupacije, se vidi iz dokumentov takoimenovane februarско-marčne revolucije v južnem Pomoravlju, to je velikem, splošnem uporuh prebivalstva zoper Bolgare in Nemce ter Avstrijce v februarju ter marcu 1917. Ta upor je bil udušen le s težavo in seveda s strašnimi okrutnostmi.

Med tem so se v svetovni politiki vršili važni dogodki. Ko je 21. novembra 1916 umrl avstrijski cesar Franc Jožef, mu je sledil cesar Karel, ki je vzpričo stacionarnega vojaškega položaja skušal najti diplomatski most do ententinih držav. Da bi v ta namen notranji državni vladi dal ustavno lice in tako oslabil obdolitve in delovanje emigrantov, je sklical naposled avstrijski parlament, ki se je bil moral še pred početkom vojne umakniti popolnemu nemškonacijonalnemu absolutizmu. Toda s sklicanjem parlamenta so dobila nacijonalna zastopstva nenemških narodov toliko duška, da so sedaj začela razkrajalno delo znotraj monarhije, poslužujoč se zdaj bolj zdaj manj okolnostim primernih metod. — Dalje pa je sredi marca 1917 v Rusiji izbruhnla revolucija, ki je postavljala na vlado vedno ekstremnejše elemente, dokler ni boljševiška ali komunistična vlada sklenila s centralnimi silami po pogajanjih v Brestu Litovskem mir začetkom l. 1918. V Rusiji so nastopile silne notranje zmede in vsled tega se je ta najmogočnejša zaščitnica

Srbije začasno izločila iz vrste aktivnih činiteljev evropske politike. Postala pa je po svojih nacionalnih, političnih in socijalnih idejah, ki jih je sprožila do največje sile, ena najvažnejših gibalnih sil sodobne Evrope.

V avstrijskem parlamentu so stvorili vsi slovenski, hrvatski in srbski poslanci Jugoslovanski klub pod vodstvom dr. Kreka in dr. Korošca, in ta je podal 30. maja 1917 takoimenovano „majsko deklaracijo“, v kateri je zahteval „na podlagi narodnostnega načela in hrvatskega državnega prava zedinjenje vseh pokrajin monarhije, v kateri bivajo Slovenci, Hrvatje in Srbi, v samostojno, vsakršnega tujega gospodstva prosto, na demokratski podlagi ustanovljeno državno telo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije.“ Ta izjava, v kateri je še opazovati boj med zastarelimi nazori predvojne dobe in novimi modernimi narodnimi težnjami, je v danih razmerah po slovenskih deželah izborna služila kot agitacijsko sredstvo za ono, kar je vseboval krfski program.

Krfska deklaracija, sklenjena 7./20. julija 1917 med srbsko vlado in Jugoslovanskim odborom kot zastopnikom avstro-ogrskih Jugoslovancev, podpisana po Nikoli Pašiću, srbskem ministrskem predsedniku in dr. A. Trumbiću, predsedniku Jugoslovanskega odbora, proglašča enotnost troimenskega naroda Srbov, Hrvatov in Slovencev in izjavlja nepremagljivo voljo tega naroda združiti se v eno svobodno, nezavisno narodno državo ene narodnosti. Dalje določa natančno podlago, na kateri se to zgodi; izmed določb so najznačilnejše: da bodi naša država kraljevina, ustavna, demokratska in parlamentarna monarhija, na katere

čelu naj stoji dinastija Karadjordjevičev. Država naj se imenuje kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev; vsa veroizpovedanja v njej so enako-pravna; ozemlje naše kraljevine bo obsegalo vse pokrajine, kjer biva naš troimeni narod v kompaktnih, nepretrganih masah. Ustavo naj izdela po zaključku miru konstituenta, izvoljena na podlagi splošne, direktne in tajne volilne pravice.

Notranji razkroj v Avstriji je pod vplivom nacionalne agitacije in pozneje tudi pod vplivi iz Rusije silno naraščal; v Kotoru je prišlo v februarju 1918 do pravega upora cele mornarice; neredi in upori so se sploh ponavljali vedno pogosteje.

Med tem pa se je tudi na bojiščih začel razvoj nagibati k zmagi entente. Po težki krizi v marcu se je ob vedno krepkejšem sodelovanju Združenih držav ameriških, ki so med tem tudi stopile v vojno, začelo prodiranje zaveznikov na francoskem bojišču.

Tedaj pa se je na solunski fronti začel katastrofalni polom centralnih sil. Dne 13. sept. 1918 se je v morihovsko-moglenskem gorovju začela ofenziva srbske vojske, ojačene z jugoslovansko dobrovoljsko divizijo. Bolgarska fronta je bila prodrtá, vsa bolgarska armada na macedonski fronti se je spustila v beg, srbske in dobrovoljske čete so zavzele v nezadržnem navalu Štip, Veles, Kratovo, Skoplje, 29. septembra je že kapitulirala Bolgarija. Še prej ko v dveh mesecih so srbske čete prodrle do Donave in Save, Srbija, ki je imela toliko pretrpeti, je bila zopet osvobojena.

Po silnih porazih v Palestini in Siriji je dne 10. oktobra 1918 kapitulirala tudi Turčija; popoln

polom centralnih držav je postajal očividni. Že dne 3. oktobra se je bila obrnila Avstrija v sporazumu z Nemčijo na Wilsona s prošnjo za premirje in naposled sprejela kot prvi pogoj Wilsonovo zahtevo, da je pripravljena priznati med drugim Jugoslovanom popolno samoodločevanje glede bodoče državne pripadnosti. S tem si je podpisala vedoma smrtno obsodbo; Avstrija je razpadala, koncem oktobra in začetkom novembra je razpadla tudi fronta ob Piavi.

Med tem so se bili po vsem jugoslovanskem ozemlju osnovali narodni sveti iz zastopnikov vseh strank; ti so imeli vzeti vodstvo akcije v roke. Narodni sveti posameznih pokrajin so si izvolili dne 5. oktobra 1918 svoje vodstvo v „Narodnem veču“ Slovencev, Hrvatov in Srbov v Zagrebu, ki je prevzelo vodstvo narodne politike, izvolivši si v predsedstvo dr. Antona Korošca, dr. Ante Paveliča in Svetozarja Pribičevića. Izjavilo je na zborovanju 17., 18. in 19. oktobra v Zagrebu zahtevo po popolnem ujedinjenju vsega naroda Slovencev, Hrvatov in Srbov na celem njegovem etničnem teritoriju brez ozira na dosedanje državne meje. Ko je dne 28. oktobra Avstro-Ogrska ponudila Ameriki separadni mir na podlagi priznanja samostojnosti Čehoslovakov in Jugoslovanov — kapitulacija in razpad Avstrije — je Narodno veče dne 29. oktobra vzelo vso oblast v svoje roke, potem ko je preje še hrvatski sabor proglasil popolno razdružitev Hrvatske-Slavonije in Dalmacije od Avstro-Ogrske in ukinjenje nagodbe in vseh dotedanjih skupnosti z njo, razglasil pridružitev teh dežel k skupni narodni državi Slovencev, Hrvatov in Srbov ter priznal Narodno

veče kot najvišjo oblast. Zato praznujemo 29. oktober kot praznik narodnega osvobojenja. Narodno veče je imenovalo sedaj narodne vlade za posamezne dežele, tako tudi za Slovenijo, v katero so se združile slovenske dežele.

Dalje, dne 24. novembra 1918 je sklenilo Narodno veče v slovesni seji, da v smislu storjenih sklepov in v soglasju s srbsko vlado proklamira ujedinjenje vseh, preje k Avstro-Ogrski pripadajočih jugoslovanskih ozemelj s kraljestvom srbskim in črnogorskim v enotno državo, v kateri naj vladarsko oblast izvršuje kralj Peter, oziroma regent Aleksander. Izvoljen je bil 28 članski odbor, ki naj s srbsko vlado izvede podrobnosti in organizacijo tega sklepa.

28 članski odbor Narodnega veča se je napotil v Belgrad, predložil dne 1. decembra srbski vladi in regentu Aleksandru adresu Narodnega veča. Regent je izjavil, da z radostjo sprejema poročilo o sklepu Narodnega veča in da proglašča v imenu kralja Petra I. ujedinjenje Srbije z nezavisno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Dne 1. decembra praznujemo tedaj praznik ujedinjenja Jugoslovanov v enotno kraljevino.

Med tem se je vršilo tudi v Črni gori gibanje za pridruženje Jugoslaviji. V Podgorici se je zbrala dne 13./26. novembra 1918 velika narodna skupščina, izvoljena od vsega črnogorskega ljudstva, in sklenila resolucijo, da se kralj Nikola in dinastija Petrovič odstavi s črnogorskega prestola, in da se Črna gora združi s Srbijo pod žezlom dinastije Karadjordjevičev in tako zedinjena stopi v skupno državo vsega troimenega naroda SHS. Pred-

sedstvo te skupščine, petčlanski izvršilni odbor, je pred božičnimi prazniki j. 1918 v Belgradu podpisal akt, s katerim se Črna gora pridružuje Jugoslaviji. Dotedanji črnogorski kralj se je sicer protivil sklepom narodne skupščine, toda v deželi ima njegovo separatistično delo le malo pristašev.

Malo nato se je sestavilo v Belgradu prvo ministrstvo kraljestva Srbov, Hrvatov in Slovencev in dne 1. marca 1919 se je prvič sestalo začasno narodno predstavništvo, naš prvi skupni državni zbor. Tako začenjamo novo dobo svoje zgodovine.

veče kot najvišjo oblast. Zato praznujemo 29. oktober kot praznik narodnega osvobojenja. Narodno veče je imenovalo sedaj narodne vlade za posamezne dežele, tako tudi za Slovenijo, v katero so se združile slovenske dežele.

Dalje, dne 24. novembra 1918 je sklenilo Narodno veče v slovesni seji, da v smislu storjenih sklepov in v soglasju s srbsko vlado proklamira ujedinjenje vseh, preje k Avstro-Ogrski pripadajočih jugoslovanskih ozemelj s kraljestvom srbskim in črnogorskim v enotno državo, v kateri naj vladarsko oblast izvršuje kralj Peter, oziroma regent Aleksander. Izvoljen je bil 28 članski odbor, ki naj s srbsko vlado izvede podrobnosti in organizacijo tega sklepa.

28 članski odbor Narodnega veča se je napotil v Belgrad, predložil dne 1. decembra srbski vladi in regentu Aleksandru adresu Narodnega veča. Regent je izjavil, da z radostjo sprejema poročilo o sklepu Narodnega veča in da proglašča v imenu kralja Petra I. ujedinjenje Srbije z nezavisno državo Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Dne 1. decembra praznujemo tedaj praznik ujedinjenja Jugoslovanov v enotno kraljevino.

Med tem se je vršilo tudi v Črni gori gibanje za pridruženje Jugoslaviji. V Podgorici se je zbrala dne 13./26. novembra 1918 velika narodna skupščina, izvoljena od vsega črnogorskega ljudstva, in sklenila resolucijo, da se kralj Nikola in dinastija Petrovič odstavi s črnogorskega prestola, in da se Črna gora združi s Srbijo pod žezlom dinastije Karadjordjevičev in tako zedinjena stopi v skupno državo vsega troimenega naroda SHS. Pred-

SEZNAM

GLAVNE PREGLEDNE LITERATURE O ZGODOVINI SRBOV, HRVATOV IN SLOVENCEV:

- St. Stanojević, Istorija srpskoga naroda.** Beograd 1908. — Drugo izdanje, popravljeno i popunjeno, Beograd 1910. — Druga izdaja se od prve razlikuje tudi po tem, da ima v tekstu historično-geografske karte in pa zelo obsežne sezname zgodovinske literature.
- St. Stanojević i L. Zrnić, Istorija srpskoga naroda** za srednje i stručne škole. I. in II. knjiga. Drugo izdanje. Beograd 1910.
- Milenko M. Vukićević, Istorija srpskoga naroda** za srednje škole. I. in II. knjiga. Šesto ilustrovano, pre-radjeno i dopunjeno izdanje. Beograd 1914.
- Constantin Jireček, Geschichte der Serben** I. del do l. 1371, Gotha 1911 (srbski prevod Jovana Radonića Beograd 1911); II. del 1371—1537. Gotha 1918.
- Aleksa Ivić, Istorija Srba u Ugarskoj** od pada Smedereva do seobe pod Černojevićem (1459—1690). Zagreb 1914.
- Stojan Novaković, Vaskrs države srpske.** Političko-istorijska studija o prvom ustanku 1804—1813. Treće izdanje nanovo popunjeno i popravljeno. Beograd 1914.
- Čeněk Slepánek, Srpsko** od prvého povstání 1804 do dnešní doby. Studie politická a hospodářská. Češki Brod 1913.
- Djordje Popović, Istorija Crne Gore.** Beograd 1896.

- Milan Prelog**, *Povijest Bosne*. 1. zv.: od najstarijih vremena do propasti kraljevstva; 2. in 3. zvezek: u doba osmanlijske vlade 1463—1739—1878. Sarajevo.
- Ferdo Šišić**, *Hrvatska povijest* I. del 1906, II. del 1908, III. del 1913 Zagreb.
- Ferdo Šišić**, *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*. Zagreb 1916.
- Ferdinand Šišić**, *Geschichte der Kroaten*. Erster Teil (bis 1102) Zagreb 1917.
- Vjekoslav Klaić**, *Povjest Hrvata*, dosedaj 5 knjig (do l. 1608) Zagreb 1899—1911.
- Tade Smičiklas**, *Poviest hrvatska*, 2 dela. Zagreb 1879.
- I. H. Schwicker**, *Geschichte der österreichischen Militärgrenze*. Wien und Teschen 1883.
- Rudolf Horvat**, *Najnovije doba hrvatske povjesti*. Zagreb 1906.
- Platon Kulakovskij**, *Illirizm*. Varšava 1894. (rus.)
- Milan Marjanović**, *Savremena Hrvatska*. Srpska književna zadruga, kolo XXII. br. 153. Beograd 1913.
- Franc Kos**, *Gradivo za zgodovino Slovencev* v srednjem veku, dosedaj 4 zvezki. Ljubljana 1902—1920.
- Josip Gruden**, *Zgodovina slovenskega naroda*, doslej 6 zvezkov. Celovec 1910—1916.
- Ljudevit Pivko**, *Zgodovina Slovencev*, 3 zvezki. Poljudno znanstvena knjižnica Slovenske Šolske Maticice. Ljubljana 1910.
- Dragotin Lončar**, *Politično življenje Slovencev*. Ljubljana 1906.
- Dragotin Lončar**, *Socijalna zgodovina Slovencev*, v Lubor Niederle(-Glonar), *Slovanski svet*. Ljubljana 1911.
- Branko Lazarević**, *Jugoslovenski Dokumenti*. Pregled narodnoga pokreta u domovini i inostranstvu za vreme svetskoga rata. Knjižnica Obnove, II zv. Zagreb 1919.
- Karel Kadlec**, *Jugoslavija*. O bojích jižních Slovanů za státní samostatnost. V Praze 1919.
- Štefan Sagadin**, *Naš sadašnji ustavni položaj*. (Zbirka političnih, gospodarskih in socijalnih spisov, 4. zvezek.) Ljubljana 1920.

- M. Murko, Geschichte der älteren südslawischen Literaturen. 1908.
- Jovan Skerlić, Istorija nove srpske književnosti. Potpuno i ilustrovano izdanje. Beograd 1914.
- Djuro Šurmin, Povjest književnosti hrvatske i srpske. Zagreb 1898.
- Djuro Šurmin, Hrvatski preporod. I.—II. Zagreb 1903, 1904.
- Ivan Grafenauer, Kratka zgodovina slovenskega slovstva. Ljubljana 1917—1919.

Kdor se želi natančneje poučiti o posameznih dobah, dogodkih, osebah in problemih naše preteklosti, dobi v naštetih delih navedeno podrobno literaturo. Zlasti obširni so taki slovstveni sezname v navedenih delih Kadleca, Stanojevića, Šišića; o najnovejši dobi je obširen seznam v knjigi: L. v. Südland, Die südslawische Frage und der Weltkrieg. Wien 1918.

VSEBINA

	Stran
1. Borba s Turki koncem XV. in tekom XVI. stoletja	1
2. Kmetški upori in reformacija na Slovenskem in Hrvatskem	36
3. Borba plemstva zoper absolutistična stremjenja Habsburžanov. Zunanji dogodki	56
4. Srbi se bore ob strani Avstrije za osvobodjenje izpod turškega jarma	65
5. Črna gora do začetka XIX. stoletja	78
6. Stanje Srbov pod habsburško vlado v XVIII. stoletju	84
7. Hrvatska v XVIII. stoletju	99
8. Benečanska Dalmacija in Dubrovnik	113
9. Razmere na Slovenskem v XVII. in XVIII. stoletju	119
10. Napoleonove vojne in jugoslovansko ozemlje	123
11. Nastanek nove srbske države	133
12. Narodni preporod avstrijskih Jugoslovancev. Ilirizem	169
13. Avstrijska revolucija l. 1848 in Jugoslovanci	189
14. Ustavne borbe v Avstriji l. 1860—1873 in Jugoslovanci	206
15. Srbija od leta 1842 do začetka osvobodilnih vojn leta 1912. Borba za Bosno	235
16. Črna gora v XIX. stoletju	267
17. Pregled najvažnejših dogodkov v političnem razvoju avstrijskih Jugoslovancev v poslednji dobi	272
18. Osvobodilne vojne od l. 1912—1918	299
Seznam glavne pregledne literature o zgodovini Srbov, Hrvatov in Slovencev	314

